

Tartalom

Az ember, aki látta a mindenható Isten arcát, és beszélt Vele (Részletek Jovan GRUNČIĆ emlékirataiból DORMÁN László jegyzetével)	3
Živojin PAVLOVIĆ: Számkivetve (naplórészletek) (OROVEC Krisztina fordítása)	18
STANDEISKY Éva: Érzelem és értelem az 1956-os forradalomban (tanulmány).	23
NÉMETH Ferenc: A tagadástól az igenlésig (Adalék 1956 kultuszának vajdasági recepciójához)	42
P. MÜLLER Péter: 1956 újraértelmezései a Kádár-korszak drámáiban és színpadán (tanulmány)	49

*

BERKES Tamás: Elszalasztott lehetőség? (Csehszlovákia 1956-ban) (tanulmány).	60
Josef JEDLIČKA: Az emberélet útjának felén (részlet) (KOLLÁR Árpád fordítása).	67

*

Marta DRŠATOVÁ: Pillanatkép a cseh irodalomról (tanulmány)	74
Petr BORKOVEC: Rekamié ■ December a villanegyedben ■ Kétségbeesett tavasz ■ Éjszakai táj ■ Egy kosár paradicsom (versek) (VÖRÖS István fordításai).	83
PATÓ Attila: Mondja, Müllerné, mi újság? (tanulmány)	87
David DRÁBEK: Aquabell (részlet) (CSOMA Bori fordítása)	97

*

SZELI István: Habent sua fata libelli... (kisesszé)	113
---	-----

KRITIKA

KÖNYV

- UTASI Csaba: Korhoz kötött teljességigény
(Bori Imre: *József Attila költészete*) 117
- LENGYEL András: Egy régi-új könyv esélyei
(Bori Imre: *József Attila költészete*) 124
- PISZÁR Ágnes: „Elvesztett nemzedék”
(Aaron Blumm: *Csáth kocsit hajt*) 130
- KOLOZSI Orsolya: Aaron Blumm vadul hajt
(Aaron Blumm: *Csáth kocsit hajt*) 132

SZÍNHÁZ

- GEROLD László: Játék a tűzzel (Brestyánszki & Co.: *Érintetlen*) . . . 136

- BÖNDÖR Pál: Miért vagyok rosszkedvű? 139
- GEROLD László: Mi történik? 140

KRÓNIKA

- NOVÁK Anikó összeállítása 141

E számunkat Dormán László Faludy-fotóival illusztráltuk

Faludy György Újvidéken 1989 májusában

CIP – A készülő kiadvány katalógizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

82+3

HÍD : irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat / Főszerkesztő Gerold László.
– 1. évf., 1. sz. (1934) – 7. évf., 15. sz. (1940) ; 9. évf., 1. sz. (1945)– . – Újvidék : Forum
Könyvkiadó Közvállalat, 1934–1940 ; 1945–. – 23 cm

Havonta

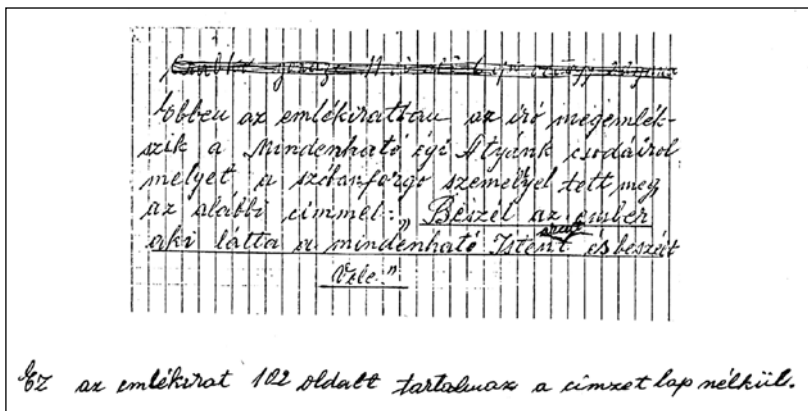
ISSN 0350-9079

COBISS.SR-ID 8410114

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 2006. október. Kiadja a Forum Könyvkiadó Közvállalat. Igazgató: Bordás Győző. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; www.forumliber.co.yu; e-mail: forumkk@eunet.yu – Szerkesztőségi fogadóóra csütörtökön 10-től 12 óráig. – Kéziratokat nem örzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető a JP Forum – Izdavačka delatnost 840-848668-83-as zsírósámlára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 26-09914-742131-00-04-820); előfizeteskör kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj 2006-ra belföldön 1200 dinár. Egyes szám ára 120, kettős szám ára 200 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 60 EUR – Készült az Ideál Nyomdában, Újvidéken. – YU ISSN 0350-9079

Ebben az emlékiratban az író megemlékezik a Mindenható Égi Atyánk csodáiról, amelyeket a szóban forgó személlyel tett, az alábbi címmel:

Beszél az ember,
aki látta
a mindenható Isten arcát,
és beszélt Vele

Az ember, aki látta a mindenható Isten arcát, és beszélt Vele

Részletek Jovan Grunčić avagy Gruncsity János magyarországi délszláv
tanító emlékirataiból

Elérkezett 1956. október 23. Ismét veszély fenyegeti országunkat. Elegendem van mindenkől: háború, forradalom, börtönök, haláltáborok. Békés életre vagyom, de az ördög nem alszik. A forradalom hullámai Battonyára is eljutottak. Tüntetések, sztrájkok, tisztességes emberek számára idegen fogalmak. Battonya szinte teljes lakossága tüntet. Barátaim és ismerőseim a tüntetők soraiból szememre hányják, hogy „Mi van veled? Talán nem tudod, hogy itt a helyed közöttünk? Eddig bátor harcos voltál, s most gyáva fráter lettél?” Ezek a kilengések hidegen hagytak, de azért elgondolkodtam a történéseken. A Rákosi-rendszer borzalmas abroncsa szétszakadt. Az elkerülhetetlen felkelést a magyar nép legjobbjai, írók, politikusok, egyetemisták készítették elő, a Petőfi Körrel és az egész magyar nép haladó erőivel. Én is csatlakoztam a tüntetőkhöz. Jobban körülnézve láttam csak, hogy nemzetiségeink közül senki sincs közöttünk. Nem baj, ez most nem fontos.

Ez a forradalom a Rákosi-rendszer leváltása érdekében robbant ki. Nem emlékszem, hogy valaha is lett volna annyi ember börtönben, mint most. Egy hét leforgása alatt a Rákosi-rendszer eltűnt. A nép forradalma győzött. Kinyíltak a börtönök és a gyűjtőtáborok ajtajai.

Nagy Imre vezetésével új magyar kormány jött létre. Nyugatról visszatértek a horthysták és más nem kívánt személyek. A forradalom sokat veszített eredeti értelméből, és beszennyeződött. Értelmetlen és zűrzavaros helyzet alakul ki. Nem tudni, ki iszik, és ki fizet. Egyesek Nyugatról, mások Keletről kérnek segítséget. November 4-én megérkezik a második orosz erősítés. Ádáz harcok folynak sok helyen az országban, főleg Pesten. Nagy Imre kormányának több tagja, a családtagokkal együtt, a jugoszláv követségen kapott menedéket. Új magyar kormány jött létre Kádár János vezetésével. Kádár Jánossal Rákosi alatt együtt voltam a Markó utcai börtönben. December vé-

gégig a forradalom bukása is befejeződött. Aztán Nagy Imrét Romániába hurcolták, onnan meg, ki tudja? Ennyit, egészen röviden, ezekről az eseményekről. Én onnan folytatom mondanivalómat, ahol annak idején éltem és dolgoztam, vagyis Battonyáról.

Ha már belekeveredtem ebbe a nagy tumultusba, az volt a célom, hogy megtartsuk a rendet és a fegyelmet. Mert mi történt volna, ha a forrófejűek felülkerekedtek volna? A kezdetek kezdetén, amikor forradalmi vezetőséget választottunk, ismertettem a népek a véleményét a forradalommal kapcsolatban. Ebben a helyzetben, amíg az ideiglenes kormány meg nem alakul, legfontosabb megőrizni a hidegvérűséget, fenntartani a rendet és a fegyelmet. Az én politikám pedig a béke és az igaz szocializmus politikája. Véleményem szerint ezen az úton halad Jugoszlávia is. A választási gyűlésen az összegyűlt nép is ezt a politikát helyeselte. Egyhangúlag a battonyai Forradalmi Bizottság titkárának választottak. Elnöknek pedig Jenei János tanárt választottuk meg. A szélesebb körű vezetőség harminc tagból, a végrehajtó bizottság pedig öt tagból állt. A vezetőségnek két nemzetiségi tagja volt: Trucán József agronómus és ifjabb Bányás Mihály. A többi tag magyar ajkú volt. Ezután néhány hétre (sic!) összegyűltek a dél-magyarországi népek küldöttei Mezőkovácsházán, ahol megválasztottuk a mezőkovácsházi és a dél-magyarországi járás vezetőségét. Ezen a gyűlésen a járási forradalmi bizottság elnökévé választottak. Titkára pedig Tóth István egyetemista lett. A többiekre már nem emlékszem. Én nem akartam ezt az igen nagy felelősséggel járó tisztséget vállalni, mert a múltból szomorú tapasztalatom volt. Ellenben nem tudtam ellenállni a tömeg akarátának, főleg az ismerősöknek, akik tőlem vártak eredményes munkát. Ezután munkához láttunk. A nép szigorúan azt követelte, hogy a vezetőket azonnal váltsuk le. A tömeg nagy meglepetésére a bűnös és népellenes egyének le lettek váltva. Azok viszont, akik nem követtek el a nép ellen nagyobb bűnt, állásaikban maradtak. Az iskolákban is történtek leváltások, ott, ahol a tanári kar követelte azt. A téeszekben is hasonló volt a helyzet, de itt kevés változás történt. Nekik akarátuk szerint lett hagyva, ahogy ők azt jónak látták, úgy is csinálták. Egyesek kiléptek a téeszcsoportokból, mások pedig beléptek. A pálinkafőzdében is a jó csöppek kedvelői szerint intéződött a helyzet. Az előző vezetőségi tagokkal igyekeztünk megértésre jutni, amit nagyjából el is értünk, azonban egyesek durvábban viselkedtek az új emberekkel szemben, mint azelőtt. Abszolutista módon viselkedtek. Ezek az emberek a nép söprűjével lettek kisöpörve. Legtöbbet azon dolgoztam, hogy retorzióra és durvaságra ne kerüljön sor. Minden időnkelt arra fordítottuk, hogy Békéscsabán az illetékesekkel tárgyaljunk, és hogy a szovjet és a magyar tisztok együttműködését minél jobban kiépítsük. Ebben nagy sikerünk is volt. Egyetlen kilengés sem történt, egyik részről sem. Igen eredményes tárgyalásokat folytattunk a Kádár-

kormány tiszántúli megbízottjával, Birkás Imrével. Ezeken a tárgyalásokon a rákosisták is részt vettek. A mi nézeteink minden téren megegyeztek Birkás nézeteivel. A Rákosi-rendszer maradványai is hasonlóan nyilatkoztak, azzal a megkötéssel, hogy továbbra is ők maradjanak az abszolutista uralkodók. Ez a népnek egyáltalán nem tetszett, hiszen éppen ezért kelt föl ellenük. Birkás Imrével megbeszéltük, hogy amikor a helyzet azt megengedi, elmegyünk Kádár elvtárhoz, hogy a jugoszláv kisebbségi ügyeket összhangba hozzuk. Kádár elvtárs meghívását Jugoszláviában kaptam meg, később. Erre a találkozóra nem került sor, mert nem mentem vissza Magyarországra, elsősorban azért, mert a rákosista maradványok nagymértékben uralkodtak az országban. Megtudtam azt is, hogy a rákosisták országos körözést adtak ki ellenem, s hogy harmadszor is halálra ítélték, ezúttal máglyahalálra.

Időközben rákosista egyének a Szovjetunió katonáival többször is behatoltak Battonyára, és kilengéseket követtek el. Az ilyen eseteket nehéz volt összeegyeztetni a megegyezéseinkkel. Szinte művészet volt a nép szörnyű elkéseredését, idegállapotát lecsillapítani, és békés mederben tartani. Csupán néhány ilyen eset: Egy alkalommal, amikor állig felfegyverkezve rákosisták és orosz katonák behatoltak községünkbe, a mi egységeink, amelyek a környező települések lakóiból tevődtek össze, mind Battonyára jöttek. Ez az összecsapás vér nélkül ért véget. Egy kb. tizennégy éves gyermek, orosz

automata puskával a kezében (a környékbeli rendőri és katonai egységek is a nép kezében voltak) így szólított meg: „Bácsi, bácsi, azt mondják, maga a mi parancsnokunk. Látja, mi van nekem? Engedje meg, hogy az orosz tankokra tüzeljek.” Amikor hallottam, hogy mit akar, közelebb hívtam, és azt mondtam neki: „Fiam, ne csináld azt most. Amikor itt lesz az ideje, majd én szólok neked.” „Jól van, jól van... Szót fogadok a bácsinak, de tudja meg...” És itt egy sor káromkodás következett. És elment. Egy másik eset: Nemsokára ezután egy kb. ötvenéves munkásember jött oda hozzám, és azt mondja: „Néptárs! (Ez volt a mi megszólításunk a forradalom idején.) Megtudtam, hogy maga a mi parancsnokunk. Látja, magam köré tekertem ezeket az aknákat és gránátokat. Engedje meg, hogy az orosz tank alá feküdjek, és megsemmisítem...” Nem hallgattam végig mondanivalóját,

Az 1956-os forradalomban Gruncsity János a román határ közelében fekvő Battonyának a forradalmi parancsnoka volt. 1956 szilveszterén szökött át többedmagával Jugoszláviába. Mindezt leírja önéletrésében, amelyet fénymásolt A3-as formátumú papíron nem sokkal halála előtt adott át nekem. Neve szerepel a recski foglyok névsorában, innen kotorta elő Hornyik. Az 1989/90-es fordulat idején új magyar magán hetilap jelent meg a Vajdaságban. Talán emlékeznek még az olvasók a *Naplóra*. Ennek a szerkesztőségébe jártam be annak idején egyre gyakoribb rendszerességgel, és a bérelt szerkesztőségi lakás mellett lakott János bácsi. Ma sem tudom, miért éppen nekem adta ezt a kéziratot. Fogalmam sincs, mivel érdemelt meg ki a bizalmát. Valószínűleg több példányban is megvan ez az önéletrajzi írás, mivel én is „csak” fénymásolatot kaptam. Előbb szerbül – ő azt írta: szerb nyelven – írta meg, és azt fordította le aztán „kapásból” magyarra. Érezhette közelgő halálát, mert írja is, hogy sietett a fordítással.

mert látván végső elkeseredését, nem akartam, hogy még nagyobb dühbe jöj-
jön, félbeszakítottam mondanivalójában, és ezt válaszoltam neki: „Néptárs,
maga biztosan családos ember, talán gyermekei is vannak. Most ne tegye.
Ha eljön az ideje, én majd szólok magának.” Ezekre a jóindulatú szavaimra
mondott még valamit magában, és elégedetlenül távozott. Ezekre és a hason-
ló esetekre jól emlékszem, mert mélyen bevésődtek emlékezetembe. Csoszor
Miklóssal, a végrehajtó bizottság tagjával nagy nehezen megfékeztük egy
elkeseredett csoport kísérletét, hogy meggyűjtsa, azaz megsemmisítse a já-
rási és községi kataszteri irattárat és más fontos adminisztratív irattárakat.
Igen nehezen tudtuk megfékezni ezt az állig fölfegyverzett csoportot, éjjel
jöttek a tanácsházára, és a mi nyilvántartásunkban lévő azon személyeknek a
névsorát kérték, akiknek egy része a battonyai börtönben volt. Hogy ezeket
adjuk ki nekik. Még akkor éjjel kivégezték volna őket. Különben azért voltak
bezárva, nehogy a nép felszámolja őket. Ezeknek a felfegyverzett emberek-
nek szavamat adtam, hogy a kért egyének a börtönben vannak, a mi őrségünk
vigyázza őket, a mi területünkön mi tartjuk fenn a rendet, és senkinek sem
engedjük, hogy a mi kompetenciánkba avatkozzon, amely, ebben a helyzet-
ben, a legbiztosabb garanciánk.

Ezután a helyi Forradalmi Bizottság elnökével, Jenei János professzor-
ral a börtönbe mentünk, hogy megnézzük, mi van az őrizetbe vett embe-
rekkel. Főleg párttagok és funkcionáriusok
voltak. Azt sem tudom, kinek a parancsára
lettek letartóztatva. Ott biztonságban vol-
tak, mert különben a nép szétroncsolta volna
őket. Amikor beléptünk a cellájukba, meg-
rémültek. Köztük volt Glück Mór öreg zsidó
bácsi, akinek a lakásán megtalálták a rej-
tett, illegális rádióállomást. Ezzel tartotta a
kapcsolatot kémkedési ügyekben a budapesti
ÁVH szerveivel. Akiket megismertem még,
ott volt Nemes István helyi párttitkár, Puja,
Plávkity, Nádaski, ezek valami pártfunkci-
onáriusok voltak. Emberi módon hozzájuk
szóltunk, lekezeltünk és elbeszélgettünk
velük. Jól emlékszem, többek között ezt is
mondtam nekik: „Megtudtuk, hogy önök itt
vannak. Azért jöttünk, hogy megtudjuk, mi
van magukkal, milyen a bánásmód, és hogy
van-e valami kérelmük.” Röviden még el-
mondtam nekik, hogyan kezdtem én börtön-
életemet Rákosi börtöneiben. És hogy nem

Tény, hogy Gruncsity Jánost – a kézirat ta-
núsága szerint – Magyarországon háromszor
ítélték halálra, évekig raboskodott, zöld-, il-
letve hóval borított fehér határon szökött át
Jugoszláviába, majd az 1989/90-es fordulat
után Jovan Gruncić a Szent Száva Párt ale-
nöke volt Újvidéken. Nem sokkal azt köve-
tően, hogy átadta nekem a kéziratot, meg is
halt. Felesége, battonyai román asszony, János
bácsi halála után elköltözött Újvidékről. Én
pedig ezt az eléggé nagy paksamétát ma-
gammal vittem 1993-ban előbb Solymárra, a
bérelt házba, majd két év múlva Piliscsabára,
a saját házamba, amelynek betonozott, száraz
pincéjében várt a sorsára. Ezt a különben va-
lóban száraz és biztonságos pincét többször
is árvíz öntötte el, és azt hittem, János bácsi
kézírata is elázott, mígnem a legutóbbi esetet
követő rendrakás során sértetlenül előkerült.
Tizenhárom évvel azután, hogy vándorútra
kelt, és olyan másfél évtizeddel János bácsi
halála után.

DORMÁN László jegyzete

szeretném, ha az velük is megtörténne. Elmeséltem nekik, milyen a helyzet az országban. Jeneivel együtt megígértem nekik, hogy mihelyt az országban jóra fordul a helyzet, hazamehetnek majd a családjukhoz. (Egy hét múlva mindannyian szabadlábba lettek bocsátva.) Ők is elmondták kéréseiket. Meleg takarókat és tiszta fehérneműt kértek, meg cigarettát, és azt, hogy feleségeik meglátogathassák őket. Ezt mind megígértük nekik. Az ellenőrzés után megparancsoltuk a fegyházparancsnoknak, hogy kérelmüket teljesítse. A következő cellában egy zsidó nő volt. Ha jól emlékszem, Braun Irén volt a neve. Ez a nő az események alatt bátran kijelentette, hogy mindazoknak, akik a rákosisták ellen voltak, a főtéren a néphős szobra körül lesz kiterítve a feje, Battonya község közepén! Battonya abban az időben járási székhely volt, kb. 20 000 főnyi lakossággal. Amikor a börtönőr kinyitotta ennek a hölgynek a celláját, a nő letérdelt, és kezet akart csókolni nekem. Nem engedtem meg neki, hanem megkérdeztem tőle, hogy van-e valami panasza vagy kérelme. Erre felállt, és azt mondta, hogy beteg, és hogy gyógyszert hozzunk neki. Milyen gyógyszert szed, kérdeztem. Megmondta, és én megparancsoltam az őrnék, hogy azonnal hozzon neki. Hogy ezt is megemlítsen, a traktorállomás raktárosát, Vrányes Trajant, akit már említettem, hogy kizavart az irodájából, amikor munkaruha-vételezésre mentem hozzá stb. Most a község irodájában valami firkancs volt. Őt is le akarták váltani. Én azt mondtam az arra felhatalmazott bizottságnak: „Ne váltsák le, rokkant ember, fizikai munkát nem bír végezni, mi lesz vele.” És nem váltották le. Nagy meglepetés érte a községi titkárt, amikor e szavakkal fordultam hozzája: „Puskel elvtárs! Nyújtom baráti jobb kezemet. Maradjon a munkahelyén, és végezze tovább a munkáját.”

Egy másik eset. Járőreink jelentik, észak felől, Mezőkovácsháza irányából tankokkal és páncélkocsikkal orosz erők, velük rákosisták is közelednek Battonya felé. A kihelyezett hangszórók községszerte jelzik és hirdetik az eseményeket, illetve a riadót. Néptömegeink a központ felé vonulnak. A nem kívánt vendégek osztagaikkal a városunk központját és a rendőrlaktanyát minden ellenállás nélkül elfoglalták. A mi ifjúságunk a benzines üvegekkel, a nép könnyebb fegyverzettel, mindenki a saját helyén volt. Mindenáron meg kell fékezni az emberi gyarlóságot. Az összetűzést. Hacsak véletlenül is valaki valami kilengést, támadást kísérel meg, az oroszok szétrombolják városkánkat, sok ártatlan ember fog áldozatul esni. Igaz, ők sem fogják olcsón megúszni. A nép végtelenül elkeseredett. Harcra kész ifjúság, mindenféle fegyverzettel, megteszik a magukét. De kinek a javát szolgálja ez a hülyeség? Mi jót várhatunk ettől? December 7-e van. Ebben a felkelésben minden emberi gyengeség a végét járja. Gyorsan átgondolom a helyzetet, és megfogalmazom magamban a tervet. Közelemben vannak a munkatársaim is. Körülöttünk pedig néptömegek. Háborús a hangulat. Határozotam. Közlebb megyek vezetőségünk csoportjához: „Néptársak, én a bevonulók központjába megyek, okvetlenül beszélnem kell velük. Nem engedhetjük meg,

hogy összecsapás történjen, mert az katasztrófa lenne. Ki jön velem?” Valahányan szó nélkül maradtak. Nem baj. Egyedül megyek, ti maradjatok itt. A teendőket megbeszéltük, és én útnak indultam. A szolgálati revolveremet is itt hagytam, akkor még nem tudtam, miért. Amikor a parancsnokságukhoz érkeztem, minden további nélkül az igazi nevemen mutatkoztam be nekik. Semmi álcázás itt nem volt. Mindjárt láttam, hogy itt a fő szót a rákosista tisztak birtokolják. Én pedig azt hittem, hogy itt is az oroszok a fő muftik, de nem úgy volt. No, itt már nincs meghátrálás, legyen, aminek lennie kell. Bemutatkozó szavaim után elébem ugrik egy rákosista őrnagy. Hát ez a mi egykori rendőrparancsnokunk, Kalász Gyurka, aki már rég le volt váltva a kóbor oroszokkal történt kilengései miatt, és most egyszerre őrnagyi mun-dírban van. Megismert:

„Te vagy az a tanító, aki ezen a környéken az ellenforradalmat szervez-te?” „Én vagyok.”

„Gyere közelebb! A nép nevében le vagy tartóztatva! Te vagy a felelős min-denért, ami itt történik.” „Ez spontán forradalom” – mondom neki. „Milyen forradalom, te bandita! Majd adunk mi neked forradalmat!” És pillanatok alatt mintegy harminc rákosista körülfogott, mindannyian tisztí egyenruháb-an, orosz automata fegyverekkel készenlétben, és elkezdtek kihallgatni. Az oroszok rám se hederítettek, teljesen hidegen hagyta őket a jelenlétem. Erre én félbeszakítottam ezt a hülye kihallgatást, és erélyesen hozzájuk fordultam: „Azért jöttem, hogy megbeszélésre hívjam önöket.” „Milyen megbeszélésre?” „Mit akarsz, te titoista bandita?” Sértegettek. Körülöttünk orosz egység, tan-kokkal, mögöttük a tömeg. Idős, fiatal, férfi, nő, minden korosztályból. Egy brutális szóváltás után, emeltebb hangon, dühösen rájuk szólok:

„Látjátok körülöttünk ezt a tömeget?! Tudjátok meg, hogy ti sem vagytok biztonságban. Csak a jeladásomra várnak, és mindannyian a levegőbe röpi-ültek.” „No, no! Kisebb hanggal!” A tömeg közben körülvette az orosz tanko-kat. Néhány rákosista tiszt félrehúzódott, és tárgyaltak valamit. Mikor visz-szajöttek, megparancsolták, hogy a már említett őrség közepébe álljak, és úgy, e pompás kísérettel a községháza nagyterme felé indultunk, tárgyalni. Elfogadták hát meghívásomat. Az orosz katonák még mindig indifferens mó-don viselkedtek. Menet közben a rákosisták folytatták kihallgatásomat: „Ho-gyan merészeltél felkelést szítani a magyar állam ellen? Kádár János elnö-künk ellen? Tudod te, hogy kicsoda Kádár?” Erre hidegen válaszoltam: „Tudom.” „Honnan tudod?” „Kádár az ideiglenes magyar kormány elnöke. Együtt voltam vele 1949 őszén Rákosi börtönében.” „Hol?” „A Markó utcai második emeleti fegyházban.” „No, no, majd meglátjuk.” Ezek után megpu-hultak, és lassan a községházához is értünk. Ekkor megláttam egy ifjút az én pompás kíséretem közelében, Túri Sanyit. Így szóltam hozzá: „Sanyi, én le vagyok tartóztatva.” Erre ez az én tiszteletbeli kíséretem meghökken, de semmit sem mert tenni, mert körülöttünk volt a tömeg, és még erősítés is

érkezett. A község háza nagyterme előtt a mi vezetőségünk tagjai vártak bennünket civilben. Fegyvereik a köpönyegek és a télikabátok alatt voltak elrejtve. A rákosisták egyenruhában és állig felfegyverkezve voltak. Az oroszok a tankoknál maradtak. Megkezdődött a tárgyalás. Egyszerre, minden további nélkül, kezében tartva orosz automata puskáját, felszólal egy kapitányi egyenruhában lévő rákosista tiszt: „Én a koreai háború harcosa vagyok. Tárgyalásunk sorrendje a következő: Azonnal adjatok át nekünk minden fegyvert és lőszeret, és a csőcselék azonnal széledjen szét.” Akart még mondani valamit, de én erélyesen közbeszóltam. „Micsoda? Ez a nép nem csőcselék. Egyenrangú tárgyalás ez vagy valami kihallgatás?” Erre mindkét fél részéről tumultus és zűrzavar kezdődött. Nagy nehezen lecsitítottam a násznépet, és folytathattam mondanivalómat: „Mi egyenrangú tárgyalást akarunk folytatni, és senkinek semmit nem adunk át. A mi egyetlen felettesünk a nép, másoktól semmiféle parancsot nem fogadunk el.” A zűrzavar eltartott egy ideig, utána megegyeztünk, hogy a tanácsháza erkélyén lévő mikrofonon keresztül értesítem a tömeget, hogy mi továbbra is mint rendfenntartók maradunk Dél-Magyarország területén, a nép szépen és békésen távozzon, mindenki a saját családjához. No, de a rákosisták ezzel nemigen voltak megelégedve, menjünk inkább az oroszokhoz. Amíg mi tárgyaltunk, az oroszok közelebb jöttek tankjaikkal a község házához. Elindulunk feléjük, de csak engem kísérnek az oroszokhoz. A tömeg készenlétben várt. Várták a megbeszélte jelt tőlem. Megérkeztünk az orosz páncélcsohag. Kinyílt a felső ajtaja, és megszólal belőle egy vezérkari tiszt: „No sto takoje? (Mit akartok?)” Én oroszul válaszoltam. Annak idején elég jól beszéltem oroszul. Megmagyaráztam neki, hogy ki vagyok, és hogy mi történik itt. Mikor meghallotta, hogy a nép mint rendfenntartó van jelen, nem pedig másféle agresszióban, szinte vidáman válaszolt: „Ták Hárásó! Ták nádá djelaty! (Jól van, jól csináljátok!)” Amikor a rákosisták ezt meghallották, mert köztük is voltak néhányan, akik értettek oroszul, ez nem tetszett nekik, és nem engedték, hogy tovább is oroszul beszéljek. Hamarosan megtalálták soraikban a gimnáziumi orosz tanárt, és ide hívták tolmácsnak. Időközben a nép és a rákosista katonák között megkezdődött a tumultus, összecsapás, de fegyver nélkül, csak úgy, bokszt formájában. A tolmács meg fordította az orosz tiszt és a köztem zajló dialógust. A tiszt újból jóváhagyta a részemről elmondottakat a rendről és a béke fenntartásáról. No de a rákosisták nem értettek ezzel egyet, és morogni kezdtek. Erre az orosz tiszt „Jobb vásu máty!” (ezt már Magyarországon mindenki tudja, mit jelent) és lecsapta feje felett a páncélcsohag ajtaját. Ezután a rákosisták tovább kísérték egy tisztás felé, és ott tartottak hosszabb ideig. Kissé távolabb mentek tőlem és tárgyaltak, az őrizetemre csak néhányan maradtak körülöttem. A szél abból az irányból fújdogált, így foszlányokat hallottam abból, amit beszéltek. Az éjjel el akartak vinni valahova, és ott likvidálni. Alkonyodott. Fiatalokból álló, öttagú csoport jött felém, néhányukat meg is

ismertem. Gyermekkori barátaim, akikkel annak idején együtt futballoztunk, rongylabdával. Őrzőim között most orosz katonák is voltak. Amikor ideértek, megkérték a rákosistákat, hogy átadhassák nekem azt a csomagot, amit magukkal hoztak. A rákosisták meghökkentek, és míg gondolkodtak, hogy mit is csináljanak, én átvettem a fehér papírba csomagolt ennivalót: szeletelt szalámit és fehér kenyeret. Erre odajött hozzám egy orosz katona: „Kusáj, kusáj” (Egyél, egyél), mondta. Én hozzáfogtam enni, és őt is megkínáltam, közben egy rákosista kapitány nem engedte meg neki, hogy egyen. Erre azt mondtam neki, hogy csak nyugodtan egyen, nem mérgezett az eledel. Nekem hozták az ifjak, mert meghallották, hogy még ma este továbbmegyek a rákosistákkal tárgyalni, és ma még nem ettem semmit. Eközben távolodó tehergépkocsikat és autóbuszokat indítottak el a mieink, és kiabálni kezdtek, hogy ott viszik a felkelők a fegyvert meg a lőszer! Látván ezt, a rákosisták és az én dicső kíséretem nagyobbik része az autóbuszok és a gépkocsik felé futottak, hogy elkobozzák a zsákmányt. Ez a pár ifjú, aki művészi szervezte meg ezt az egyszerű, de kitűnő stratégiai csatát, minden további nélkül engem karonfogva kivittek pompás kíséretem karmaiból, és csak úgy visszakialtottak a rákosistáknak: „Testvérbarátunk most velünk jön. Majd később visszajön tárgyalni, csak várjátok!” S közben a rákosisták úgy meghökkentek, hogy szóhoz sem jutottak, olyan gyorsan történt az egész. Amíg az állig felfegyverzett rákosisták abroncsában voltam, természetesen az oroszok is itt voltak, és amíg a tömeg a rákosistákkal civakodott, elég hidegvérűen végiggondoltam mindent. Mit csináljak? Ha megadom a megbeszél jelt, amely a támadás kezdetét jelenti, az egész Battonya égni fog. Rengeteg ártatlan áldozat esett volna el. Kiért? Miért? Ki győzött volna? A halál! Amikor mindezt végiggondoltam, határoztam. Ezt a meggondolatlan szörnyűséget nem engedhetem meg magamnak, még életem árán sem. Akkor inkább én essek áldozatul. Én még nőtlen vagyok. Sokkal kisebb lesz a kár és a veszteség, ha csak én leszek az áldozata ennek az emberi gyarlóságnak. És nem adtam meg a megbeszél jelt. A Mindenható így határozott velem. És meg is mutatta, hogy a legegyszerűbb módon, minden veszteség nélkül bonyolította le ezt az emberileg gyarló és megoldhatatlan problémát. Ha egyedül nem tudsz valamit becsületesen elvégezni, végrehajtani, megoldani, akkor kérj segítséget. Mindig lesz, aki segíteni fog. Ezután az ifjakkal elmentünk a mi vezetőségünkhöz. Mindnyájan együtt voltunk. Útközben az ifjak jó kedvvel, szinte viccesen mondták, hogy milyen jól sikerült ez az egyszerű háborús taktika. Amikor a mieinkhez érkeztünk, mindnyájan megörültek. Senki sem ment haza. Tudni akarták, hogy mi lesz velem és ezzel az egész céccal. Elmondták, hogy vezetőségünkől öt személyt letartóztattak a rákosisták, és a rendőrlaktanyába vitték őket. Erre én igen érzékenyen reagáltam: „Néptársaim! Senki ne menjen haza.” „Nem is ment ez ideig senki, mert vártunk téged” – mondták. „Járőrök, küldöncök, mindenki a néptömegek közé. Mindnyájan

a rendőrlaktanyába megyünk, kiszabadítani néptársainkat. Mindenki becsületesen végezze feladatát! Indulunk!” Ebben a tumultusban élém állt egy jól öltözött, kb. 38 éves ember, civil ruhában, bemutatkozott, békéscsabai lakos, katonás formában jelentést tett: „Néptárs, parancsnok! Én vagyok az ön nyolc tagból álló személyi őrségének a parancsnoka. Vegye ezt tudomásul! Mi őrizzük önt, és mindenre készenlétben állunk.” Ebben a nagy elfoglaltságban azt sem tudom, hol a fejem, e forró percekben ez a gesztus meglepett. Csak annyit válaszoltam neki: „Köszönöm polgártársaim. Nem kell ez nekem. Ti legyetek jó polgártársak, nekem pedig, ahogy lesz.” Ezután mindnyájan a rendőrlaktanyába indultunk. A nép és a rákosisták között tovább folyt a csata, de még mindig fegyver nélkül. Társaimmal együtt igyekeztünk a forrófejűeket csillapítani. Az oroszok nem avatkoztak be semmibe. Amikor a néptömeg a rendőrlaktanyához ért, a bejárati oldal erős őrséggel volt biztosítva. Itt nem bírtunk bemenni, de hamarosan találtunk megoldást a szomszédos utca felől, ahol behatoltunk, és kiszabadítottuk vezetőségünk öt tagját. Küldöncök által értesítettük néptömegeinket erről, és amikor meglátták őket, hogy itt vannak velünk, a mieink abba hagyták az ökölvívó csatát (verekedést), és kiadtuk a parancsot, hogy mindenki menjen haza, illetve a rejtekhelyére, mert az idő is éjfél felé járt már akkor. A küldöncök gyorsan értesítették a népet, és mindenki hazament. Még az éjjel megkezdődtek a letartóztatások. A rákosisták, most Kádár leple alatt és az oroszok támogatása mellett, embertelen retorziókat hajtottak végre. Hiába mentünk mi az oroszokhoz panaszra és megbeszélésekre a béke és a rend fenntartása érdekében, semmit sem ért. Az oroszok úgy viselkedtek kétszínűen, hogy nem avatkoztak be az események menetébe, de mégis megengedték, hogy a rákosisták csináljanak, amit akarnak.

1956. december vége felé, természetesen az oroszok segítségével, Kádárék az egész országban megerősítették hatalmukat, és mindenfelé nagyméretű kilengéseket és letartóztatásokat hajtottak végre, főleg a Tiszántúlon és a Viharsarokban. Ezek után én még mindig az oroszokhoz akartam menni tárgyalni, de ifjúságunk tagjai, akik még az éjjel megtudták, hogy kiket tartóztattak le a mieink közül, nem engedtek. Elrejtettek, mert megtudták, hogy a rákosisták kiadták a körözést ellenem, és mindenütt kerestek. Beláttam, hogy semmit sem tehetünk, és megbeszéltük vezetőségünkkel, hogy egyelőre illegalitásba vonulunk. Az utánam való körözés egyre fokozódott, de mi éjjel mégis találkoztunk, és tanulmányoztuk a helyzetet. Igen szigorú méreteket hoztak a rákosisták a felkelés résztvevőire. A mieink éjjel hozzám jöttek tanácsért, hogy mitévők legyenek. Olyan utasítást adtam nekik, hogy rejtsek el a fegyvereiket, és meneküljön, ki merre lát. A felkelés vérbe van fojtva. Hiába sikerült országunk egy részét a vérengzéstől és a rombolástól megmentenem, országszerte a brutális erőszak győzött. A Birkással való megbeszélésem is csődöt mondott. Seholy semmi bizalom részünkre nem volt. Kádárékkal mi

meg tudtuk volna találni a megértést továbbra is, de mit ért volna, amikor szerte az országban a rákosisták uralkodtak. Illegalitásban voltunk sokáig. No a hideg tél is megnehezítette helyzetünket, és másképpen kellett határozni. Be is dobtuk a politikai csalétket a közönségbe, hogy én Ausztriából jelentkeztem. A rákosista düh kissé csillapodott, de a szadista felszámolókat azért folytatták. Azok is megszenvedték ezt, akik csupán szimpatizánsai voltak a felkelésnek. Ezek nem bujdosnak el, arra gondolva, hogy nem bűnösök, no de kímélet senki részére nem volt. A kémhálózat igen jól dolgozott, mindenről tudtam. Kádár kormánya átvette az országban a teljes hatalmat. A mieink közül, aki csak tehetett, elrejtőzött vagy külföldre emigrált. Én is, rejtőzködve, teljesen magamra maradtam, mint utolsó golyószórós, golyószóró nélkül. Egyedül barangolok szerte az országban. Jó lenne Birkással találkozni, hiszen vele mindig megtaláltam a közös nyelvet, azaz megértést, és elmenni Kádárhoz, ahogy megbeszéltük. Őt viszont seholy sem találok. Barangolásom során időnként rábukkanok azokra, akik országszerte keresnek, a pufajkásokra főleg, de minden alkalommal előbb veszem észre őket, és azonnal lelépek. Egy részük falumbeli, könnyen rájuk ismerem. Békéscsabán Kalász Gyurkára, arra az őrnagyira öltözött manusztra is rábukkanok, aki letartóztatott és likvidálni akart, de ismét én vettem őt észre előbb, és leléptem. Jól álcáztam magam, így nem ismert meg. Olyan sötét gondolatok is előjöttek, hogy önként adjam meg magam, hiszen senkinek semmi rosszat nem tettem. Amit lehetett, azt megmentettük: emberi életeket, falvakat, városokat. De ez mégsem lehet okos határozat. Háború, forradalom – van. Jól ismerem a rákosistákat. Ők még a saját apjukat sem kímélnék, amikor a földi poros és piszkos hatalomról van szó. Magamban gondolkodva: szégyellem magam, hogy én még élek, amikor tudom, hogy barátaim és polgártársaim elesetek, vagy valahol kínzófalak között rothadnak. Tudom, hogy szófogadók, és hüek voltak hozzám. Hányszor, de hányszor mentettek meg a biztos haláltól! Békéscsabára utazom, hátha sikerül ismeretség által valakit kiszabadítani a börtönből. A mieinknek a zöme ott volt bezárva. A főbejárnál az őrség, persze, aki nem ismert, könnyörtelenül elzavart. Idegeneknek tilos a bemenet. Az övéiken kívül oda senki be nem mehetett. Nagy Imréék is eltűntek a jugoszláv követségről, és Magyarországról is. Most látom, hogy valóban minden elveszett. December utolsó napjait éledelem, magányosan, elhagyatottan. Senki sem mer már rejtegetni. Erős télidő volt, nagy hótakaróval, a határban bujdoskolni tovább nem lehetett. Így élni nem méltó, de gyáván meghalni hülyeség lenne. Barátaim közül sokan disszidáltak. Egyesek Ausztriába, Németországba, Amerikába, mások Jugoszláviába mentek. Emésztettek a gondolatok: senkinek semmi rosszat nem tettem. Egy igaz szocializmusért harcoltam, „krisztusi” szocializmusért – szó szerint mondván! Az egész világ emberiségének jobblétéért. Arra is gondoltam már, hogy Jugoszláviába menjek. Mégis, mit fognak gondolni rólam? A mieink elfogad-

nának. Miért ne! Hiszen azért a szocializmusért is harcoltam. Jugoszláviában sokan ismernek. De mégis, mit fognak gondolni rólam? Mi van veled, Jovan? Egyik háborúból a másikba? Egyik frontról a másikra, csakhogy ne legyen nyugtod? Óh, elegendem van mindenből, még ebből a meditálásból is. Eszembe jutnak egy kitűnő jugoszláv költőnek sorai, Petar Preradović versének egyik versszaka: „Hazám, anyám, szerencsém, / Hozzád indul a te fiacskád, / Hátárodban adj néki temetőt, / Virággal díszítsd temetőjét!”

Végre elhatároztam, megyek népemhez, amelynek egy porszeme én is vagyok, melyet réges-régen elfűjt a török dúlásnak szele szerte idegenbe. Megyek őshazám rögéhez, melyhez testileg, vérileg tartozom, hiszen más nem is lehetek. Honfi kötelességemet teljes egészében nem tudtam végrehajtani, de mégsem vallok szégyent becsületes harcomért. Politikailag legyőzött vagyok, de erkölcsileg nem, mert megtettem azt, amit humánus felfogással megtehettem. Megmentettem az emberek életét és falvak, városok biztonságát. Ez nekem, ha mást nem is, szatiszfakciót – becsületkielégítést – jelent. Ahol tevékenykedtem, harcoltam, vezető voltam, egyetlen emberi áldozat sem történt, egyetlen ház sem dőlt össze. Ezért (persze, hogy nem ezért, hanem a hatalomért, amelyet a rákosisták, embertelen viselkedésük miatt, elvesztettek) engem harmadszor is halálra ítélték, azzal, hogy a battonyai hősök terén felakasztanak, majd máglyán elégetnek, hogy ezzel is megfélemlítsék a népet. Én ezt is pontosan megtudtam, hiszen a kémhálózat ilyen körülmények között is kitűnően végzi a feladatát. Persze, ezt csak akkor csinálták volna meg velem, hogyha megtaláltak volna. Szerencsém volt, hogy nem kerültem a karmaik közé. Utamat Békéscsabáról, kerülő úton, Szeged felé vettem. Akár gyalog, akár vonaton, de csak éjjel utaztam. Nyugodtan ülök én a vonaton (persze, ilyen esetben mennyire lehet nyugodt az ember), éjfél tájt egyszer csak benyit a vagonba egy őrnagy, két honvéd kíséretében: „Készítsék elő személyazonossági igazolványukat!” Egy kicsit meglepődtem. Mi lesz most? Nálam semmiféle hamis irat nincs, nálam minden legális. A körözés ellenem érvényben van. Semmit sem tehetek. Az ablakon kiugrani, éjfél tájban, igen veszélyes. Ülök az ablak mellett, és úgy teszek, mintha aludnék, de az egyik szemem a katonákra figyel. Odaérnek hozzám: „Kérem az igazolványát!” Teljesen hidegen és álmosan odanyújtom neki a személyazonossági igazolványomat, és minden pillanatban várom, hogy azt mondja: „A nép nevében...” stb. Az őrnagy elveszi tőlem az igazolványt, belepillant, forgatja, végiglapozza, nézi a fényképet, majd ismét forgatja a lapokat, és töprengeni látszik. Minden pillanatban várom, hogy letartóztasson. Egyszerre az orrom előtt látom az igazolványomat. Flegmán, álmosan átveszem, és alszom tovább. Vagonunkban befejeződött az ellenőrzés, a katonák továbbmentek. Azon gondolkodom, miért tartott oly sokáig az én igazolványom ellenőrzése, hiszen a többieknél gyorsan ment. Eszembe jutott a válasz. Ez az őrnagy valószínűleg szimpatizál a forradalommal, és ezért nem tartóztatott

le. Nyugodtan utazom tovább, megérkezem Szegedre. Egy barátomnál itt is találok rejtkehelyet. Itt is rábukkanok a pufajkásokra, földiekre, akik keresnek, de ugyanúgy, mint eddig, mielőtt még felismernének, lelépek.

És így utazva szinte érzem, hogy ez az utam talán az utolsó utazásom Magyarországon. Ahogy írom ezeket a sorokat, mintha a csehszlovák filmet, a Dobri voják Švejk, a Švejk, a jó katonát látnám, azzal, hogy az csak film, de ez, amit én átéltem, az igazi emberi tragédia. Az utolsó magyarországi napjaimat Szegeden töltöttem. Itt találkoztam titkárommal a forradalomból, az ifjúsági titkárral és a jegyzőikkel. Ők is emigrálni készülnek. Megbeszéljük tervünket. Valamennyien Jugoszláviába megyünk. Én elmentem a jugoszláv határig, hogy kivizsgáljam a helyzetet. Nem volt a legjobb. A szögesdrót a határsávon végig le van szedve. A fehér hólepel az őrség tornyaiból biztosítja a jó kilátást. A magyar határon két őrség is van, magyar és orosz, plusz a túlsó oldalon a jugoszláv. Egyébként minden rendben van. Három nap múlva visszajöttem Szegedre. A Jégkunyhó cukrászdában találkoztunk. Beszámoltam útítársaimnak. Ők azt mondják, hogy találtak egy professzionális vezetőt, aki jó pénzéért átvisz bennünket a jugoszláv határig. Jól van, így kisebb lesz az én felelősségem. Őt ember fejéről van szó. Megszereztük a 4000 forintot és a fehér, finom férfi ruhaanyagot és más dolgokat. Megvan már az utazási felszerelésünk is, ami ehhez a nemigen kellemes téli, üdülő utazáshoz szükséges. Indulásunk időpontja 1956 szilvesztere, a Jégkunyhóból egy öreg, lestrapált autóval vágunk neki az útnak. Azt a kb. 15 kilométert az utolsó magyar határ menti faluig, Tervárig, gyorsan megtettük. Itt a falu közepén, a templom közelében egy csupasz sövénybokorban bújtunk el, persze, a jól felkészült határ menti ember, a svercer utasítására. Azt mondja, fél óra múlva a második csoport is meg fog érkezni. És akkor irány, fehér hósvatagban, Jugoszlávia. Borzalmas hóvihar volt akkor éjszaka. No, de közben mi történt. Epp hogy csak elrejtőztünk abban az átlátszó sövénybokorban, messziről halljuk már az öttagú határőr csizmáinak dobogását, amelyek úgy éjfél tájban rohamosan közeledtek felénk. Most rá..., hogy ne mondjam magyarul (gondoljuk magunkban). Még a lélegzetünket is visszatartjuk, és várjuk, hogy mi lesz, ha ideérnek. Arról beszélgettek nagyban, hogy alig várják már, hogy megérkezzenek a laktanyájukba, s hogy megünnepeljék a szilvesztert és az újévet. A hőmérő higanyszála igen alacsony fokon volt. Elmentek mellettünk, és nem vettek észre bennünket. Nemsokára megérkezett a második csoport is. Elindultunk a jugoszláv határ felé. Innen három kilométerre van. Amikor kimentünk a faluból, felhúztuk a fehér lepelöltönyt és a fehér sapkát. Jól voltunk álcázva. Vezetőnk utasítása szerint mindenki elfoglalta a helyét. Ezt a három kilométert kúszva tettük meg, vezetőnk néma kézjelére figyelve. A nyílt terep szaharai sivatagra hasonlított, azzal a különbséggel, hogy ez fehér volt. Éjfél után kb. 3 órakor megérkeztünk célunkhoz. A fehér lepelöltönyt és a sapkát visszaadtuk vezetőnknek, és megkaptuk az utolsó útbaigazítást: „Ne

térjetelek le jobbra, se balra, mert itt a határ kanyarog. Könnyen megtörténhet, hogy visszakerültök Magyarországra. Csak egyenesen menjetek.” Boldogabb új esztendő kívánva elbúcsúztunk vezetőnktől, és irány Jugoszlávia. Közé-
lünkben semmit sem láttunk, csak a fehér hótakarót és a kék eget. Spontán átvesszem a vezetést: „Utánam, előre!” Most már lábon és minél gyorsabban. De merre van most az a csak előre, mert iránytűnk nincs. Erre a végtelen fehér sivatagra nem számítottunk. A zivatar, a szél úgy fúj, hogy majd elsodort bennünket. Na, sebaj, csak hogy a veszélyen túl vagyunk. „Csak utánam, előre” – hangzik most az én parancsszavam. Sokat gyalogoltunk, szaladtunk. Elfáradtunk, alig lélegeztünk, mert hóviharban futni igen nehéz. Rábuk-
kantunk egy sor szárkúpra. Izzadtan, fáradtan a nagy idegfeszültségtől is, nem bírjuk tovább ezt az iramot. Elhangzott a vezényszó: „Állj!” Leültünk egy szárkúp tövébe, elővettem kis kofferemet, melyet az anyám küldött. Ki-
nyitom, egy üveg pálinka van benne, amit én főztem, amikor még otthon voltam, aztán kolbász meg kenyér. Boldog új évet kívánok útítársaimnak, és megkínálom őket is e szilveszteri vacsorával. A hóvihar és a zivatar helyettesítette az újévi zenét. Le sem lehet írni azt a zenét, amit a természet tud nyújtani az embernek, még ilyen esetben is. Az idő éjféli és virradat között volt. Ez ünnepe után kissé nyugodtabb ütemben folytattuk utunkat. Útírányunk csak egyenesen előre. Egyszerre távolból egy sötét pontot vettünk észre, és egyenesen feléje tartottunk. Elhatároztuk, hogy toronyiránt oda megyünk, és amit a jó Isten ad. Kimerültek voltunk, inkább a nagy idegmegrázkódástól, mint a nagy úttól. Hajnaltájban megérkeztünk ahhoz a sötét ponthoz, amely egy nagy tanya volt. Eléjük jött néhány szép, nagy farkaskutya, amelyek eléggé veszélyesek voltak. Az útítársaim szétszaladtak, és elbújtak a tanya épületei körül. Én egyenest az épület bejáratához mentem, mellette volt egy nagy ablak. Bekopogtattam az ablakon. Bizonyos idő után meggyulladt a petróleumlámpa, és a gazda, lámpával a kezében, jött felém. Kikiáltott, hogy „Ki az?” Az első szavaim ezek voltak: „Ez Jugoszlávia vagy Magyarország?” Mert nem voltunk biztosak abban a jelszóban, hogy előre utánam. A tanya tulajdonosa álmosan válaszolt: „Jugoszlávia, Jugoszlávia!” és kinyitotta az ajtót. Elégedetten köszöntöttem, és idehívtam útítársaimat is. Igen kedves volt részünkre ennek a ház-, illetve tanyatulajdonos magyar hangzású szava, mert mindjárt észrevettem, hogy magyar anyanyelvű ember. Kölcsönös bemutatkozásunk után behívott bennünket a házba. Elnézést kértünk a kora reggeli zavarásért, melyet a gazda már mindennapinak tartott. „Már megszoktuk ezt a zavarást, amióta Magyarországon zavargások vannak” – mondta. Most kellemesen elbeszélgettünk a gazdával, reggelig, amikor a gazda azt mondta nekünk: „Maradjanak itt, amíg én visszajövök.” Egy idő után gazda urunk visszajött, s vele együtt egy jugoszláv őrmester is. Amikor megláttuk, hogy valóban Jugoszlávia katonája áll előttünk, én meglepéssel köszöntöttem őt. Bemutattam útítársaimat, és ők is köszöntöttek. Aztán beszélgettünk.

„Mi Magyarországról jöttünk.” „Jól van, elvtársak. Mostanában sűrűn vannak vendégeink Magyarországról.” Közben megkínáltam mindenkit a szilveszteri vacsora maradékával, utána a jugoszláv őrmester megkért bennünket, menjünk vele a határőrségi laktanyába. Fölsorakoztunk egyesével, ahogy az ilyen esetekben illik, amikor fegyveres katona kíséretében vagyunk. Erre ő azt mondja: „Jöjjenek mellettem, így útközben is beszélgethetünk.” Ez a katonai gesztus igen kellemesen lepett meg bennünket, és a határőrségi laktanyáig barátságosan elbeszélgettünk. És megérkeztünk a jugoszláv határ menti községbe, Gyálába.

Ez a magyarországi emlékiratkönyvemnek a tartalma. Ugyanennyi szövegből áll a jugoszláviai része is. János bácsi.

Közzéteszi DORMÁN László

Amikor Faludy György 1989 májusában Újvidéken járt, találkozott egykori rabtársával, Gruncsity János avagy Jovan Gruncić magyarországi szerb tanítóval. Hornyik Miklós házigazda hívta ki a közönség sorából János bácsit. Faludy számára ez a találkozás meglepetés volt. A két öreg, három és fél évtized múltán, a színpadon összeölelkezett. Együtt voltak Kistarcsán a börtönben és Recsken, a haláltáborban. János bácsi elmesélte, hogy Recsken kőfejtés közben egy nagy kő a lábára esett, és ez annyira fájtn neki, hogy meg akart halni. Faludy tartotta benne a lelket

Számkivetve

Naplórészletek

OKTÓBER

Orovec Krisztina fordítása

1956. X. 27.

Nem tudok szembenézni önmagammal. Nem vagyok vak, hisz nem borult hályog a szememre, és látom napjaink valóságát a vértől vörös ég alatt, a vér ott pulzál a sajtó lapjain, hallom a halál lélegzetét a rádióantennán, az éteren át – s mintha vak lennék mégis.

Nem merek szembenézni önmagammal, mert Magyarország robajlásában Budapest utcáin éltünk mindannyian, és én nem szóltam s nem írtam erről semmit. Mozaikköveket törögtem, parton heverő rákokat rajzolgattam, és középkori ornamentumokat festettem.

De ez hazugság volt, mert minden lélegzetvételnyi szünetemben a budapesti jelentéseket olvastam otthon, és hallottam a nyomortól örült, dühös emberek ordítását, a zsákmányolt ágyúk dörejét és a géppuskaropogást; a felperzselt városok füstjének szennyét az orromban; mert láttam a szitává lőtt embereket, és hallottam az emberi koponyák recsenéseit a tankok hernyótalpa alatt, melyek mint vak dinoszauruszok csúsztak-másztak a romok közt, egy már nem létező idea nevében.

De nem tehettem más: újságot olvastam, késő éjjelig hallgattam a rádióműsort, és pingáltam a „szépen” stilizált, tengermélyi rákok „finom” vázlatait.

Viszont az emberi kétségbeesés tengere, a dühös önkívület, a félelemgátak áthágása, az iszonyatos kacérkodás a halállal, a hazugság zászlajának izgatott lengetése, a kézigránatok sátáni válasza, a zsírosan zöldülő emberi vérözön, az a temérdek hamu a Potemkin-mítosz romjain – melyet kíméletlenül roncsoltak szét azok a karmok, melyeknek már nem maradt hátra más az életből, mint az efféle utolsó akkordok elzengése –, a tüntetések és a bosszúk százezrei, Petőfi, Kossuth és Kun elárult Magyarországa – vajon bambán-érdektelenül hagyhatják-e az embert?

18

A művészet pillanatnyilag: hazugság.

1956. X. 28.

Ide-oda vetődöm nyugtalanságaim partjai között. A rajzolás elcsigáz, aggaszt az elapadt kreativitásom, pedig most annyira szükségem lenne rá: Toma Mijović verseskötetéhez készíték illusztrációkat. Hátrahagyván a tolat, a papirost és a széjjelszórt verseket, a szobába menekülök a telefirkált papírjaimhoz, hogy mint egy harakiri-öngyilkos görcsöljek a még nem leírt, de a ködös képzelet anyaméhében már magzatként jelen levő szavak felett. Itt sem lelek nyugalmat, agyonnyom a szűk szürke szoba, nem tudom, hol a kiút. Vár rám a holnap, minden elkerülhetetlenségével. Nyugtalanul gubbasztok egy olyan korban, amikor nyugodtnak kellene lennem, és amelyben mindenekelőtt önmagamot kellene megnyugtatnom – de nem megy.

Ez Magyarország miatt van, tudom.

1956. X. 31.

Este van. Köd ül Belgrád felett. De Belgrádot beragyogják a háború visszafényei.

A Terazijén kiállítás nyílt a spanyol polgárháború kitörésének huszadik évfordulója alkalmából.

Még sohase láttam ilyen izgalmas kiállítást.

Nem szerepel benne sok dokumentum, de szétfeszíti az emlékezés tömény illata.

A terem zsúfolásig telt. Az emberek csendben mozognak. Olvasnak. Érzik Spanyolország szagát, húsz év után, most újra idehozzák a magyarországi szelek.

Spanyolország illata összekeveredett Magyarország illatával.

[...]

NOVEMBER

1956. XI. 3.

Három zaklatott nap.

Ülünk a füledt tantermekben, vonszoljuk magunkat a vizes utcákon, a parkokon, a városon át. Háborúról, bombákról, Magyarországról beszélnek. Tegnapelőtt New Yorkon volt a világ szeme. Képes lesz-e az Egyesült Nemzetek Szervezete – képes-e ez a kitömött rongybaba – legalább egyszer, *megmozdulni*?

Ma elégedettek vagyunk: New Yorkban sok év óta először megvalósult az egészség. Tehát a halál félelmetessé vált.

De meddig? És hogyan hatni „határozattal” azokra, akik agóniájuk utolsó rezzenésekor gyilkos törökkel hadonásznak? Mi lesz, ha a brit viktoriánus konzervatívok és a francia szocialista marionettek nem lesznek hajlandók felismerni az ENSZ-deklaráció potenciális erejét? S ez valószínű. Mert a fuldokló nem a saját magányán töri a fejét, hanem a menekvés lehetőségéin...

A bombák pedig halált hoznak.

*

Tegnap este Toma Mijovićtyel és Karmennel sétáltam, bámultam az üzletek kivilágított kirakatait, a trolikat, a nyüzsgő emberfolyót, a *Večernje novosti* második kiadását reklámozó kolportőröket, az iskola börtönét megkönnyebülten elhagyó, csacsogó diáklányok raját. Valahol a messzeségben, a Dimitrije Tucović tér környékén egy tehergépkocsi zúgása felülkerekedett a város zaján. A nehéz motor elfojtott, tompa moraját hallgatva, hirtelen az amerikai bombázók 1944-es éjjeli repülése jutott eszembe. Abban a pillanatban, mint ha eszméletlen állapotba kerültem volna, a gyerekkorom rémisztő emlékeinek a képkockái peregtek le előttem. E villámcsapásszerű képrobbanás azonnal Belgrádot juttatta eszembe 1941-ben, 1944-et és Kairót 1956-ból, végül elborzadtam hallucinálással életre keltett víziómon, ordítanom kellett.

Ez azért volt rendkívüli, mert már sokszor vetett rám árnyékot szárnyával a halál. Mellkasműtét fenyegetett. Kis híján agyhártyagyulladás. Jajgatás helyett daloltam a fájdalomtól az első veserohamkor. De ordítani akartam, mint a többi ember, mert az emlékezet bennünk él, halhatatlanul, és csak tizenkét év telt el a halál uralma óta.

Megsemmisültem a halál borzalmának súlya alatt, mely nem mindig ugyanolyan, mert itt nem csak én állok éles sarlójának abróncsában: itt csak egy porszem vagyok, nem létezem; itt emberekről van szó.

[...]

1956. XI. 24.

Tegnap este hallottam a rádióban: az oroszok elrabolták Nagy Imrét és még mintegy harminc embert, köztük nőket és gyermekeket is, tegnapig a JászNK nagykövetségén helyezték el őket. Alattomos és brutális módon rabolták el őket: „ismeretlen irányba” hajtották el az autóbust, amellyel az utasok Kádár János kezessége alatt hazaindultak. Na és most? Tördeld a kezed, döngesd a melled bánatodban, és kiálts bele a lövésekkel kilyuggatott és alvadt vérrel betonozott ködbe.

És rögtön a hírek sugárzását követően még egy megrázkódtatás ér: a Belgrádi Rádió, minden kommentár és kritika nélkül, egy kivonatot sugároz a moszkvai *Pravda* cikkéből a szovjet TASZSZ hírügynökség nyomán: *Még szorosabban vonni össze a szocializmus erőit, marxista-leninista elvek alapján.*

Miért zabálják a szart ezek a mieink és teszik a szívességet „internacionális” és „ideológiai” megfontolásból azoknak, akik a velejükig romlottak, és minden agysejtjüket áthatja a legvisszataszítóbb machiavellizmus? Miért játsszuk a becsületes naivát, és miért rohanunk fejtellenül a vesztünkbe? Hová lett a józan eszünk?

*

Ha nem közvetlenül a forradalmi akciók korát, ha nem azokat a pillanatokat éljük, amikor eldől a nép szabadsága és politikai sorsa, ha tehát ez a helyzet, és emellett az irodalom arra tör, hogy politikai protagonista legyen a társadalomban, akkor ez csak bizonyíték a rendszer demokratikus formáinak és más politikai össze-

tevőknek a fejletlenségét és elkorcsosultságát illetően. Ha viszont a társadalmi-politikai rendszer ragaszkodik a politikai aktivizmushoz, mint az irodalom elsődleges feladatához, akkor az említett társadalmi berendezés esetén a helyzet megint csak nem megfelelő.

(Dobrica Ćosić: *Hét nap Budapesten* [szerkezetlen jegyzetek],
BORBA, 1956. november 7.)

1956. XI. 25.

Úgynevezett elméleti harc indult a *Pravda* cikke és Gijónak a Francia KP-ből való kilépése ellen. Nagy a hangoskodás, csakúgy mint az albániai kivégzések és a magyarországi gaztettek kapcsán. Tessék csak! Csak kiabáljanak, ordítsanak, hallja meg mindenki (bár szélmalomharc ez, mint ahogyan minden teoretizálás is élettelen, üres szalmacséplés, miattuk ér véget erőszakkal számos „elméleten túli” élet). Az, amit mi kiáltunk, az mégis csak közelebb áll az emberhez, mint a középkori jezsuita vinnyogás (legalábbis „elméletileg” közelebb).

[...]

*

Magyarországon az emberek fásult, puskaporos füsttől fonnyadt arccal haladtak el a feltört útburkolaton a széthullott tankok mellett, az elpusztult lovak, kutyák és emberek mellett, a sebesültek mellett – nem figyelve rájuk.

Lelkünkben hordozzuk-e mi Magyarországot?

*

Mégis meg fog jelenni a cikk Protić *Kortársairól*, „némi rövidítéssel”. A *Reflexió a hetedik művészetről* fennakadt. Miša Stambolić ellene szavaz. Freudizmus? Uá, le vele!

Csak nézem őket, mint tehen az elhullott borját.

*

...És mégis, része itt minden az ördögi körforgásnak. Tetszik ez nekünk vagy sem, minden, ami a művészet terén létrejön, másoknak van szentelve! A művészet segítségével beszélgetünk lelkük titkos bugyraival.

Máskülönben hallgatagok vagyunk. (Vagy pedig, talán sokat locsogunk – bele a semmibe – az elkerülhetetlen önámítás érdekében!)

*

Jó kommunistának számítok.

*

...Mert lehetetlen emberek nélkül élni; ez természetes.

Mozduljunk hát, és vessük soksebű vállunkat az élet szorosaiba, ahogy tudjuk és bírjuk.

Kiút nincs, hacsak...

Faludy György vajdasági magyar írók képei alatt

Érzelem és értelem az 1956-os forradalomban

*„Igazságok és igazságtalanságok, nemes és nemtelen indulatok, okok és oktalanságok, bizalmak és félelmek, bántások és bántódások keresztet-
ték egymást az egyszerű ember számára beláthatatlan és kibogozhatat-
lan módon, s ezek csúcspontját dédnagyapám 1956-ban jelölte meg.”*

(Méhész Zoltán egyetemi hallgató dolgozatából, 2006. május)

„A délelőtti szakadó esőben is percről percre nőtt a tömeg. [...] Szemüket törölgető asszonyok, meghatódott férfiak ajkán csendült fel a Kossuth-nóta. Öröm, boldogság, felszabadultság minden tekintetben. Lelkesedés a szavakban. Erőt, óriási erőt sugárzott a tömeg. [...] A tömeg helyesel, hullámszik, zúg, morajlik” – olvasható a zalaegerszegi újság (*Zala*) október 26-i, rendkívüli kiadásában.

Az ugyanerről a napról szóló helyi rendőrségi beszámolóból a BM központi ügyeletese csak a szikár tényeket rögzítette: „a megyei Párt VB likvidálta az államvédelmet, amely el is hagyta az á[llam]v[édelem]. épületét. Az áv. beosztottak családostól kimentek a határőr laktanyába. Ezután a megyei Párt VB. likvidálta saját magát. [...] a megyei bizottság épületét jelenleg a honvédség őrzi.”¹

Természetes, hogy ugyanazt az eseményt másképpen látja a hatalmat vesztett, és megint másképp a hatalmat kóstolató. Másképpen az eseményeket szándékosan kiszínező, az érzelmekre hatni kívánó újságíró, s másként a támadott erőszakszerv szorongó rendőrtisztje. A különbségek a műfaji eltérésekből is adódnak. A BM feljegyzés ugyanakkor nem más, mint az újságcikkben kiszínezett „optimista tragédia” katartikus epilógusa: a megdőlt zarnoki hatalom képviselői fejvesztetten menekülnek.²

¹ Kajári Erzsébet (összeáll. és bev.): *Rendőrségi napi jelentések. 1956. október 23.–december 12. Első kötet.* Budapest, Belügyminisztérium–1956-os Intézet, 1996, 8.

² Az MDP központjába érkezett helyi pártjelentések életszerű, bár egyoldalú képet adnak a tömegmegmozdulásokról, hiszen a belső információkhoz az akkori, a párt számára veszélyes helyzetben nem fűződhetett ferdítési érdek; a félelem azonban megzavarta tisztánlátásukat: felnagyította az életveszélyt, és elállatosította a felkelőket.

Az 1956-os forradalmat a tömeg- és csoportindulatok uralták. Az egyén ezekhez igazodott, ezeknek rendelődtől alá. A megingott hatalom kapitulációja, az önkormányzati lehetőségek bővülése után azonban megnőtt a spon-tán élre kerültek személyes befolyása, érzelmi-értelmi hatása.

A változásokat támogatók és az azokat ellenzők tábora egyaránt megosz-tott volt. A meggyőződéses ortodox kommunisták sértett haraggal, a halálos fenyegetettség érzésével élték át az október 23-a utáni szűk két hetet. A re-former, ellenzéki kommunisták büntudatot éreztek. Ekkor már nem a kom-munista diktatúra kritikátlan támogatásáért tartották magukat felelősnek – a Sztálin halálát követő években ők szembenéztek múltjukkal –, inkább azért, hogy az általuk is helyeselt békés és felemelő hangulatú tüntetés fegyveres harccá, emberéleteket követelő felkeléssé változott.

Másokat, a nem kommunistákat főként a düh és a harag motiválta: az eufemisztikusan „népi demokráciának” nevezett pártállami diktatúrában megalázkodni kényszerültek, miközben semmit sem kaptak és/vagy min-dent elvettek tőlük. A két tábor közötti tartós együttműködés lehetőségét eleve megkérdőjelezte, hogy érzelmileg és mentálisan eltérően viszonyultak a kommunista rezsimhez. A forradalom vesztesei féltek, a többiek – ki így, ki úgy – örültek, reménykedtek és aggódtak: aktív közéleti szerepvállalással kívánták konszolidálni a forradalmat. A helyi események alakulása sokban függött attól, hogy a kommunista reformerek és szövetségeik hogyan tud-nak együttműködni a nem szocialista jellegű átalakítás híveivel.

Ugyanannak a történésnek többféle interpretációja is lehetséges. A kora-beli források azonban többnyire csak egyféle, jobbik esetben kétféle értelme-zést tartalmaznak: azokét, akik támogatták a forradalmat, és azokét, akik elítélték, féltek tőle. A több évtizeddel később rögzített emlékeket átszínez-heti az idő.

„A tömeg egyszerre kelti az egyénben a határtalan hatalom és a legyőzhe-tetlen veszély érzését. A tömeg egy szempillantás alatt átveszi az egész embe-ri társadalom szerepét megtestesítve ezzel a hatalmat, melynek büntetéseitől félni kell, és amelynek köszönhetően az emberek gátlásai kifejlődnek. Nyil-vánvalóan veszélyes dolog ellentmondásba kerülni ezzel a hatalommal, így az ember akkor van biztonságban, hogy ha a körülötte levők példáját igyekszik követni, s »együtt üvölt a farkasokkal«. Az új hatalom iránti engedelmesség arra készíti az embereket, hogy ne hallgassanak lelkiismeretük szavára, és gátlásaik feloldásával engedjenek az örömev csábításának” – írja Freud.³

Ha az „örömev” fogalmába beleértjük azt a jó érzést, amelyet az olyan tömeges együttlét vált ki, ahol az elfojtott indulatok, lefojtott feszültségek

³ Freud, Sigmund: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. Cserépfalvi, Budapest, 1995, 199.

felszínre jutva megkönnyebbüléshez vezethetnek, az 1956-os forradalom alatti tömegmegmozdulásokra is illik a freudi megállapítás.

A forradalom 1956-ban felcserélte a szerepeket: az addigi hatalom elvesztette tekintélyét, féllegitimé, illegitimé vált. Különösen érvényes ez azokra a helyi és területi irányítókra, akik túlteljesítették a megdöntött hatalom antihumánus kívánalmait. A forradalom szereplői tömegként, csoportként és egyénként is kiélhették ambícióikat.

A hatalomcsere, a rendszerváltás nem ritkán spontán igazságszolgáltatásra – olykor bosszúállásra – ösztönözte a sértetteket, főként azokat, akik csak másokkal együtt mertek cselekedni. Elsősorban nem azokat tehát, akiket jogtalanság ért a Rákosi-rendszerben – őket az elszenvedett sérelmek inkább megértővé, a jogszerűség elkötelezettjévé tették –, hanem azokat, akik hirtelen felindultságukban meg akarták torolni a rokonaikat, ismerőseiket anyagilag, szellemileg megnyomorító intézkedéseket – a hatalom bűneit.

A forradalomban az emberek többsége érzelmileg volt érintett. Felvonulás, gyűlésezés alkalmával a résztvevőket szinte önkívületbe ejtette az a fokozott lelkiállapot, amelyet a tömeggel való érzelmi azonosulás váltott ki. A tömeget egységesítő leegyszerűsítő jelszavak, az érzelmeket fokozó hírek és rémhírek hatására – s innen már Edelman gondolatmenetét követem – a szubjektum megszűnt, objektummá vált: lemondott a tudatos gondolkodásról, az értékelésről, sőt érzéseit is csak a tömegben domináns érzésekre redukálta.⁴ 1956-ban ezek a „domináns érzések”: a nemzeti függetlenség vágya, diktatúra- és kommunistaellenesség.

A tömegben a felhalmozódott feszültség kisülése lehetett képletes, performance-szerű, karneváli, népünnepély jellegű. Nem volt ritka, hogy talpraesett személyek – a hirtelen élre került régi vagy új vezetők – befolyásolni tudták a „performance” alakulását, de az esetek többségében spontán csoportos kezdeményezésről beszélhetünk.

A tömeget stimuláló vezetői megnyilvánulás szemléltetésére példának hozható Dudás József fellépése október 29-én a Széna téren, aki meggyőző

⁴ A létrejövő állapot rokonítható az egyre mindent maga alá gyűrő média korunkbeli hatásával. Azzal a lényegi különbséggel, hogy a forradalmi káoszról kiváló, leegyszerűsítő, többféle értelmezést megengedő kívánalmak tömegkommunikációs manipulációk és előkészítés nélkül, rövid idő leforgása alatt hatottak. „Az a széles körben propagált és elfogadott nézet, miszerint a híradások többé-kevésbé objektív beszámolóok, nem csupán a hírek értelmezését változtatja át »ténnyé«, hanem az olvasót és a tévénézőt is tárgyáá redukálja. Ez a felfogás a hírek készítőit és fogyasztóit egyaránt arra biztatja, hogy mondjanak le kritikai érzékükről, mivel ez a sajátosan emberi képesség csak eltorzítja az objektív megfigyelést és tudósítást. Az emberek így megszűnnek szubjektumként létezni: a hírekhez hasonlóan maguk is objektummá válnak, lemondva a tudatos gondolkodásról, az érzésekről és az értékelésről” – írja Murray Edelman. Edelman, Murray: *A politika szimbolikus valósága*. L'Harmattan, Budapest, 2004, 158.

beszédével pár perc alatt magára vonta az emberek figyelmét, s jó szervező-készségének is köszönhetően néhány óra múltán országos vezetővé emelkedett, vagy Szigethy Attila győri szereplését.⁵ A szinte az ismeretlenségből kiemelkedő Somogyvári Lajosról beszámoló újságcikk talán éppen negatív elfogultsága révén képes érzékeltetni, hogy milyen tömeghatást tud kiváltani a tömegek érzelmeivel azonosulni tudó önjelölt vezető. Somogyvári – egyautónyi budapesti forradalmár által hitelesítve – október 30-án lett néhány órára Győrben a radikalizálódást követelő győriek bálványa: hatásosan fogalmazott. Ahol beszélt – a volt megyei tanács épületének erkélye, a buszpályaudvar –, akadt mikrofon és hangszóró, s mindenekelőtt izgatott emberek százai, akiknek ugyan nem lehetett rálátásuk arra, hogy városukban mi zajlik, ugyanakkor egyénenként valamennyien érezték, hogy mit kívánnak. Azt szerették volna, hogy vágyaik, sérelmeik szavakba öntse végre már valaki. „Provokáló elem furakodott be a gyűlésre, aki az elégedetlen nép feszült lelkiállapotát kihasználva bujtogatott. Forró fejvel, mellveregető hazafissággal kezdett beszéde után egyre fokozódó szenvedéllyel követelte, hogy alakuljon meg azonnal az Ellenzéki Kormány, és harcoljunk tovább. [...] A fiatalokban robbanásként pattant ki a harc tüze, és óriási hangorkánban törtek ki. Elragadta őket a provokáló pátosza, és minden józan felszólalót lepisszegtek. A tüzre olajként hatottak az olyan felszólalók, mint például a pentelei munkások képviselője, aki árulónak bélyegezte a kormányt, minden megokolás nélkül követelte az Ellenzéki Kormányt. Mindenki ordított, senki sem értett semmit, a hangulat perzselő volt, akár a felbolygatott méhkas. Csak pirulnunk lehetett a külföldiek előtt. Ahelyett, hogy mindjárt lefülelték volna a szemtelen »hóst«, a vidéki képviselők megdöbbenéssel kezdték elhagyni a termet, és a városházát fegyveres katonaság vette körül” – számol be a tumultuózus jelenetről a helyi lap.⁶ Somogyvári olyan sűrítő szimbólumokat⁷

⁵ Dudás története részleteiben még megíratlan. Lásd Baló A. Péter: Dudás József élete és tevékenysége. Kronológiai vázlat. In: Bak János et al. (szerk.) *Évkönyv III. 1993.* 1956-os Intézet, Budapest, 1993, 221–228. Eörsi László: *Mítoszok helyett – 1956.* Noran, Budapest, 2003, 107–200.; Eörsi László: *A széna tériek, 1956.* 1956-os Intézet. Állambiztonsági Szolgálatok Történelvi Levéltára, Budapest, é. n. Szakolczai Attila: Szigethy Attila és az 1956-os győri forradalom. In: *Szigethy Attila élete és munkássága. Tudományos emlékülés.* Budapest, 1996. október 31. Győr, 1997. Szigethy Attila Társaság – Győr-Sopron-Moson Megye Levéltára, 30–54.

⁶ *Szabad Komárom*, 1956. november 1. In: Izsák et al. (szerk.) *1956 vidéki sajtója*, Korona Kiadó, Budapest, 1996, 509. Szakolczai Attila: Somogyvári Lajos története. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 2. A Történelmi Hivatal évkönyve, 2000–2001.* Történelmi Hivatal, Budapest, 2002, 233–256.

⁷ „Minden sűrítő szimbólumra jellemző a sokértelműség és az érzelmi hatás: és kétségtelen, hogy minél sokértelműbbek és érzelmdúsabbak, annál erősebben befolyásolják a jelentést.” Edelman, 2004, 160.

– megvédendő haza, ellenkormány, önfeláldozás, ellenség – használt, amelyeket sokértelműségük és érzelmi telítettségük tett rendkívül hatékonyvá.⁸

A feszültség levezetésének másik módja a csoportban hozott, a körülményeket alaposan mérlegelő vezetői döntés volt. Ez – eltérően az alapvetően az érzelmeken alapuló tömegjelenségektől – elsősorban a ráción alapult. Ezekben az esetekben a döntés ódiumát a választott helyi önkormányzati testületek, a forradalmi bizottságok vállalták magukra. E kétféle megoldási mód bemutatására tesztek kísérletet.

Tömegérzelmelek

A forradalom egységének, magasztosságának jelképe lett a fővárosi egyetemisták október 23-i rokonszenvtüntetése a lengyelországi reformátalakulások mellett. Ez a tüntetés a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusa utáni reformperiódus záróakkordjának tekinthető inkább, s nem a forradalom nyitó eseményének. A forradalom a rádió előtti, áldozatokat követelő fegyveres harctól és a Sztálin-szobor ledöntésétől datálható, és általánossá a szovjet fegyveres beavatkozást követően vált. Az október 23-a utáni fővárosi eseményeket követő napokban a tömegmegmozdulások vidéken is megszorodtak: a forradalom országos kiterjedésű lett. Október 28-áig, a forradalom „hivatalos” elismeréséig az indulatok csak növekedtek, s már-már polgárháborús helyzet alakult ki.

A tömegmegmozdulásokban résztvevőket egyfajta tömegpszichózis keríthette hatalmába, amely felemelő és visszataszító formában egyaránt megnyilvánulhatott.

„Minden szenvedő [...] keresi szenvedésének okát; pontosabban szólva tetteket keres, még pontosabban: szenvedéséért okolható *bűnös* tetteket, – röviden: valami elevenet, amin affektusait ténylegesen vagy *in effigie* valamilyen ürüggyel levezetheti: hiszen az affektusok levezetése a szenvedő legnagyobb kísérlete a megkönnyebbülésre, vagyis az *érzéstelenítésre*, önkéntelenül is vágyott narkotikuma mindennemű gyötrelmek ellen. Itt rejlik, feltételezésem szerint – írja Nietzsche – a ressentiment, a bosszúvágy és a hasonlók oka.”⁹

A tömeg-összejövetelek 1956-ban alapvetően jelképprombolásban nyilvánultak meg. A kultikus tárgyak megsemmisítése az indulatok levezetésének egyfajta áttételes, dezantropomorfizált formája. Ledöntötték, eltávolították, elégették a zsarnokságot, a nemzeti elnyomást jelképező szobrokat, emlék-

⁸ Beszédét lásd: Bana József és mások (szerk.): *Győr 1956. Dokumentumgyűjtemény II.* Győr, Győr Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala, 1996, 37–39.

⁹ Nietzsche, Friedrich: *A morál genealógiájához.* Pannon Panteon–Comitatus, Veszprém, 1998, 66. Nietzsche ezt kifelé irányuló, külső ellenséget kereső késztetést rabszolgamorálnak nevezte, amely a teremtés helyett a rombolásra, a tagadásra épül.

műveket, vörös csillagokat, könyveket, kivágták a nemzeti zászlóból a Rákosi-címert – ezzel képletesen végrehajtották az ítéletet a gyűlölt hatalmon.

Zalaegerszezen október 26-án „csattognak a kalapácsok, pengenek a feszítővasak, omlanak a nemzeti béklyó egyik jelképeinek, az úgynevezett szabadságszobornak a törmelékei. [...] Népünknek, városunknak nem kell a szobor. S feszülnek már az óriási drótkötelek, felzúg a hatalmas Mach gépkocsi motorja, és dől a mélybe, a sárba a gigászi építmény. Ledől...”¹⁰ Fűzesabonyban fiatalok és a vasutasok rombolták le a szovjet emlékművet. Arra is ügyeltek, hogy az építményt kelet felé – a gyűlölt Szovjetunió irányába – döntsék.¹¹ Ózdon a tömegek kommunistaellenességüket és szovjetgyűlöletüket jelképes akasztással mutatták ki: ha már nem büntethették meg Sztálint és Rákosit, pótcselekvésként a két diktátor mellszobrának nyakába akasztottak kötelet, és felhúzták a lámpavasra.

Nagyállón több tucatnyian a marxista, kommunista könyvek megsemmisítésével oldották feszültségüket. Egyikük betörte a könyvesbolt ablakát, s a felhevült emberek – nem egy ittas is akadt közöttük – válogatni kezdtek a könyvek között. Az utcára, a sárba hajigált könyveket meggyújtották. A szellemi tisztogatók következő állomása a könyvtár lett, de itt már sikerült elejét venni a pusztításnak.¹²

Az emlékműledöntés, rombolás falun általában nem tömegcselekmény, inkább csoportos, ritkábban egyéni akció volt. A kisebb településeken csupán néhányan estek neki a rendszer hatalmi jelképeinek, objektumainak. A rombolásban az esetek többségében az elfogyasztott alkoholnak is szerepe volt.

Amikor az egyre inkább antikommunista, szovjetellenes jelleget öltő kollektív megnyilvánulások nem tárgyak, hanem személyek ellen fordultak, olyan elfojtott indulatok is felszínre törtek, amelyek emberek bántalmazásához, sőt megöléséhez, lincseléshez vezettek. (Ez utóbbiak közül legismertebb az október 30-i budapesti Köztársaság téri eseménysor.¹³)

Az egyéni felelősség feloldódott a tömegben. Az maradhatott meg kívülállóknak, akinek erre társadalmi helyzete, neveltetése lehetőséget adott. A miskolci véres események megbontották a korábbi összhangot a forradalom két fő bázisa, a békés átalakítást irányító egyetemisták és az indulatait mérsékelni képtelen munkások között.

¹⁰ Hamburger Jenő 1919-ben a tanácsköztársaság népbiztosa volt. Csomor Erzsébet-Kapiller Imre (szerk.): *'56 Zalában: A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai, 1956–1958.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1996, 60.

¹¹ Cseh Zita: Heves megye. In: Szakolczai Attila és Á. Varga László (szerk.): *A vidék forradalma, 1956. I.* 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2003, 276.

¹² Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, XXV. 6.–1112/1957.

¹³ Részletes feldolgozása még várat magára. Pap András és Térey János 2006-ban bemutatott színdarabja, a *Kazamaták* a Köztársaság téren történeken alapul. *Holmi*, 2006. március, 292–383.

A szemtanú, Ungváry Rudolf írói eszközökkel teszi számunkra is át-élhetővé akkori érzéseit, láttatja meg velünk a visszataszító tömegtest po-
koli lényegét. Az akkor a miskolci nehézipari egyetemen tanuló Ungváry
a rendőrkapitányság előtti téren látta, hogyan lincselte meg a tömeg azt a
rendőrtisztet, akit a felhevült emberek kiragadtak az őt a laktanyába kísérő
egyetemisták védőőrizetéből: „Szaggatott, haragos kiáltások hallatszottak,
ott voltak tőlem vagy tíz méterre, de már nem láttam a férfit, csak azt, hogy
a testeken különféle mozdulatok hullámszerűen át, mindenki oda akart férni,
a célnál levők mozgása széthullámszerűen az oda törekvők közé. De a karok
és felsőtestek mozdulatai összerendezetlenek voltak. Minthogyha rettentő
sietős lett volna, ami történik, pillanatok múlva abba kell hagyni ezeket az
indulatokkal telített, összevissza csapkodásokat, mint valami tiltott élvezetet,
amelyet csak nagyon rövid ideig lehet kiélni... A váltakozó sebességgel ka-
száló könyökök és karok, és előre-hátra, ki-be lendülő testmozgások egyetlen
térbeli valamire összpontosultak, amely már nem volt megnevezhető. Aztán,
mint valami rozsdás vas, olyan szuronyszerű emelkedett egy pillanatra a fejek
fölé, hogy lezuhanjon, sejtteni lehetett, hova, én csak valami egészen rövid
síkolszerűen hallottam arrafelől, olyasmit, amit egyszer egy nyúl hallatott,
amikor otthon átvágtuk a nyakát, valami ehhez hasonlót, az összesűrűsödött
emberboly meglódlott a járda irányába, már amúgy is majdnem odáig sod-
ródtak, valamit tartottak vagy hurcoltak, és néhány másodperc múlva már
húzták is föl arra a villanypóznára, amely a közelben állt, és ott emelkedett
fölfele a fejek fölé, ahogyan olyan furcsán meg volt törve a nyaka.”¹⁴

A miskolci eseménysor egyik aktív szereplője így vallott perében: „Én
nem akartam részt venni az akasztásban, és azt mondtam, hogy miért kell
ilyeneket csinálni, embereket tönkretenni. A tömeg erre azt mondta nekem,
hogy sajnálsz olyan embert, aki 52 halottat csinált a rendőrség előtt. [Ez rém-
hírnek bizonyult – S. É.] Ekkor el akartam menni, de valaki visszahúzott,
három pofont adott, és azt mondta nekem, ha nem segíték az akasztásban, én
is mellé kerülök. [...] Muszáj volt részt vennem az akasztásban. [...] Azt én
nem mondtam, hogy élve akasszák fel. Sokan voltak akkor ott. A tömeg jött
a gyárból és a város felől, és e tömeg sodort az akasztáshoz.”¹⁵ Felhívnam a
figyelmet a vallomástevő nyilván nem szándékos, a kifejezési kényszer szülte
nyelvi leleményére: a magát menteni akaró L. I. parancsot adó személyné sű-
rítette, lényegítette át – antopomorfizálta – a sok száz emberből álló lincselő
sokaságot, amikor másokra akarta hárítani a felelősséget. („A tömeg erre azt
mondta nekem, hogy sajnálsz...”)

¹⁴ Ungváry Rudolf: *Utána néma csönd. A miskolci egyetem 1956-os diákparlamentjének kró-
nikája*. Logod Bt., Budapest, 2000, 94.

¹⁵ L. I. XV. rendű vádlott. Budapest Főváros Levéltára, Balázs Géza és társai-per iratai,
1057/1957, 1339.

Az emberölésig fajuló tömegmegmozdulásban a felfokozott indulatok mellett a hangadók személyiségjegyei is szerepet játszhattak. Nem annyira a véletlenek szerencsétlen összejátásáról lesz szó a következőkben, hanem a spontán rendszerváltással járó káoszról, amelyet forradalomnak is lehet nevezni.

Ózdon október 29-én, egy nappal a forradalom hivatalos elismerése, az ÁVH feloszlata után lincseltek meg az ÁVH-sokat. Az eseményt a véletlen váltotta ki. A tanárból lett nemzetőrparancsnok, a helyi írócsoport jó szándékú, de gyenge idegzetű vezetője a több napos alváshiány delíriumos állapotában összeszólalkozott a rendfenntartásban a nemzetőrökkel együttműködő rendőrökkel.¹⁶ A rendőrség épületében lövöldözés kezdődött. A rendőrök és a nemzetőrök nem egymásra, hanem a levegőbe lőttek. Két nemzetőr kétségbeesetten rohant a hangosbemondó helyiségébe, hogy segítséget kérjen. Megszóltak a gyári szirénák, majd a hangosbemondó irányítója, hitelt adva a hírhozók szavának, drámai bejelentést tett az államvédelmisek és a rendőrök lázadásáról, és arra kérte az embereket, hogy ne menjenek a lövöldözés közelébe. A felhívás az ellenkező hatást váltotta ki. A gyárban sztrájkoló munkások azonnal vasdorongot és szűrőeszközöket ragadtak, és rohantak a helyszínre megtámadottnak vélt társaik megsegítésére. Mire odaértek, a csetepaté már véget ért, az ideg-összeroppanást kapott parancsnokot kórházba szállították. Az elszabadult, kielégületlen indulatok a rendőrtisztek és az ÁVH-sok ellen fordultak, akiknek nem volt közük a lövöldözéshez, de a tömeg azt feltételezte róluk, hogy az ő kezük van az „aljas támadás” mögött. Hajtóvadászat indult ellenük: elfogták őket az utcán, kihurcolták őket lakásaikból: többeket – egy ügyészségi nyomozót, egy állambiztonsági és egy rendőrtisztet – holtra vertek. A csaknem egérutat nyert belügyest futása tette gyanússá. Felfigyelt rá a martinacélműben dolgozó munkás. Feltartóztatta, és hogy ne tudjon továbbfutni, kioldatta vele az övét, és letolatta vele a nadrágját. A szakszerű eljárás magyarázata: az ÁVH-st elfogó férfi korábban tábori csendőr volt.¹⁷ Az odaérkező tömeg agyonverte az elfogottat. Mindhárom meglincselte elrettentésül fejjel lefelé fel is akasztották a munkástanács épülete előtti gesztenyefákra.

A lakosság reagálásáról – érzelmi érintetlenségéről – ugyancsak a szemtanúval készült interjúból értesülhetünk: „A város élte tovább az életét, nem okozott különösebb megdöbbenést ennek a három embernek a halála sem. Talán az volt a hangulat Ózdon, hogy egy bűnös rendszer, egy gyilkos rend-

¹⁶ Szokolczai Attila: Borsod-Abaúj-Zemplén megye. In: *A vidék forradalma*. I. m. I. 23., illetve 167–168.

¹⁷ Az eljárás a nyilas idők származásvizsgálási módszerére emlékeztet, és antiszemizmust valószínűsít. Szakács Albert-interjú, készítette Páczelt Istvánné 1991-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma. 340. sz. 54–55.

szer éppen kéznél lévő képviselőin állt bosszút a tömeg, és nem tekintették őket vértlen áldozatoknak, hanem olyan embereknek, akiknek éppen nem volt az adott pillanatban szerencsájük, de nem egészen méltatlanul érte őket ez a büntetés, amit a nép osztott ki nekik.”¹⁸

A lincselésnek nemegyszer a zsidóellenességgel összekapcsolódó anti-kommunizmus volt az oka. A zsidóellenesség szerepet játszott két miskolci meglincselt sorsában is.¹⁹ A kiskunmajsai lincselésről itt a csőcselékindulat rasszista vonatkozásai miatt esik szó.²⁰

Kiskunmajsán a tanács zsidó begyűjtési felügyelőjét verte agyon a feldühödött tömeg. A legbrutálisabbak azok a lumpen elemek voltak, akik vagyontalanként eleve nem lehettek az embertelen beszolgáltatási, rekvirálási akciók kárvallottjai. Sok helyütt gyűlöltek a begyűjtési felügyelőket, akik embertelen intézkedéseikkel mintegy a diktatúrát személyesítették meg. Ők ugyan a tanácsi vezetők utasítására rekviráltattak a helyi rendőrökkel, de veszélyesebb helyzetbe kerültek, mint a felfegyverzett és menekülni képes irányítók, illetve rendőrök. Funkciójukból adódó kiszolgáltatottságukból következően a tömegindulatok kitörése idején közülük többeket ért testi sérelem. Ahhoz azonban, hogy életüket kioltásák, több is kellett: Kiskunmajsán ez a „több” a zsidó származás volt.

A Kiskunmajsán élők tudták – és az idősek ma is tudják –, hogy a kegyetlen módon meggyilkolt Neményi József zsidó származású volt, akit a helyiek az átlagnál sötétebb bőrszíne miatt csak Négusnak emlegettek. Sokan gyűlöltek pökhendi magatartása, lenéző modora miatt. „A Négus ment a piacon, és a tejföls fazekat, mint a labdát fölrúgta. Ha valaki árult terményt, megfogta és szétszórta. Melléje be köllött menni a tanácsra, és megbüntették. Úgy nézett ki, mint a cigány. Kis alacsony, csúnya vénember volt” – emlékezett 1993-ban az egyik helybeli.²¹ Származása, az átlagtól eltérő kinézete, gyűlölt beosztása együttesen idézhette elő, hogy az irányíthatatlanná vált tömegindulat benne találta meg tárgyát.

Már a forradalom előtti napokban sablonnal felfestett szöveg támadta az agilis felügyelőt: „Éljen Tito, Négus kuss, agyonverünk, innen fuss!” Egy

¹⁸ Uo. 56–57.

¹⁹ Lásd Standeisky Éva: Elmismásolt antiszemitizmus, elhallgatott múlt. Az 1956-os miskolci lincselés. *Élet és Irodalom*, 2004. augusztus 20., 8–9.

²⁰ Lásd Standeisky Éva: Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban. In: *Évkönyv 2004, XII. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János és Standeisky Éva, Budapest, 2004, 1956-os Intézet. 147–185.

²¹ Csik Antal–Kozma Huba–Nyerges Benjámín–Szabó Lajos: *Kiskunmajsja története*. Majsja Alapítvány, Kiskunmajsja, 1993, 105–109. A további idézetek is innen valók. Neményi fényképe az *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben* című kiadvány – Magyar Népköztársaság Tájékoztatási Hivatala, é. n., III. köt. – 134. oldalán látható.

1958-ból származó tanácsi beszámoló szerint október 27-én 30–50 ember a lakásán kereste Neményit. „Négy ember megragadta, gondolkodás nélkül hozták kifelé, anélkül, hogy bántalmazták volna. Nem is tanúsított ellenállást. [...] Volt egy nyitott nagykapu a tanácsházán. Kettő rendőr ott állt. Az egyik az egyik kapufélfánál, a másik a másiknál. Szuronyos fegyver volt náluk. Látták, hogy hozzák a Négust. Ahogy a tömeg meglátta, kiment elé. A Négus, amikor meglátta, hogy a tömeg őfelé közeledik, kivágta magát az emberek tagjaiból, és odamenekült a két rendőrhöz, de nem volt már több mint öt méter a tömeg és a Négus között. A két rendőr hátat fordított neki, sőt az egyik ellökte magától.” Ütlegelni kezdték, felesége testével próbálta védeni, így már őt is ütötték. Egy honvéd szakaszvezető szabadította ki őket. A több sebből vérző Neményit a tanács légópincéjébe zárták, de a tömeg onnan is előráncigálta. „Küldték le a cigányt, hogy menjen, és hozza föl. A cigány tiltakozott kézzel-lábbal. Öt-hat ember megfogta, s lelökte a cigányt. Ahogy a cigány oda le lett lökve, a Négus rátámadt abban a pillanatban kétségbeesésében. 40 kilós ember volt, ez a cigány meg jó deltás. A cigány megfogta azt a kis embert, és fölhajította a pincéből. A tömeg már vitte is ki az utcai ajtón. A Pekó Pista [...] a [zászló]rudat kettőbe törte a térdén, s ahogy vitték neki szembe a Négust, hát az arcába szúrt neki ezzel többször, hogy hova, ezt pontosan ugye nem lehetett látni. [...] Ütötték, verték, hol elesett, hol fölkelte, illetve fölemelték. [...] ekkor már eszméletét veszítette, már nem is ütötték, inkább taposták [...] még egy ember odavitt egy marhakoélet, hogy akasszák föl a fára. Azt mondták ekkor többen, hogy mire való lenne egy hullát fölakasztani” – olvasható egy 1962-es tanácsülési jegyzőkönyvben.

A félelem fajtái

A történésekre adott érzelmi reakciók és az események alatti viselkedésmódok sokféleségéből levonhatók következtetések. A forradalom idején az eufória mellett a másik meghatározó érzelem a félelem volt. Félték a szülők, akik nem tudták, mit csinálnak az utcán a gyerekeik, félték az emberek a szovjet tankoktól, a rombolástól. Sokan háborútól tartottak, másokat az illegitim helyzetből óhatatlanul adódó következmények töltötték el rettegéssel. Nem keveseket aggasztott a szélsőséges nacionalizmus, a zsidóellenesség felújulásának lehetősége.

Félték az erőszakszervek képviselői is: a besorozott karhatalmisták, rendőrök, katonák, akik legszívesebben megragadták volna a parancsot, ahelyett, hogy fegyverrel verjék vissza a civil tüntetőket. A kiszolgáltatottak félelmére példa az október 23-i debreceni tüntetés a „másik oldalon”: a még magát tartó hatalom kötelékében álló szereplőjének testi reakciója.

32 Az emberek szidalmazták a tömeg felosztatására kirendelt ÁVO-sokat, a rendőröket és a katonákat. Egyre feszültebb lett az addigi felszabadult légkör.

A felfokozott hangulatban, lóparancsra várva néhány katona bevizelt, voltak, akik elájultak – és eldőrdültek a lövések...²²

A megbukott rendszer vezetőit másfajta félelem töltötte el: ők elsősorban korábbi pozíciójukat féltették, egzisztenciális rettegés kerítette őket hatalmába. Azok, akik korábban is hajlamosnak mutatkoztak bizonyos reformokra, rafinált és kétségbeesett próbálkozásokat tettek a rendszer átmentésére és a forradalom mérséklésére.

A hatalom felbomlásakor a régi rend híveinek mindig van félnivalójuk. A legveszélyesebb számukra az az időszak, amikor még nem szerveződik meg az új hatalom erőszakszerve, amely megvédi őket az egyéni és a tömegbosszútól. A káosz napjaiban minden megeshet, bár ekkor sem csupán a vak véletlen dönti el az emberek sorsát. A történéseket befolyásolja a sérelmet okozók és a sérelmet szenvedettek közötti viszony, a sérelmek száma és mértéke, a közhangulat alakulása, az új irányítók bölcsessége és megfontoltsága, az elfogyasztott szeszes ital mennyisége és még sok más egyéb.

Különösen azok voltak kiszolgáltatva a népharagnak, akik kívülről kerültek a településen hatalmi pozícióba, és helyzetükkel visszaéltek. Több helyen ilyen volt a párttitkár, valamint a tanácselnök, a begyűjtési felügyelő, a tévészelnök, az iskolaigazgató: kommunista párttagként is éreztették hatalmukat.

A félelem rémhíreket szült, ami a sarokba szorítottakat kétségbeesett és megvalósíthatatlan akcióra sarkallt: „A megyei Pártbizottság, a Katonai Parancsnokság rohambrigádokat alakítottak. Feladatuk, hogy azokban a községekben, ahol a funkcionáriusokat felakasztották, vagy karóba húzták, ezek végrehajtóit ott a helyszínen büntessék meg. Számítani lehet arra is, hogy ezeket ott a helyszínen kivégzik” – jelentették október 28-án az MDP Bács megyei központjából a pártközpontnak.²³

A fejvesztett állapotot illusztrálja a Sárbogárdról szóló pártbeszámoló: a járási pártbizottság egyik titkára „belelőtt egy fiatal fiúba, akinek lábsérülése nem súlyos. A Járási Pártbizottság épületét megszállták. [X. Y.] elvtárs egyedül van a pincében, és onnan lövöldöz kifelé. A tömeg követeli, hogy lőjék agyon, vagy akasszák fel. Kérdik a vezető elvtársaktól, miért nem készítetjük fel – ha átmenetileg is – a párttagságot az illegalitásra.”²⁴

Október 29-én ezt jelentették Pest megyéből: „Néhány alapszervezeti vezetőt megverték. A nagykőrösi PB egyik tagjának – aki az egyik munkahelyen a személyzeti felelős – kiszurkálták a szemét.”²⁵

²² Az információért tanítványomnak, Kókai Dávidnak tartozom köszönettel, aki leírta a tüntetés feloszlásában részt vevő nagyapja emlékeit.

²³ Urbán Károly–Vida István: Jelentések a pártközpontnak, 1956. október 28–29. *Társadalmi Szemle* 48. 1993. 12. 88.

²⁴ Uo. 88–89.

²⁵ Uo. 91.

„A kommunisták körében félelem tapasztalható, félnek, hogy kiirtják őket. Úgy látják az elvtársak, ha gyorsan nem vetnek véget a fegyveres ellenállásnak, a helyzet tovább bonyolódik, mert az ellenállók iránti szimpátia állandóan nő. Szervezettebb és nagyobb erőnek tartják őket, mint a párt és a kormány rendelkezésére álló erőket. [...] az ellenállók rendkívül ügyesen politizálnak, jobban, mint a párt és a kormány. Ügyesen megszövegezett plakátjaik vannak. [...] Röpcéduláikat gyorsan szétkapkodják” – írja egy belső pártjelentés.²⁶

A félelemhez nemegyszer szégyenérzet társult, amiből a helyi közösség morális hatására és a hatalmukat elvesztő funkcionáriusok lelki krízisére egyaránt következethetünk.

Nemes Imre Álmosdon egyik este, amikor éppen udvarolni ment, sírást hallott a kerítés tövében. A párttitkár volt: „nagyon félt, és szégyellte magát a történetek miatt”.²⁷

„Rendkívül nehéz életet verni az alapszervi titkárokba, nagyon lehangoltak, szégyenlik magukat. Ilyen kérdéseket tesznek fel: vissza lehet-e a párt tekintélyét szerezni?” – jelentették október 29-én a pártközpontba Komárom megyéből.²⁸

A kádári megtorló hatóság propagandakiadványainak összeállítói kiszínezték és felnagyították a kommunistákat fenyegető veszélyt: feltehetően saját akkori félelmekre is magyarázatot kerestek. Valamit azonban már ők sem hagyhattak szó nélkül. „A véresre vert tanácsitkárt [X. Y.] és fia ismét felkereste. Követelték tőle, hogy állítsa össze azoknak a névsorát, akik az elmúlt években a faluban elkövetett bűncselekmények feljelentőiként, vagy azokban az ügyekben tanúként szerepeltek. Megfenyegették, hogy amennyiben parancsukat nem hajtja végre, úgy jár, mint a géreci tanácsitkár, akit »előző éjszaka kettéfűrészeltek«. Ez az eset nem történt meg” – ismeri be a Vas megyei „fehér könyv” nevét elhallgató összeállítója.²⁹

A félelem gyakori lecsapódási módja, hogy a rettegők a veszély elmúltával azzal akarták igazolni veszélyeztetettségüket, hogy „fekete listáról”, „halál-listáról”, ötös, tízes stb. listáról vizionáltak: egy olyan névsorról, amelyet ellenségeik az ő lefogásuk, kivégzésük céljából készítettek. Az 1957 elején összeállított vidéki „fehér könyvekben” számos ilyen esetre hivatkoznak: neveket, fakszimilében közölt íveket azonban egyikben sem találunk.³⁰

²⁶ Vida István (szerk.): *1956 és a politikai pártok. Válogatott dokumentumok*. MTA Jelenkor-kutató Bizottság, Budapest, 1998, 113.

²⁷ Tóth Viktória család-történeti dolgozatából, kézirat, Debrecen, 2006. „Vajon akik átérték ezeket a félelmeket, hogyan értékelik a rendszerváltozást, vagy egyáltalán mit tudnak kezdeni a mai szabadsággal?! Hogyan élnek meg?” – tűnődik a húszéves egyetemista.

²⁸ Vida István (szerk.): *1956 és a politikai pártok*. I. m. 116. Urbán Károly–Vida István: *Jelentések a pártközpontnak...* I. m. 92.

²⁹ *Ez történt Vas megyében*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1957, 63–64.

³⁰ A Tolna megyei Értényben, Hőgyészen, a Baranya megyei Szentlőrincen. Alig fél év telt el az MDP négyszáz listájáról keringő hírek óta: ez állítólag az ellenzéki kommunisták nevét tartalmazta, s a saját reformok elfajulásától tartva a reformellenes kommunisták állították össze. Részben ismétlődő toposzról van szó: a „lista” maradt, az összeállítók és a fenyegetettek helyet cseréltek.

Az igazságszolgáltató tömeg

A forradalom alatti népi igazságszolgáltatásnak egyaránt voltak érzelmi, mentális és erkölcsi vonatkozásai. Az intézményes kereteken kívüli, a törvények, rendeletek helyett a közösségi igazságérzeten alapuló igazságszolgáltatás a helyi rendszerváltozás leglátványosabb része volt, s szinte minden települést és munkahelyi közösséget megérintett. Másként zajlott a felelőségre vonás, a számonkérés, a jóvátétel a felvonulások, népgyűlések, csoportos összejövetel – a nagy érzelmi felindulások – idején, a rövid ideig tartó hatalmi vákuum napjaiban, s megint másként a közvetlenül, spontán választott települési és munkahelyi önkormányzatok megalakulása, a helyi konszolidáció után. Az első szakaszt a változatosabb, kaotikusabb, érzelemdúsabb, a csoportos kezdeményezéseknek nagyobb teret adó formák uralták. Az új helyi irányító szervek azért is alakultak meg, hogy rendet teremtsenek az összevisszaságban, és létrehozzák az új helyi igazgatást a szétbomlott, megingott, hitelét veszített régi helyett.

A forradalom első szakaszában a spontán igazságtétel két leggyakoribb formája a minden esetben csoportos akcióként zajló tettlegesség és a kipelengézés volt. Mindenki egyszerre akarta rendezni a számlát. Az eltérő érdekek ütközése igencsak veszélyes helyzeteket teremtett. A csoport, s benne egyesek bölcsességétől, mértékletességétől függött, hogy az elszabadult indulatok gerjesztette feszültségnek milyen kisülése lett: verésé, verekedésé, lincselésé fajult-e, vagy békés megoldássá enyhült.

A csoportos igazságszolgáltatási aktusok egyfajta népünnepélyre emlékeztettek. Sok helyen szimbolikusan büntették meg a megdöntött rendszer gyűlölt funkcionáriusait: vagy azért, mert az illetők elbújtak, elmenekültek, vagy mert a tényleges felelősségre vonásuk helyett a megbántottak és megnyomorítottak megelégedtek képletes megbüntetésükkel. Ez népi józanságról és bölcsességről tanúskodik.

Jelképes igazságszolgáltatásnak tekinthető, ami a baranyai Szőkén történt. A tanács tábláját leszedték a falról, és a WC-be dobták: az ítélet lényegére itt a tábla új helyéből következtethetünk. Németiben a községi párttitkár anyósához, miután nem mondta meg, hogy hol a veje, hozzávágtak egy gipszszobrot – minden valószínűséggel Rákosi vagy Sztálin büsztjét –, ketten láncot húztak maguk után az utcán „feltehetően azzal a szándékkal, hogy a párttitkárt ezzel kössék meg. [...] A boltban összevásárolt gyertyákat lakóházának kerítésére rakták, majd meggyújtották” – számolnak be a propagandakiadvány szerzői a sajátos politikai performance-ról.³¹ Az akcióban szerepet játszó az imitált halotti szertartással, a megjátszott végtisztességgel a párttitkár bűneit torolták meg: in effigie végeztek vele.

³¹ *Ellenforradalom és tanulságai a Pécsi járásban*. Kiadja az MSZMP Pécsi Járási Végrehajtóbizottsága, é. n. 9., 12.

Fonyódon az 500–600 főnyi tömeg az elmenekült, gyűlölt rendőrfőhadnagy helyett annak kabátját tépték darabokra és taposták meg, így vezették le dühüket.³²

A népi igazságszolgáltatás iránti igényt és a népnek a performance iránti hajlamát egyesíti magában a naplóbejegyzésként megmaradt rémhír: „Hallottam, hogy Egyeken még az első héten kivonult a falu, a szovjet emlékműnél nagy gödröt ástak, az egészre kötelet kötöttek, a párttitkárt és a tanácselnököt is a kötél mellé állították, és úgy döntöttek bele a gödörbe, ahová betemeték.”³³ Tudni vélték egy „képletes kivégzésről” is, amelyre állítólag a baranyai Szentegáton került sor. Az erdőben lehántották egy vastag fa kérgét, és lábbal felakasztva rárajzolták a három helyi gyűlölt kommunistát. Aláírták a nevüket – az egyik nő volt – és még nyomatékkal odavésték: „Így fogtok lógni!”³⁴

Az igazságosztó népi kreatitásnak számos formája létezett. Több helyen szóval büntettek. Ozmánbükön a kisbíró szokás szerint rigmusokkal tette megjegyezhetőbbé hirdetményét, amely a tanácselnöknek és helyettesének ígért kötelet: „Hegyi és Pál lógni fogtok! Dícsértessék a Jézus Krisztus!”³⁵

A somogyi Vésén a tüntetők a tanácselnök és a párttitkár háza elé értek, a *Nemzeti dal* nekik szánt részét skandálták: „Sehonnai, bitang ember...”³⁶ A Szabolcs megyei Fülöpösdarócon a falu megválasztott forradalmi vezetője, a kisbirtokos gazdálkodó, a sok üldözésen átment Moldvay Antal „véresszájú patkányoknak” nevezte a kommunistákat.³⁷

A népi színjátékká vált felelősségre vonás olykor humoros, olykor pedig szentimentális hangvételű volt. Mindkét változat a felgyülemlett indulatok békés levezetését, az indulatok szublimálását – mintegy folklórrá sűrítését – szolgálta. Ezekben a népi igazságszolgáltatási aktusokban több volt a gúny és a megbocsátás, mint a pőre bosszú.

Vallásos településeken a tettelegességben megnyilvánuló számonkérés elkerülése érdekében a papok, lelkészek a keresztényi megbocsátást hirdették. Kocsordon nyilvános rituálén vezették le a kommunistaellenes indulatokat. A volt vezetők, így a tanácsitkár és a párttitkár, a helyiek tömeggyűlésén kértek bocsánatot korábbi önkényeskedéseikért, a népnyúzó rendelkezések végrehajtásáért. Ezzel nem csupán a feszültségek oldódtak, hanem megteremtődött a korábban szembenállók együttműködésének lehetősége is.

³² *Ellenförradalom Somogyban*. MSZMP Somogy megyei Bizottsága, Kaposvár, 1957, 42.

³³ Balogh István: *Debrecen a forradalom után*. K. n. Debrecen, 1994, 38.

³⁴ *Az ellenförradalom Baranyában*. Kiadó és év nélkül, 88.

³⁵ Béres Katalin: Egy zalai kisfalu a forradalom idején – Ozmánbük. In *'56 Zalában*. I. m. 13. A fenyegetést nem követte tett.

³⁶ *Ellenförradalom Somogyban*. I. m. 22.

³⁷ Dikán Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/1. köt. A Mátészalkai járás*. Jóna András Múzeum, Nyíregyháza, 1993. 148.

A bűn bevallásának és megbocsátásának ez a formája emlékeztethette a jelenlévőket az 1948 és 1953 közötti párttaggyűlésekre, amelyeken sokak előtt kellett bevallaniuk a párt ellen elkövetett „bűneiket”: származásuk, múltjuk elhallgatását, eltévelyedéseiket a dogmától. A nyilvános „gyónás” és bűnbocsánat nem csupán megkönnyebbüléssel járt, hanem megaláztatásérzést is keltett. A forradalom bukása után az egykori funkcionáriusok szégyelltek gyengeségüket, s kényelmetlen lelkiállapotuktól keménységgel, a megtorlás fokozásával próbáltak szabadulni. A mátészalkai kommunista vezetők megyei feletteseiknek szóló 1957. márciusi jelentésükben a gúnnyal, képzelgéssel próbáltak túlkerülni kellemetlen emlékeiken: „A tiszteletes úr – a régi görög vagy római szokásnak hódolva? – a falu kommunistáinak egy részét kiállította a szégyenplaccra, amikor is bocsánatot kellett kérniük. Itt aztán isten [így, kisbetűvel] legyen irgalmas szegény bűnös lelkének, ha a tömeg nem megfontoltabb, mint a papja, ott meg is kövezhetik, ha bűnösnek találják. Hét elvtársat állítottak így a tömeg elé.”³⁸

A bűnbánó rituálé megrendezője elleni per vádirata a megtorló hatóságok nézőpontjából így interpretálja az eseményt: „A vádlott [Abrudbányai János, unitárius lelkész] az egyik október végi napon összehívott népgyűlésen arra bírta Kósa Árpád függetlenített MDP pártbizottsági tagot, Seres János MDP községi pártbizottsági titkárt, Cellár István vb-titkárt és Klein Ferenc MDP-tagot, hogy a néptől kérjenek bocsánatot. Ezen személyek ezt meg is tették, és annak során oly értelemben szóltak a tömeghez, hogy bánják, amit vétettek a rendelkezések végrehajtásával. A jelenetet követte az a jelenet, hogy vádlott e személyeket átkarolva azt mondta a tömeghez, hogy így kell békeességben élni, ugyanakkor másik karjával más személyeket karolt át.”³⁹

A vígjátéki forma jobban megmozgatta a tömegeket, mint az emelkedett, ünnepélyes egyházas változat. A kipellengérezett helyváltoztatással, vonulással járó kálváriáját a közönség beszélésökkel, tapsal és kárörvendő nevetéssel kísérte.

Kedélyes népi igazságszolgáltatásról számol be egy visszaemlékező: „Csengerleg [elgépelés, helyesen: Csengerle] községben egy Szörfi nevű ember volt a begyűjtési főnök, aki nagyon piszok ember volt, és amellet a menyecskékkel is sokat szemtelenkedett, hát annyi megtorlás volt, hogy egy gumikerekű kocsin keresztbe fektettek egy lócát és három-négy embert közé ültették a begyűjtési főnököt, ezt a Szörfit, és vitték körül utcáról utcára, minden utcasarkon megálltak, és ezek a bekávézott emberek mindenhol borral kínálták, és muszáj volt innia Szörfinek, de kolbásszal és rántottával is kínálták, de az egész faluban végigvitték, és minden utcasarkon bemutatták...”⁴⁰

³⁸ Uo. 16.

³⁹ Uo. I/2. 215.

⁴⁰ Erdei István OHA-interjúja. Készítette Kovács András 1986–87-ben. 86. sz. 25.

Itt több asszociáció is adódik: a pütkösdi királyság elnevezésű magyar népi játék és Mihail Bahtyin Rabelais-könyve, amelyben az orosz tudós a népünnepélyek és a karneválok jelentését elemzi.⁴¹

Erdőbényben úgy szégyenítették meg a régi vezetőket, hogy zászlóval a kezükben kényszerítették őket arra, hogy felvonuljanak. „Mezőkeresztesen az erkélyről mondták el a tanácsitkárral önéletrajzát.”⁴²

Az esetek többségében jóval egyszerűbb volt a dramaturgia, ami a mátészalkai példával illusztrálható. Az állami gazdaság munkástanács-választó gyűlésén, ahol több mint kétszázan szorongtak a teremben, a párttitkárnőre támadtak. Felelegették, hogy elvakultan szolgálta a Rákosi-rendszert – „a dolgozók nyakán ült” –, és sírt, amikor Rákosit leváltották. Követelték, hogy „adjon számot a párt 12 éves gazemberségéről, arról, hogy a párt miért szípolyozta a népet”.⁴³ Amikor felállt egy lócára, hogy válaszoljon a vádakra, végképp elszabadultak az indulatok. Egyesek azt kiabálták, hogy „le vele!”, mások hallani akarták, mivel védekeznek. Valaki lerángatta, és a kijárat felé tuszkolta. Az emberek szidalmazták, gúnyos megjegyzéseket tettek rá.

Az új helyi vezetők és az igazságszolgáltatás

A forradalom alatt élre került helyi vezetők a központi irányítást nélkülözve egyszerre láttak el közigazgatási és bírósági feladatokat: az ügyek nem tűrtek halasztást. Úgy kellett lavírozniuk a különféle érdekek között, hogy eközben erkölcsi hitelükön se essen csorba. Nem hagyatkozhattak másra, mint korábbi tapasztalataikra, saját képességeikre és a helyiek segítőkészségére. Hatalmukat nem valami felsőbbségnek, hanem az őket többnyire jól ismerő helyieknek köszönhették. Ez adott öntudatot nekik, s többnyire a legjobbat hozta ki belőlük. Erre szükség is volt: a kezdeti napok eufóriájának elmúltával ugyanis megsaporodtak a nem éppen magasztos célú egyéni és csoportos akciók.

A forradalmi szervek vezetői az esetek többségében igazságosan és méltányosan döntöttek, amikor a forradalom alatt leváltott vezetők további sorsát mérlegelték. Egy megyei forradalmi bizottsági tanácskozáson hangzottak el a következők: „45 óta dolgozom a közigazgatásnál. Kereskedelmi érettségim van, és tudom, hogy mit jelentett a tanácsrendszer, amikor érezni kellett, hogy négy elemit végzett személy kiskirálykodik az ember felett. Én nem ismerem T.-t [a leváltott megyei tanácselnököt], de amellet török pálcat, ha kovács,

⁴¹ Bahtyin, Mihail Mihajlovics: *Français Rabelais művészete és a reneszánsz népi kultúrája*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002

⁴² Szakolczai Attila: Borsod-Abaúj-Zemplén megye. I. m. 175.

⁴³ Dikán Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai*. I/2. köt. 257., 258., 265.

legyen kovács. [...] Nevetséges lenne olyan funkcióban hagyni, ahol az odahelyezett műszaki emberek ismét éreznék, hogy végeredményben alárendelt személy van följük rendelve. Sajnos ez történt tíz éven keresztül, hogy úgy kicsit odahelyeztük őket, az értelmiségnek pedig lapátot nyomtak a kezébe.⁴⁴

A helyiek többségének bizalmát élvező forradalmi szervek szinte létrejöttük pillanatától erőfeszítéseket tettek, hogy a népharagot törvényes mederbe tereljék. Volt elődeiket – akikhez aligha fűzték őket baráti szálak, éppen ellenkezőleg – azért vetették biztonsági őrizetbe, hogy testi épségükre vigyázzanak. Nem hagytak kétséget afelől, hogy további sorsukat a nyomozó hatóságokra és az igazságügyi szervekre bízzák, ami a lefogottak számára nem lehetett megnyugtató, bár a közvetlen fenyegetettségől megszabadultak.

Sok korábbi helyi vezető testi épségét a forradalmi bizottság védte meg azáltal, hogy őrséget rendelt lakásuk elé, vagy fogdába zárta őket.

„Biharnagybajom Községi Forradalmi Munkástanács [...] volt községi pártfunkcionáriusokat a község lakosainak felháborodása miatt saját érdekükből kifolyólag vette házi őrizetbe. [...] Ők a lakosság haragját főleg a lakossággal szemben a múltban elkövetett szokásos bűnök miatt vívták ki, és ez a közmegejtés nyilvánult meg a közönség körében, amikor haragjukat ki akarták tölteni a nevezettekkel szemben. Mi községünk Forradalmi Munkástanácsa olyan helyiség fölött nem rendelkezik, hogy huzamosabb ideig bárkit is védőőrizetben tartson, helyesebbnek találta nevezetteket a Járási Rendőrségnek átadni további eljárás végett. Községi Forradalmi Munkástanácsunk arra kéri a Járási Rendőrkapitányságot, hogyha nevezetteket szabadon bocsájtaná, kikötésünk az, hogy ők Biharnagybajom község területére a lábukat nem tehetik be, mert életükért a Forradalmi Munkástanács nem vállalja a felelősséget” – olvasható egy korabeli folyamodványban.⁴⁵

Bodán a tanácsot feloszlatták, és helyette újat választottak, a párttitkárt pedig „határozatilag kitiltották a községből”. Regenyén a téveszelnökről a következőképpen határozott a forradalmi bizottság: „Schol fontos és más funkcióban alkalmazni nem lehet, és 48 órán belül hagyja el családotul a községet.”⁴⁶

A Dabasi Járási Nemzeti Bizottság feloszlatta a községi és a munkahelyi kommunista pártszervezeteket, vagyontárgyaikat a helyi forradalmi bizottság kezelésébe utalta, a lakásokat lepecsételte, és kinyilvánította, hogy régi tulajdonosok a járási forradalmi szervtől igényelhetik vissza. A községekbe máshonnan küldött kommunista funkcionáriusokat arra kötelezte, hogy ingóságaikkal együtt 48 órán belül hagyják el lakóhelyüket. Az eljárás

⁴⁴ Csomor Erzsébet–Kapiller Imre (szerk.): *'56 Zalában*. I. m. 247.

⁴⁵ Valuch: Hajdú-Bihar megye. In: *A vidék forradalma, I. I.* m. 251.

⁴⁶ *Ellenforradalom a pécsi járásban*. I. m. 6., 10.

némileg emlékeztet a deportálások precíz lebonyolítására (a zsidóüldöző magatartásáról elhíresült Endre László járása, illetve megyéje!), azzal a – lényegi – különbséggel, hogy a kitoloncoltak maguk dönthették el, hova mennek, igaz, új lakóhelyüket kötelesek voltak bejelenteni, hogy „az igazoló eljárás során könnyen fellelhetők legyenek”, valamint az eredeti tulajdonosokat nem fosztották meg vagyonuktól, mint 1944-ben a zsidókat, hanem azt tervezték, hogy visszaadják az ötvenes évek elején kisemmizett „osztályidegen” eredeti tulajdonosoknak.⁴⁷

A kommunistaellenesség november első napjaiban öltött szervezett formát. A forradalmi bizottságokon, illetve az alájuk rendelt nemzetőrsegeken belül többen foglalkoztak az egykori tanácsi és pártfunkcionáriusok felelősségre vonásával. A személyekre lebontott rendszerváltás általában a következőképpen zajlott: először elbocsátották állásukból a gyűlölt, hiteltelen állami alkalmazottakat – a pártfunkcionáriusok az MDP feloszlásával eleve állás nélkül maradtak –, majd kitették őket a juttatott, többnyire a helyiektől elvett lakásokból, nemegyszer a település elhagyására szólították fel azokat, akiket máshonnan küldtek a nyakukra. A dabasi járási forradalmi bizottság határozatban oszlatta fel a járás valamennyi községében és intézményében a párt- és a DISZ szervezetet, felszerelési tárgyaik felett a helyi forradalmi bizottság rendelkezett. A dabasi MDP pártházát és a Magyar–Szovjet Társaság helyi székházát lepecsételték. A felülről kinevezett funkcionáriusoknak két napot adtak arra, hogy ingóságokkal máshova költözzenek.⁴⁸

A forradalom helyi vezetőinek a hajdúnánási pogrom idején hozott döntései ésszerűnek, s ugyanakkor morálisan támadhatónak tűnnek.

Hajdúnánáson október 26-án délután valaki(k) kiadta(ák) a jelszót a zsidóverésre. A felgerjedt tömeg nem csupán a vélt szovjetbérencek keresésére indult, hanem megrohanta a „zsidóutcát”, és súlyosan bántalmazta a vallási közösség vezetőit, majd a település más részein lakó, nem ortodox zsidók háza felé zúdult. A zsidóüldözések másnap és harmadnap is folytatódtak.

Hogyan reagált a pogromra a nép újonnan választott szerve, a helyi forradalmi bizottság?

Vezetője, Szilágyi Gyula – 1954-től volt a település tanácselnöke, korábban asztalosként dolgozott – a lakosság megnyugtatója érdekében engedelmeyeket tett a tömeghangulatnak. Azzal az érveléssel szerelte le a lincselőket, hogy a megtámadott zsidók közül néhányat lefogott, mondván, hogy „bűnükért” majd bíróság előtt felelnek. A zsidókat a település elhagyására szólította fel. Előttük azzal érvelt, hogy csak így tudja megóvni őket a népharagtól.

⁴⁷ Az 1956. november 1-jei eredeti jegyzőkönyv fakszimiléje. *Az ellenforradalom támadása a néphatalom ellen Pest megyében*. Kiadó és év nélkül [1957]. 21.

⁴⁸ *1956 Kézikönyve*. I. (Kronológia) Főszerk.: Hegedűs B. András. 1956-os Intézet, Budapest, 1996, 180.

Pár nappal később ügyes taktikával csillapította le az asszonyokat, akik túszként kezelték a községből elmenekült zsidó férfi feleségét: a férfit tartották felelősnek szeretteik 1944-es Szovjetunióba hurcolásáért. A forradalmi bizottsági elnök megígérte a felhevült asszonyoknak, hogy a túsukat Debrecenbe viteti, és ott átadja a bíróságnak. A gépkocsivezetőnek viszont azt az utasítást adta, hogy az asszonyt Debrecenben engedje szabadon.

A tömeghangulat kiszolgálását példázza a következő eset: amikor a forradalmi bizottság egyik tagja azt javasolta, hogy a pogromistákat vegyék őrizetbe, a többiek, köztük a nemzetőrparancsnok, leszavazták társukat, mondván, hogy erre nincs hatáskörük. A zsidók őrizetbe vételekor viszont nem voltak ilyen aggályaik. Az ő lefogásuk a megmentésüket szolgálta ugyan, de a „népet” abban a tudatban hagyták, hogy az őrizetbe vett zsidók potenciális bűnelkövetők, míg a zsidóverőkre még a bűn gyanúja sem vetült, s ezt a megoldási módot a helyi néphatalom – a forradalmi bizottság – szentesítette.

A hajdunánási forradalmi bizottság 1956-os magatartása a kunmadarasi nemzeti bizottság 1946-os magatartására emlékeztet. A kunmadarasi, halálos áldozatokat is követelő pogrom túlélőinek a helyi pártokból alakult néphatalmi szerv képviselői azt tanácsolták, hogy a tömegindulatok leszerelése érdekében a zsidók hagyják el szülőhelyüket, s ezzel mintegy jóváhagyták azt az antiszemita vélekedést, hogy a pogromért közvetve – létükkel – ők is felelősek.⁴⁹

Hodáson a járási forradalmi küldött a rendteremtést fontosabbnak tartotta a zsidók védelménél: „Négy-öt zsidót megesznek – mondta állítólag –, de rendnek kell lenni.”⁵⁰

Összegzés helyett inkább további vizsgálódásokra ösztönöznék. Jó lenne, ha bővülne azoknak a memoároknak, szépirodalmi és tudományos feldolgozásoknak a száma, amelyek hozzásegítenének a forradalom érzelmi és mentális világának megismeréséhez és megértéséhez.

Az írás a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület *Kulturális fordulat a történetírásban* című, 2006. június 30-a és július 1-je között Balatonfüreden tartott konferenciáján elhangzott előadás bővített változata.

⁴⁹ Ständeisky Éva: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. *Századok*, 1992. 2. sz. 284–308.

⁵⁰ SzSzBML XXV. 6. 1995/1958. A dokumentum rendelkezésemre bocsátásáért Dikán Nórának tartozom köszönettel.

A tagadástól az igenlésig

Adalék 1956 kultuszának vajdasági recepciójához

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc leverését követően mintegy harminc évig, csaknem a rendszerváltásig (1989) a hivatalos politika ellenforradalomként könyvelte el a történeteket.¹ Így lehetett, így volt csak szabad róla beszélni. A Kádár-rendszer különféle ideológiai bukfencekkel igyekezett minél tovább táplálni a köztudatban e meghamisított történelmi igazságot, ám ezt csak ideig-óráig tehetette. Várható volt ugyanis, hogy a hivatalos magyar politika egy nap eljut majd a forradalom tagadásától a forradalom igenléséig, beismeri korábbi tévedéseit, amire egyébként országon belül és kívül sokan oly sokáig vártak. Ezrek vártak erkölcsi elégtételt. Csakhogy a tagadástól az igenlésig nem volt oly rövid az út.

Időre volt szükség.

Első lépésben a hivatalos magyar politikának nyilvánosan be kellett ismernie, hogy tévedett. Nos, harminc évvel a forradalom után ez is megtörtént. A vezetés „elismerte, hogy a nemzettől idegen rendszer erőszakos fenntartása tragikus tévút” volt.² Ugyancsak, a magyar fiatalok azon követelésére, hogy az állam- és pártvezetés „a közelmúlt eseményeit autentikusan értékelje”³, az MSZMP különbizottságot alakított a koncepciók perek (Rajk László, Szőnyi Tibor, Szalai András stb. kirakatperei) felülvizsgálására, sőt a magyar igazságügyi minisztérium felszólította az érintetteket, „hogy kérjék az eset felülvizsgálását, amivel hozzájárulnának a teljes rehabilitáláshoz”.⁴ Ezzel egyidejűleg kezdeményezték, hogy a témával történészek, jogászok, tudósok is foglalkozzanak, annak érdekében, hogy „ledöntsék a falat a múlt

¹ Fischer Jenő: Budapest, 1956. október 23. = *Magyar Szó*, 1989. okt. 23.

² Uo.

³ Felülvizsgálják a koncepciók pereket = *Magyar Szó*, 1988. okt. 23.

⁴ Uo.

és a jelen között”, amely akadályozta „a magyar társadalom általános konszenzusát”.⁵ E „faldöntés” után indulhatott csak el az anyaországban az „ideológiai tisztulás” folyamata, amely méltó kegyeletadást eredményezett, utóbb pedig 1956 kultuszának kialakulásához vezetett.

Mind Magyarországon, mind a vajdasági magyarság körében (a rendszerváltástól kezdődően) tetten érhető volt az 1956-os forradalom szerepe, jellege és jelentősége átértelmezésének folyamata, azzal a különbséggel, hogy itt nálunk az út talán nem a tagadástól vezetett az igenlésig, hanem inkább az (el)hallgatástól az igenlésig. Az ’56-os eseményekhez való viszonyulás változását Magyarországon a vajdaságiak a médiákon keresztül kísérték figyelemmel. Természetesen a médiák befolyásolták legjobban a vajdaságiak ’56-os képének kialakulását, kultuszának kiépítését is. Ha erről beszélünk, akkor voltaképpen egy specifikus kultuszreceptióra gondolunk, amely az anyaországból terjedt ki a határon túli magyar közösségekre (így a vajdasági magyarságra is), amelyekben többé-kevésbé már gyökeret is vert.

Az alábbiakban a *Magyar Szó* ide vonatkozó írásain keresztül kíséreljük meg felvázolni (1989-től) az ’56-os kultuszelemek átvételének folyamatát, illetve a magyar forradalom kultuszreceptiójának állomásait.

Az első szembeötlő tény ezzel kapcsolatosan a kezdeti terminológiai tévelygés, amely szükségzerű velejárója az effajta folyamatoknak. 1989-ben még „felkelésről” olvashatunk, amely során „megmozdult” az értelmiség „az állami szintre emelt terror” és „a párt parancsuralmi rendszere ellen”, s melyben „hangot adtak a nemzet sérelmeinek”.⁶ „Egy békés tüntetés heves felkelésbe billen(t) át” – fogalmazott a lap újságírója, mondván, hogy később, a szovjet katonai erők bevetésével megkezdték „a felkelés kíméletlen vérbe fojtását”.⁷ 1990-ben már a „szabadságharcról és mártírjairól” olvashatunk, meg arról, hogy „1956 mérföldkő és útjelző” a magyar történelemben.⁸ A magyar állam akkor emlékezett meg először hivatalosan 1956-ról.⁹ (Másfél évvel korábban minősítették először az 1956-os eseményeket nyomtatott szövegben népfelkelésnek, nem pedig ellenforradalomnak.)¹⁰ Hogy 1990-ben a forradalom évfordulója ünnep lett, hivatalosan is „forradalom és szabadságharc”, azt az anyaországi kegyeletadás is példázza: a főváros zászlódíszbe öltözött, az országgyűlés ünnepi ülést tartott, megkoszorúzták a Rákoskeresztúri temető 301-es parcelláját, és megemlékeztek a Kerepesi temető 21-es parcellájánál

⁵ Uo.

⁶ Fischer Jenő: Budapest, 1956. október 23. = *Magyar Szó*, 1989. okt. 23.

⁷ Uo.

⁸ Sinkovits Péter: 1956 mérföldkő és útjelző = *Magyar Szó*, 1990. okt. 24.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

is.¹¹ Hogy itthon is változás történt a forradalom értelmezésében, s hogy már nálunk is „emberközbe” került, azt a *Magyar Szó* példája is igazolja, amely két folytatásban közölte Tomán László ’56-os budapesti emlékeit, tapasztalatait.¹² 1991-ben a forradalom évfordulóján már árnyaltabb megfogalmazásban olvassuk, hogy 1956 „a nemzeti egység óriási pillanata” volt, s a harc „a szabadságért és demokráciáért” folyt.¹³ 1992-ben címben olvassuk, hogy „’56 emlékéből merítünk erőt az útra”, továbbá azt, hogy Magyarországon nemcsak Budapesten, hanem több vidéki városban is ünnepi megemlékezésekre került sor – incidensek nélkül.¹⁴ Ugyanakkor napilapunk megkezdte a forradalmi események kronológiájának közlését is.¹⁵ 1993-ban a megemlékezések még árnyaltabb megfogalmazásúak lettek, és kiterjedtek Jugoszlávia szerepvállalásának megítélésére, valamint a forradalom veszteségeinek számbavételére is.¹⁶ A többi között azt olvassuk, hogy „Tito és a jugoszláv kormány fontos szerepet vállalt a hivatalban levő Nagy Imre-kormány összeroppantásában. Tito semmiképpen sem tudott napirendre térni afölött, hogy 56 októberében kommunistákat üldöztek Magyarországon”.¹⁷ A forradalom veszteségeiről olvassuk, hogy „a hatalomra juttatott új rezsim kemény kézzel csapott le: csaknem 800 személyt ítelt halálra, s közülük 1956 decembere és 1962 között mintegy 600 embert végeztetett ki. Magyarország újkori történelme példátlan vérengzésének esett áldozatul Nagy Imre is, a forradalmi események egyik kulcsfigurája”.¹⁸ Volt még egy fontos kitétele is a megemlékezésnek, amely kimondta, hogy a magyarországi rendszerváltással sor került azoknak az eszméknek a megvalósítására, „amelyeket még a forradalom résztvevői tűztek zászlójukra 1956 októberében, és áldozták érte életüket”.¹⁹ Ez az eszmei folytonosság megélése szempontjából volt jelentős megállapítás. Egyébként 1993-ban a magyarországi megemlékezések „nem múltak el mindenütt napi politikai célzatú beszédek, néhol incidensek nélkül”.²⁰ 1994-ben az „emlékezés fényén” volt a hangsúly, a kegyelet külsőségein.²¹ 1995-ben az ünnepet beárnyékolta az a körülmény, hogy a magyar ellenzéki pártok

¹¹ Uo.

¹² Tomán László: Lyukas lobogók = *Magyar Szó*, 1990. okt. 23. Tomán László: Valami új kezdődött el = *Magyar Szó*, 1990. okt. 24.

¹³ Csorba Zoltán: 1956 és öröksége = *Magyar Szó*, 1991. okt. 23.

¹⁴ J. Szabó József: „’56 emlékéből merítünk erőt az útra” = *Magyar Szó*, 1992. okt. 24.

¹⁵ J. Szabó József: A forradalmi események kronológiája ’56 = *Magyar Szó*, 1992. okt. 23., okt. 24.

¹⁶ J. Szabó József: Megvalósult eszmék = *Magyar Szó*, 1993. okt. 24.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ Megemlékezések Magyarországon = *Magyar Szó*, 1993. okt. 24.

²¹ Sinkovits Péter: Az emlékezés fénye = *Magyar Szó*, 1994. okt. 25.

külön-külön tartottak beszédet, Csurkákék pedig tüntetésre készülődtek.²² Ugyanakkor megállapítást nyert, a forradalom erkölcsi örökségének számbavétele után, hogy „ötvenhat szelleme Európa felé mutat”.²³

1996-tól, a forradalom 40. évfordulójától kezdve, a *Magyar Szó* mind több írást közölt 1956-ról. A jubileumról a lap több oldalon emlékezett meg 1996. október 22-én, 23-án és 24-én. Ezekben az írásokban olyan minősítéseket olvashatunk, hogy „1956 az emberi méltóság lázadása volt”²⁴, hogy „a lángot már nem lehetett megfékezni”²⁵, s hogy a harc „nem volt hiábavaló”.²⁶ Ettől kezdődően már nemcsak a magyarországi eseményekről adott hírt a *Magyar Szó*, hanem itthoni megemlékezésekről is. Ezek közül kettőt emelnék ki. Belgrádban, 1996. október 24-én a Jelenkori Történelmi Intézetben kerekasztal-beszélgetést szerveztek a forradalomról, magyar és szerb történészek részvételével.²⁷ Ugyanakkor azokban a napokban a szabadkai Népkörben Belényi Gyula történész, a JATE docense tartott előadást 1956 októberének történéseiről.²⁸ A többi között hangsúlyozta, hogy „a forradalom jelentősége abban rejlik, hogy a magyar társadalom megmutatta, van belső tartása és ereje szembeállni egy olyan rendszerrel, amely elviselhetetlen”.²⁹ Az előadás után Hegedűs Antal történész nyitotta meg az ’56-tal foglalkozó fotókiállítást.³⁰ „Tizenhat fotón az egész ország megmozdulása szerepel” – olvassuk a tudósításban.³¹

1997-ben már (címben is) „ötvenhatunkról” olvasunk, amely immár ilyen megfogalmazásban a miénk is, tehát a forradalom kultuszának recepciójára utal.³² Akárcsak Tomán László cikke is a *Tizenhat pont*ról, amely már a forradalom itteni értelmezését példázza.³³ Az 1996-ban beindított ’56-os vajdasági magyar megemlékezések 1997-ben is folytatódtak. 1997. október 23-án Szabadkán, a VMSZ által szervezett rendezvényen, a Népkörben került bemutatásra az *És mégis magyarnak számkivetve...* című film, amely az 1956-os forradalmat követő határon túli atrocitásokat próbálta feltérképezni.³⁴ A Duna Televízió által készített film társszerzője Siflis Zoltán vajdasági

²² Sinkovits Péter: Beárnyékolt ünnep = *Magyar Szó*, 1995. okt. 22.

²³ Sinkovits Péter: Ötvenhat szelleme Európa felé mutat = *Magyar Szó*, 1995. okt. 24.

²⁴ „1956 az emberi méltóság lázadása volt” = *Magyar Szó*, 1996. okt. 22.

²⁵ A lángot már nem lehetett megfékezni = *Magyar Szó*, 1996. okt. 23.

²⁶ „Nem volt hiábavaló” = *Magyar Szó*, 1996. okt. 24.

²⁷ Tanácskozás 56-ról = *Magyar Szó*, 1996. okt. 23.

²⁸ Előadás, fényképkiallítás ’56-ról = *Magyar Szó*, 1996. okt. 23.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Ötvenhatunk = *Magyar Szó*, 1997. okt. 23.

³³ Tomán László: Tizenhat pont = *Magyar Szó*, 1997. okt. 23.

³⁴ Az ’56-os eseményekre emlékeznek = *Magyar Szó*, 1997. okt. 23.

filmrendező volt.³⁵ Egy másik vajdasági magyar párt, a VM DP szabadkai szervezetének megemlékezésén³⁶ a Nyitott Ajtó elnevezésű tribünjén előadás helyett gyertyagyújtás volt, s egyperces hallgatással adóztak a forradalom emlékének.³⁷ Akkortájt már úgy fogalmazott a lap, hogy „ötvenhat a magyarság büszke öröksége”.³⁸

1998 októberében, míg Budapesten fáklyás felvonulás és mécsgyújtás³⁹ volt a kegyeletadás egyik megnyilvánulása, addig Zentán a Művelődési Házban Gulyás János „*Semmisnek kell tekinteni...*” című filmjének bemutatásával emlékeztek a forradalom évfordulójára.⁴⁰ A film a Szovjetunióba történő 1956-os deportálásokat dolgozta fel.⁴¹ 1998 októberében a lap egyik képaláírásában olvassuk azokat a dicsőítő sorokat a forradalomról, amelyeket jelentőségünkönél fogva immár a szabadságharcral egyenlítene ki: „Ötvenhatra a felemelkedő nemzet ugyanúgy támaszkodni tud, mint negyvennyolcra vagy történelmének más dicső eseményeire.”⁴² Ez már világosan jelzi kultuszának felfelé ívelését.

1999-ben '56 már „nemzetünk szellemi forrása” lett, ám a vajdasági megemlékezések még mindig csak egy-két (főleg szabadkai) rendezvényre korlátozódtak. A szabadkai Népkörben megtartott alkalmi megemlékezésen 1996. október 22-én Siflis Zoltán akkori községi művelődési titkár ezt szóná is tette, mondván, hogy „sajnos, '56 itt, Vajdaságban még nem következett be. Amikor 1956-ra emlékezünk, akkor saját sorsunkról is emlékezünk, hiszen egy zsarnoki hatalomnak vagyunk az áldozatai”.⁴³ A továbbiakban „szomorú tanulságnak nevezte azt a megcsömörlöttségből fakadó fásultságot, hogy Szabadkán kívül Vajdaságban sehol nem emlékeznek meg erről a csodálatos nemzeti szellemi forrásról”.⁴⁴ Az említett est vendége volt többek között Deák Ferenc drámaíró, akinek *Fojtás* című színpadi műve (amely az '56-os események vajdasági vonatkozásairól szól) második díjat nyert a kaposvári nemzetközi drámapályázaton.⁴⁵ Az emlékesten bemutatásra került Siflis Zoltán *Töredékek* című filmje, amelyben két Vajdaságban letelepedett

³⁵ Uo.

³⁶ Megemlékeztek 1956-ról = *Magyar Szó*, 1997. okt. 23.

³⁷ Uo.

³⁸ Sinkovits Péter: Ötvenhat a magyarság büszke öröksége = *Magyar Szó*, 1997. okt. 24.

³⁹ Sinkovits Péter: Ötvenhat emlékezete = *Magyar Szó*, 1998. okt. 22.

⁴⁰ Videofilm-vetítés 1956 emlékére = *Magyar Szó*, 1998. okt. 22.

⁴¹ Uo.

⁴² *Magyar Szó*, 1998. okt. 23.

⁴³ S. K. Á.: Nemzetünk szellemi forrása = *Magyar Szó*, 1999. okt. 24. Siflis itt a milosevići rendszerrel húzott párhuzamot.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

magyarországi menekült vallott meghurcoltatásáról.⁴⁶ 1999 októberében egy szokatlan megemlékezés is volt a lapban: Nagy Margit, a VMPE elnöke *Emlékezés '56-ra* címmel, a nemzeti ünnep alkalmából, keretes írásban üdvözölt minden szülőt és pedagógust, „akinek drága kincs a szabadság”.⁴⁷

2000-ben a szokásos '56-os megemlékezések mellett a *Magyar Szó* közölte Matuska Mártonnak Sörös Imréről, a temerini születésű '56-os mártírról szóló írását.⁴⁸ Ez a cikk, amely már '56 vajdasági kötődéseit dokumentálja, hozzájárult a Sörös-kultusz megalapozásához is. Hiszen 2001. október 23-án a temeriniek, a Vajdasági Magyar Demokrata Párt szervezésében, a Nyugati temető kopjafájánál Sörös Imrére emlékeztek.⁴⁹

2002-től mind több vajdasági kötődése van az '56-os megemlékezéseknek, mind több rendezvényen esik szó róla. 2002. október 26-án Oromon Raffay Ernő budapesti történész mondott alkalmi beszédet, Csorba Béla pedig Sörös Imre emlékét idézte.⁵⁰ M. Kiss Sándor és Kiss Réka budapesti történészek az Újvidéki Színházban tartottak előadást a forradalom eredményeiről és legfontosabb mozzanatairól.⁵¹ Előadásukat a *Magyar Szó* kivonatosan, két folytatásban közölte.⁵² Muzslyán a Mária neve plébániatemplomban a Petőfi Sándor Magyar Művelődési Egyesület szervezésében, énekkel, szavalatokkal emlékeztek az 1956-os magyar forradalomra.⁵³ Végül Tomán László idézte fel alkalmi írásában a 46 évvel korábban történeteket.⁵⁴

2003 októberében még több vajdasági megemlékezésre került sor. Az Észak-bácskai Cserkészkerület kerékpáros emléktúrát szervezt a kiskunmajsai 1956-os Múzeum és kápolna meglátogatására.⁵⁵ Zenta városa forradalmi emlékHzászlót kapott és kitüntető oklevelet, amelyet a budapesti emlékünnepeken Juhász Attila polgármester vehetett át.⁵⁶ Erre az elismerésre – a megindoklás szerint – csak azok a települések érdemesültek „amelyek őrzik és viszik magukkal ötvenhat szellemiségét, a szabadság és igazság szeretetét”.⁵⁷ A *Magyar Szó* emellett interjút készített RácZ Sándorral, az egykori

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Nagy Margit: *Emlékezés '56-ra* = *Magyar Szó*, 1999. okt. 23.

⁴⁸ Matuska Márton: Sörös Imre, a temerini születésű ötvenhatos mártír = *Magyar Szó*, 2000. okt. 22.

⁴⁹ Csorba Béla: Sörös Imrére emlékezünk = *Magyar Szó*, 2001. okt. 23.

⁵⁰ '56-ra emlékezünk = *Magyar Szó*, 2002. okt. 24.

⁵¹ B. Tóth Elvira: A felemelt fejek forradalma = *Magyar Szó*, 2002. okt. 23., okt. 24.

⁵² Uo.

⁵³ K. I.: Megemlékezés Muzslyán '56-ról = *Magyar Szó*, 2002. okt. 23.

⁵⁴ Tomán László: Már 46 éve? Már 46 éve! = *Magyar Szó*, 2002. okt. 23.

⁵⁵ k.: A cserkészek '56-os kerékpáros emléktúrája = *Magyar Szó*, 2003. okt. 23.

⁵⁶ Gergely József: Forradalmi emlékHzászló Zentának = *Magyar Szó*, 2003. okt. 25.

⁵⁷ Uo.

Nagy-budapesti Központi Munkástanács elnökével⁵⁸, valamint *Menekülés a vasfüggöny mögül* címmel visszaemlékezést közölt (több folytatásban) a sztálinvárosi (dunaújvárosi) '56-os eseményekről.⁵⁹ Emellett egy terjedelmes interjút közölt a topolyai Szabolcsy Ferencsel, az '56-os harcok egyik vajdasági résztvevőjével.⁶⁰ Hasonlóan gazdagok voltak az utóbbi két év megemlékezései is.

'56 kultuszának lassú, több évig tartó, ma is folyamatban lévő alakulása a Vajdaságban, amelynek főbb vonulatait a *Magyar Szó* írásai, tudósításai is szemléltetik, az idén, a forradalom 50. évfordulóján, minden bizonnyal újabb lendületet kap.

⁵⁸ Sinkovits Péter: A forradalomról beszélni kell = *Magyar Szó*, 2003. okt. 23.

⁵⁹ Soós József: Menekülés a vasfüggöny mögül = *Magyar Szó*, 2003. okt. 21.

⁶⁰ Mihályi Katalin: Az '56-os harcok résztvevője = *Magyar Szó*, 2003. okt. 23.

1956 újraértelmezései a Kádár-korszak drámaiban és színpadán

Bármennyire is tabuként kezelte a Kádár-rezsim 1956-ot, ez a történelmi esemény a rendszerváltás előtti évtizedekben is többször témája volt drámái és színpadi műveknek, amelyek azt is megmutatják, hogy ugyanaz a történelmi korszak, esemény miként jeleníthető meg eltérő értékelésekkel, értelmezésekkel a különböző drámaírók és rendezők nemzedékeiben. Az alábbi áttekintés azt is láttatja, hogy bizonyos esetekben (így 1956-tal összefüggésben is) jelentős átrendeződés következik be az irodalmi-művészi kánonban, amely jelenség nem véletlenül függ össze a politikai változásokkal.

E kánonbeli változást jól példázza, hogy a következő idézetben említett szerzők a 21. század elején az irodalom- és színháztudomány szempontjából irrelevánsnak tűnnek, két évtizede azonban egy egyetemes színháztörténet lapjain a magyar drámát reprezentálva még így szerepeltek. „A tematikus, sematikus követelmények megszűnésével a magyar drámairodalom nagyszabású történelmi önvizsgálatba kezdett. A késedelem nélkül bemutatott új művek aktualitása megragadta a közönséget, amely önsorsát látta újra peregni a színpadokon. Vészi Endre *Fekete báránya* nyitotta meg a sort, ezt követte a Vígszínházban Mesterházi Lajos *Pesti emberek* című nagyszabású tablósorozata és Dobozy [sic!] Imre *Szélvihar* című, a közelmúlt eseményeit felidéző, a falu konfliktusait feltáró munkája” – olvasható *A színház világtörténete*-ben.¹ Ez volt Dobozy első darabjának a bemutatója – mint Siklós Olga az 1945 utáni évtized drámaíról írott kötetében említi: „Dobozy Imre *Szélvihar*-jával avatott a Jókai Színház közérdeklődésű új drámaírót.”² Bár színpadra jószerivel csak

¹ *A színház világtörténete. I–II.* (Főszerk. Hont Ferenc.) Gondolat, Bp., 1986. II. 630. (2., bővített kiadás.)

² Siklós Olga: *A magyar drámairodalom útja 1945–1957.* Magvető, Bp., 1970, 384.

ekkor került, a *Szélvihar* évtizedeken keresztül szerepelt a *Mai magyar dráma* című középiskolás drámaantológiában, számos kiadásban, és megjelent a szerző *Ősztől tavaszig* című drámakötetében is.³

A *Szélvihar* 1956 októberének eseményeit nemzeti tragédiaként, és a hatalomra került új politikai rezsim érdekében, nézőpontjából látta. A műről az 1974-es kiadás a következő összegzést adja a borító fülszövegében: „Hogyan álltak helyt e nehéz időkben a magyar falu legjobb emberei, hogyan védtek meg a szocialista tulajdont, hogy folytatták tovább az életet a vihar utáni napokban?” A darab középpontjában álló egyszerű falusi embereket a mű ellenforradalmi manipuláció áldozataiként mutatja be. A darab művészi és műfaji értelemben nem dráma. Az információk zömét a szerzői instrukciók hordozzák, az alakok között nincs viszonyrendszer. Az ő dráma-beli szerepük az, hogy ideológiai kinyilatkoztatásokat tegyenek, és nem az, hogy egymással kommunikációt folytassanak. A darab egésze sem más, mint politikai deklaráció, amelyet sematikus társadalomszerkezettel és didaktikus elemekkel fejez ki a szerző. A darab középpontjában egy apa és fia eltérő, elmentéses véleménye áll az 1956 októberében zajló eseményekről. A fiút a darab úgy festi le, mint akit „ellenforradalmárok” (ex-burzsoá emberek) manipulálnak, aki kellőképpen naiv és tapasztalatlan ahhoz, hogy higgyen a szocialista rendszer ellenségeinek. Az apa próbálja meggyőzni a fiát, hogy számukra ez a legjobb világ, de a fiút a társadalmi ellenségek megtévesztik.

A mű tanítása egyértelmű: ami 1956 októberében történt, az a politikai rendszert támogató egyszerű embereknek bizonyos marginális, szocializmusellenes erők általi megtévesztése volt. A darab a történelmi események után alig pár hónappal íródott, és a Kádár-rezsim megerősítését, apológiáját szolgálta. A mű ilyen szerepe abból a szempontból is érdekes, hogy még a Nagy Imre-per előtt keletkezett, és szemléletével, propagandisztikus jellegével közvetve még a per koncepció megalkotását is szolgálhatta, erősíthette. A darab gyenge irodalmi-esztétikai jellegét felülírta az általa biztosítani vélt politikai nevelő hatás, ez is magyarázza, hogy az 1960-as, 70-es években a Szépirodalmi Könyvkiadó miért ezt a darabot próbálta kanonizálni a kortárs drámairodalomból, a tanulóifjúság okulására.

Bár a *Szélvihar* mellett további darabok is érintették vagy tematizálták 1956-ot (így mindenekelőtt Darvas József *Kormos ég* című drámája, vagy érintőlegesen Mesterházi Lajos *Pesti emberek* című darabja – egyébként áruklódó módon mindkettő szerepel a már említett diákantológia egyes kiadásai-ban), Dobozy műve azért érdekesebb a többinél, mert 1985-ben Jele András színre vitte a *Szélvihart* (erről az alábbiakban még lesz szó). Darvas József

³ Így például: *Mai magyar drámák*. Szépirodalmi, Bp., 1965. Illetve: Dobozy Imre: *Ősz-től tavaszig*. Szépirodalmi, Bp., 1974

Kormos ég című drámájának egésze 1956 októberében–novemberében játszódik, Mesterházinál csak egy jelenet kapcsolódik hozzá. Dobozy kapcsán a politikával összefüggésben az is említést érdemel, hogy az író 1949-től egy évtizeden át a hivatalos pártlap (56 végéig *Szabad Nép*, majd *Népszabadság*) munkatársaként dolgozott, volt az MSZMP KB tagja is (1975–1982 között), és Kossuth-díját 1959-ben kapta, az indoklás szerint „a szocialista építést támogató, jelentős publicisztikai tevékenységéért, valamint »Szélvihar« című színdarabjéért és a »Tegnap« című film forgatókönyvéért”.⁴ Egyébként 1960-ban Darvas József is Kossuth-díjat kapott – az indoklás szerint – a *Kormos ég* című darabjéért. Így (is) honorálta az új rezsim a szolgálatában álló 1956-os színdarabok szerzőit.

Az 1956 utáni néhány évben a kialakuló-megszilárduló Kádár-rendszer politikai-ideológiai legitimációját és egyben apológiáját szolgáló drámák megjelenése után 1956 kérdését az új hatalom az 1960-as évektől tabuvá tette, ami leginkább majd a következő részben érintendő fiatal írónemzedék műveiben vált meghatározó vonássá. Az 1956 utáni megtorlást ötéves írói szilencium formájában elszenvető Örkény István (Darvasnak és Dobozynek nemzedéktársa) pályája utolsó korszakának drámáiban rendszeresen visszatért az 1950-es évek témájához. Utolsó befejezett műve, a *Forgatókönyv* nem 1956-ot, hanem az ahhoz vezető éveket és politikát helyezi előtérbe. A kétrészes darab második része egy koncepciós per lefolyását mutatja be. A Fővárosi Nagycirkuszban játszódó darab első részében a jutalomjátékára készülők varázsló, illuzionista, a Mester fogadja meghívott barátait (elvtársait). Az előadás időpontja 1949. szeptember 22-e, ám Örkény 1944, 1949 és 1956 eseményeit több esetben összekapcsolja, felcseréli, vagy behelyettesíti egymással. Analógiát teremtve az 1944-es fasiszta terror és baloldali ellenállás időszaka, az 1949-es kommunista diktatúra és a koncepciós perek ideje, valamint az 1956-os forradalom és szabadságharc korszaka között. A fővendég Barabás Ádám, aki az előadás kezdetére várakozva a társulat tagjai – és a többi vendég – között saját ismerőseit fedezi fel, akikkel mind történet valami kellemetlen, megmagyarázhatatlan a közelmúltban. Az első rész cirkuszi betétjelenetei megidéznek néhány történelmi eseményt, korszakot, az orosz forradalmat (I/11), a fasizmus időszakát (I/12), a zsidóüldözést (I/13), a nemzeti ellenállást (I/14), az első atombombát (I/15).

A darab második részében a helyszín átváltozik bírósággá, ahol a Mester „művészi pályájának legnehezebb erőpróbája” következik, egy koncepciós per bemutatása. Ennek a vádlottja Barabás. Az I. rész világtörténelmi eseményeket megidéző jeleneteivel úgy készíti elő a darab a koncepciós pert, hogy

⁴ Idézi Bolvári-Takács Gábor: *Filmművészet és kultúrpolitika a művészeti díjak tükrében 1948–1989*. Planétás, Bp., 1998, 86.

annak is világtörténelmi jelentőséget ad. Az idősíkok váltakozásának, egymásba áttűnésének egyik példája, hogy az I. rész 14. képeben és a II. rész 14. képeben ugyanaz a kiáltvány hangzik el, csak az előbbi 1944-ben (Littkéné olvassa fel), az utóbbi pedig 1956-ban (Barabás mondja el). Részlet a kiáltványból: „Elrendelem, hogy azonnal álljon le a munka, vonuljatok ki az utcára, vegyétek birtokba a fővárost, elsősorban a Rádiót, hogy az egész ország értesüljön a fölkelésről. [...] Rendőrök, a nép fiai vagytok, ne lőjetek a népre! És ti is, katonák, fegyverbe mind, és fegyvert mindnyájunk kezébe; ki az idegen megszállókkal! Le a hatalom bitorlóival!”⁵ Amikor ezt a kiáltványt Barabás mondja el, közte és a Mester között a következő párbeszéd zajlik le:

A MESTER. [...] Bevallja tehát, hogy – amint az ügyészség állítja – fegyveres fölkelésre szította a népet?

BARABÁS. Igen. Nem. Igen. Nem.

Majd rövid vívódás után – a Mester (a bíró) hatására, aki az idő visszaforgatását ajánlja fel neki – Barabás ugyanerről a helyzetről a következőt mondja: „A csöcselék előzönlötte az utcákat, fölkelte a párt és a munkásosztály ellen! Ezennel elrendelem az ostromállapotot és a kijárási tilalmat este hattól reggel hatig. Nincs kegyelem! Még ha vér folyik is, még ha patakokban is, előre, katonák!”⁶

Barabás darabvégi beismerő vallomásának (II/16) részeként arról beszél, hogy „az ország jelenlegi közállapotairól / nincsenek közvetlen tapasztalataim / csak a vádiratból / a tanúvallomásokból / és a cellám ablaküvegét / megrezzentő / becsapódásokból következtetem / hogy e falak körül polgárháború dül / a föltépett villamossíneken / kiégett páncélosok vesztegelnek / elhamvadt katonák tetemével / akiknek / a vádirat szerint / én vagyok az elhamvasztójuk. / Csak tudnám hogyan és miért és miképp...”⁷

A történelmi korszakok analógiájával, a történelmi alakok (Rajk László, Nagy Imre, Kádár János) helyzetének egymásra történő vonatkoztatásával a darab egyrészt azt hangsúlyozza, hogy 1956 megtorlása ugyanazzal a módszerrel, s az „igazságszolgáltatásnak” ugyanazzal a politika alá gyűrésével történt, mint az 1949-cel kezdődő kemény diktatúrában. Másrészt azonban a korszakok egymásra vetítése, az egyazon események ellentétes előjelű megítélése azt is jelzi, hogy a *Forgatókönyv* az 1950-es évek és 1956 mindkét megítélését (népi demokrácia avagy kommunista diktatúra; forradalom avagy ellenforradalom) lehetségesnek tartja.

Dobozyhoz viszonyítva nyilvánvaló az álláspont különbsége: ott ellenforradalomról van szó, itt polgárháborúról, amely krízis kétféleképpen is megítélhe-

⁵ Örkény István: *Drámák I–III*. Szépirodalmi, Bp., 1982, II., 453–454.

⁶ Örkény István: *Drámák I–III*. Szépirodalmi, Bp., 1982, II., 459.

⁷ Örkény István: *Drámák I–III*. Szépirodalmi, Bp., 1982, II., 488.

tő. Hogy a kettős látásmód ez esetben nem feltétlenül csak a groteszk ábrázolásmód ellentéteket ötvöző jellegéből fakad, hanem a politikai rendszerből és a politikai körülményekből is, azt az alábbi levélrészlet tanúsítja. Örkény István a kórházi ágyán 1979. június 8-án (16 nappal a halála előtt) a következő levelet diktálta, a *Forgatókönyv*nek bizonyos részleteit kifogásoló Aczél Györgyhez címezve: „Kedves Gyuri! Zsuzsi átadta nekem két szövegváltoztatási javaslatodat; mind a kettőt elfogadtam és meg is valósítottam. Így az összes eddig leírt, és ezután leírandó példányból a Firtos nevet ki fogom húzni. Ugyanilyen jogosnak érzem azt az óhajtásodat, hogy a *Forgatókönyv* ne csak az igazságtalanságokat, hanem azok jóvátételét, a hős rehabilitációját, és mai életünk konszolidációját is érzékeltesse. Azt hiszem, ezt sikerült szépen megoldanom; kérek, dobd el a nálad levő példány 159. oldalát, és tedd a helyébe az új 159. és 159/a. oldalt.”⁸ Mindez nemcsak azt jelenti, hogy a mű végső változata Aczél György közreműködésével (az általa támasztott igények kielégítésével) jött létre, hanem azt is, hogy a műben képviselt álláspont kettőssége egy politikai kompromisszum eredménye.

Ugyanilyen kettősség jellemzi a *Pisti a vérzivatarban* ugyanehhez a korszakhoz kapcsolódó részeit is, amely darabról köztudott, hogy 1969-ben keletkezett, de tíz évig – míg csak Örkény nem írt egy másik változatot (!) – tilos volt színpadra állítani. „1969-ben még úgy tűnt, az elkészült darabnak zavartalan sorsa lesz a Pesti Színházban. A szöveg megismerése után azonban a különböző felsőbb szervekben egyre több kifogás merült fel. [...] 1970-ben vagy 71-ben az Új Írás folyóiratot már a nyomdában kellett átszerkeszteni, mert a dráma megjelenését az utolsó pillanatban leállították” – írja Radnóti Zsuzsa az Örkény-dramák 2001-es kiadásának jegyzetében.⁹ Amikor 1982-ben először jelent meg három kötetben Örkény István összes drámája, akkor ott a főszövegben az 1979-es átdolgozás szerepelt, és függelékben jelent meg az eredeti (tíz éven át kifogásolt) szöveg. 2001-ben már a főszövegben kapott helyet az eredeti, és függelékben az 1979-es második változat. Az 1982-es kiadás II. kötetének függelékében számos dokumentum olvasható a *Pisti* körüli huzavonákról, két fejezetben, a nyilvánosság előtt folyó, illetve a kulisszák mögött zajló fejleményekről. Ez utóbbi negyvenoldali dokumentum egy része azt a kompromisszumkényszert demonstrálja, hogy a szerző művének nyilvánosságra hozatala érdekében milyen változtatásokat javasol, fogad el, hajt végre a darab szövegén.

A *Pisti* II. részében van egy tárgyalási jelenet, amelyben a magatartás-Pistik a címszereplő elleni perben halandzsa nyelven szólalnak meg. A Kimerént mint bírót, a Tevékeny mint ügyészt és a Félsszeg mint védőt ugyanazon a zagyva nyelven beszélnek e per során, amelyet a vádlott, Pisti, nem ért. Ez a

⁸ Örkény István: *Levelek egypercben*. Szépirodalmi, Bp., 1992, 229–230.

⁹ Örkény István: *Drámák I–III*. Palatinus, Bp., 2001, III. 635–636.

jelenet sem tesz különbséget az 1950-es évek koncepciósi pererei és az 1956 utáni perek koncepciósi jellege között. Röviddel e jelenet után a Rajk-temetést és 1956-ot idézve a következő gyászjelentést olvassa fel a Féltség: „Fájdalomtól megtört szívvel tudatjuk, hogy egyetlen fiunkat, a mindenki által szeretett Pistipistipistit ártatlanul kivégezték. Ezennel meghívjuk barátait, ismerőseit és tisztelőit, hogy vegyenek részt mártírhálált halt gyermekünk temetésén, majd az azt követő tüntető felvonuláson, mely a Rádió megostromlásával folytatódik, és polgárháborúval, valamint fővárosunk rommá lövésével fejeződik be.”¹⁰ Örkény itt is – mint a *Forgatókönyvben* – polgárháborúról beszél. Ez az 1979-es változat. Tíz évvel korábban ez a rész a következőképpen hangzott: „Fájdalomtól megtört szívvel tudatjuk, hogy egyetlen fiunk, a mindenki által szeretett Pistipistipistipistipisti kiugrott a törvényszéki tárgyalóterem ablakán, illetve belehalt börtönben szerzett betegségébe, továbbá hősi halált halt a barikádon, másrészt halálát lelte a barikád túlsó oldalán, azazhogy vérmérgezés, valamint szervi szívbaj vetett véget életének.”¹¹ Szembeötlő a különbség a két változat között. Az 1969-esben Pisti halálomódja a téma, a későbbiben viszont Pisti halála politikai gyilkosságnak és az 1956-os események (részbeni) előidézőjének minősül. Mindez azt bizonyítja, hogy a politikai hatalom által igényelt változtatások mellett a szerző olyan részleteket is megváltoztat(hat), amelyek a korábbi homályos vagy neutrális megfogalmazást markáns álláspontra változtatják. Örkény István drámái az 1950-es éveket abszurd korszakként, egy abszurd politikai rezsim és egy abszurd társadalmi rendszer időszakaként ábrázolják. A groteszk szemléletmódot jellemző kettősség egyben azt is jelenti, hogy Örkény nyitva – és ezzel eldöntetlenül – hagyja a színre vitt történelmi események politikai megítélhetőségét, s így lehetőséget nyújt arra, hogy eltérő értelmezői közösségek, illetve eltérő korszakok más-más (akár ellentétes) módon értelmezzék a darabjaiban 1956-ról alkotott művészi képet.

Az 1970-es években fellépett új írónemzedék tagjai közül többen tematizálták az 1950-es évek és 1956 kérdését. Drámában Nádas Péter *Találkozás, Temetés* és Bereményi Géza *Halmi vagy a tékozló fiú* című darabja érinti legerőteljesebben ezt a problematikát, de felbukkan a nemzedékhez tartozó Kornis Mihály és Spiró György drámáiban is. Egy esszékötet címe nyomán hiánydramaturgiaként¹² jellemzett drámaírói technika és szemlélet hiánymozzanatai – a hiányzó múlt, apa, hős, cselekvés (cselekvési lehetőség) – egyszerre mutatnak az 1950-es évek (benne 1956) tabujává tett múltjára és a Kádár-korszak tett-fóbiájára.

„Nem sikerült a híres lázadás!” – mondja a Színésznő a Színésznek Nádas Péter *Temetés* című darabjában, aki ezt követően 1956 csendjéről és az ebben

¹⁰ Örkény István: *Drámák I–III*. Szépirodalmi, Bp., 1982, II. 257–258.

¹¹ Örkény István: *Drámák I–III*. Szépirodalmi, Bp., 1982, II. 704.

¹² *Hiánydramaturgia*. (Szerk. Vinkó József.) Népművelési Propaganda Iroda, Bp., 1982

a csendben hallható lövésekről beszél.¹³ A tabuvá tett múlt és az apa alakja fonódik össze a *Találkozás*ban, amelyben a két szereplő egyike, Mária az öt felkereső Fiatalembernek a fiú apjáról mesél, aki az asszonynak egykor a szeretője volt. A beavatási rítus keretében Mária egy történeten keresztül idézi meg az apa alakját, aki az 1950-es években koncepciós perek ügyésze volt, és amikor fia hatéves volt, öngyilkos lett. Bereményi Géza *Halmi vagy a tékozló fiú* című *Hamlet*-parafrázisában az Apa 1956 után menekült el Magyarországról. A darab jelenidejében (Budapest az 1970-es években) visszatér, hogy kapcsolatot teremtsen Halmival, de törekvése katasztrófához vezet.

Némiképp rokon motívumok jelennek meg Kornis Mihály *Halleluja* című darabjában is, melynek harmincéves gyerek-felnőtt hőse, Lebovics a mű során mindvégig az apjára vár (aki legvégül bevásárló-körútról érkezik haza). Spiró György *Csirkefej* című darabjának is egyik központi motívuma az apa-fiú viszony. Az állami gondozásból háromnapos eltávozásra hazatérő Srác hasztalanul igyekszik kapcsolatot teremteni az apjával, mert az minduntalan visszautasítja őt. E két utóbbi példában nem 1956 történelmi-politikai eseménye, hanem az ennek nyomán létrejött társadalmi-generációs törés jelenik meg az e darabok középpontjába helyezett apa-fiú motívumban.

A személyes és társadalmi múltnak ez a korszaka – az 1950-es évek és benne 1956 – az 1970-es évek időszakában nem volt tisztán látható, érzékelhető, illetve nem lehetett a társadalmi nyilvánosságban (és gyakran a személyesben sem) kifejezni, kommunikálni az előző korszak tényeit és lényegi összefüggéseit. A személyes és közösségi múlt helyén olyan űr tátongott, amelyet a Kádár-rezsim a maga illegitim fogantatása és az azt megelőző időkkel viselt folytonossága miatt úgy tudott tabuvá tenni, hogy ez a tilalmazás a személyes szférába is lehatolt. A hallgatás és a hiány vákuumából rajzolódott ki 1956 negatív képe a korszak jelentős drámáiban. A következmények utaltak vissza a történelmi-politikai előzményekre. Az apák nemzedéke „csinálta” az 1950-es éveket és 1956-ot, ők voltak mindkét oldalon, és ők hallgattak a fiaik előtt (is) – kényszerből vagy önként – a saját szerepükről, szerepvállalásukról.

A fiak nemzedéki élménye egyetlen évadban (1979/80) három jelentős drámában is (*Találkozás*, *Halleluja*, *Halmi*) megfogalmazódott. Bár a hiányzó apa motívuma más-más formában és eltérő dramaturgiai funkcióval jelenik meg ezekben a művekben, van bennük néhány rokon vonás. E darabok középpontjában egy kapcsolat keresése, egy kapcsolat utáni vágy áll, amely vagy a fiú részéről mutatkozik meg (*Találkozás*, *Halleluja*, *Csirkefej*), vagy az apáról (*Halmi*). E keresés elsődleges (bár nemegyszer öntudatlan) célja a saját identitás keresése, nem pedig a történelmi-politikai tudás megszerzése. A darabok tanúsága szerint ezek a kapcsolatteremtési kísérletek sikertelenek

¹³ Nádas Péter: *Szintér*. Magvető, Bp., 1982, 279–280.

maradnak, vagy esetleg kis mértékben valósulnak csak meg. Apák és fiúk között nemzedéki szakadék tátong, a meglévő kapcsolatokból hiányzik az őszinteség és az intimitás. A darabokban az apa-fiú kapcsolat megteremtésének kísérlete valamilyen közvetítőeszköz segítségével történik. Lebovics a *Hallelujában* mindvégig a nagypapjával van a színen, de gyakori telefonhívásokkal sürgeti a szüleit, hogy jöjjenek már haza. Amikor a zárójelenetben az apa a fogyasztói társadalom kellékeivel (ruhaneműkkel, háztartási gépekkel stb.) rukkol elő (amelyek a hiánygazdaságban szabályos úton elérhetetlenek voltak), a harmincéves fiú súlyosan frusztrálódik, mert az apa ezekkel a tárgyakkal, ajándékokkal a megértést és az érzelmeket próbálja pótolni. Mindez nem az 1950-es évekbeli múlt, hanem a Kádár-rezsim „gulyás-kommunizmust”, „frizsider-szocializmust”, a fogyasztásban megnyilvánuló dezillúziót kifejező 1970-es évekbeli jelen. Az apák ekkorra elfelejtették a múltat, saját múltjukat, és a rendszer által sugallt kispolgári/kis proletár értékrendben „vigasztalódtak” megtagadott elveik és eszméik elfojtásával.

A *Találkozás* apa-fiú kapcsolata az előbbi halála miatt eleve közvetítéssel keresztül mutatkozhat csak meg. A fiatalember erőfeszítése, hogy apja egykori szeretőjétől megtudjon valamit az apjáról, nem hoz létre egy kapcsolatot, hanem azt az érzelmi szükségletet elégíti ki, hogy a fiú létrehozhasson egy képet az apjáról. Ez a kép ellentmondásos, mivel az apa a diktatúra oldalán állt, de az elkövetett öngyilkossággal a rendszerrel (és önmagával) szembeni kritikáját is kinyilvánította.

A *Halmiban* az Apa az, aki az emigrációból azért tér vissza Budapestre, hogy tizennyolc éves fiával találkozzon. Ezúttal a fiú (Halmi) az, aki visszautasítja, hogy az őt egykor elhagyó, számára ismeretlen apjával kapcsolatot építsen ki. Mert ez számára már túl késő. Halmi már minden illúzióját elvesztette, nem akar felnőni (leérettségizni), betagozódni a felnőttek korrump világába. A darab végére az Apa egy balesetben meghal, Halmit pedig egy – az apával egyező külsejű őrült – megfojtja. A nemzedékek között kialakult szakadék mindkét fél számára veszteséget, pusztulást jelent.

Ezeknek a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján írott drámáknak tragikus, vagy tragédiába hajló a végkifejletük. A történetek azt sugallják, hogy a fiatal nemzedéknek nincs valódi esélye az eltitkolt múlt megismerésére. Az apák vagy halottak, vagy némák, vagy pedig képtelenek értelmesen kommunikálni. A szocialista rendszer összeomlása előtt egy évtizeddel úgy tűnt, hogy nincs mód feltárni a múltat, az 1950-es éveket, s nem lehet megtudni a rendszer szeplős fogantatásának körülményeit. S akkor még úgy látszott, hogy ez a lehetetlenség a politikai rendszerrel egyetemben „örökké”, de legalábbis beláthatatlanul sokáig fog tartani.

A drámaírók fiatal nemzedékével együtt a rendezők új generációjában is akadtak, akik újfajta viszonyt fogalmaztak meg bizonyos műveikben az 1950-es évekkel kapcsolatban, amikor az 1980-as évek első felében „támadást

intézték” az 1956-os eseményekről a politikai hatalom által kialakított hivatalos nézetten szemben. 1981. december 4-én mutatták be Kaposváron Peter Weiss *Marat halála* című darabját Ács János rendezésében. A bemutatót és a következő pár előadást nem jellemezte különleges fogadtatás, egészen addig, amíg december 13-án Lengyelországban be nem vezették a rendkívüli állapotot (katonai diktatúrát). Attól kezdve a darab a forradalom és a szabadság kollektív élményét adó előadássá változott. A rendező visszaemlékezése szerint „csapatostul jöttek a nézők, buszokkal, kocsisorokban. Szinte tüntetéshez hasonlított, ahogyan tapsoltak, ünnepeltek. [...] Mint a lakmuszpapír, olyan lett a *Marat halála*, amely egy különleges világpolitikai pillanattól fogva, jelezte a folyamatokat – hosszú éveken, hullámhegyeken és hullámvölgyeken keresztül...”¹⁴ Ennek a hatásnak elengedhetetlen és szuggesztív mozzanata volt az előadás záróképe, amelyben a legördülő háttérfüggönyön a budapesti Corvin-köz (az 1956-os leghevesebb harcok egyikének) képe volt látható. A produkció gyakorlatilag forradalomként utalt 1956-ra, és ebben a nemből az első nyilvános gesztus volt a színházművészet területén. Bár az előadást (és a színházat) a politika részéről nem egy támadás érte (egyszer még az akkori kulturális miniszter, Köpeczi Béla is hosszú írásban kérdőjelezte meg a produkció szemléletét és üzenetét¹⁵), a hatóságok nem tiltották be a darabot, amely az 1982-es belgrádi BITEF-en a legjobb előadás díját nyerte el.

A kaposvári színház ebben az időszakban – nemcsak a *Marat halála* miatt – kulturális zarándokhelynek számított, amelynek előadásai túlléptek az akkori magyar kőszínházi társulatok által képviselt „halott színház” (Peter Brook) esztétikumán. Ez a korszakos előadás azonban nemcsak esztétikai szempontból vagy az 1950-es évekre vonatkoztatható jelzései miatt volt kiemelkedő, hanem azért, mert árnyaltan szólt a forradalom természetéről, olyan egymással szemben álló nézetekről és elvekről, mint hedonizmus és aszkézis, illetve egyén és közösség kapcsolata. A bemutató korának értelmisége számára ezek jelentős kérdések voltak, amelyeket az előadás összefüggésbe hozott 1956-tal és annak újraértelmezésével. Noha a közönség nagyobbik része gyakorlatilag nem tudta, hogy a textilfotó mit ábrázol, vagy sokan nem teremtettek közvetlen kapcsolatot a francia forradalom és a magyar népfelkelés között, az előadás hatása több volt esztétikai élménynél. Amikor az előadás fináléjában a záródal crescendója a tetőpontra ért, a szereplők „holtan” zuhantak a színpadi deszkákra. Egyedül a Kikiáltó/Narrátor állt a földön heverő testek fölött, egy kockakövel a kezében. Zokogása, remegő válla és teste az 1956-os forradalom leverése fölött érzett fájdalmat fejezte ki. Azt a fájdalmat, hogy a felkelés és a szabadságharc eltiprását követően a magyar

¹⁴ Bogácsi Erzsébet: *Rivalda-zárlat*. Dóvin, Bp., 1991, 76.

¹⁵ Köpeczi Béla írása a *Kritika* 1983. februári számában jelent meg.

nemzet sorsa nem lehet olyan, mint amilyen a forradalom kivívásával lehetett volna. Mert a demokrácia művelése és fejlesztése helyett az ország belesüppedt a „létező szocializmus” posványába.

Jeles András 1985-ben egy Monteverdi Birkózókör nevű csoporttal színre vitte Dobozy Imre *Szélvihar* című – a fentiekben érintett – darabját, *Drámai események* címmel. Noha az előadás során a Dobozy-mű valamennyi szava elhangzott – az instrukciókat is beleértve – a színházi esemény mégsem tekinthető a *Szélvihar* előadásának. A színrevitel a darab ürességét, hazug mivoltát, manipulatív természetét tette láthatóvá. Ezzel a színházi átértelmezéssel Jeles a kommunista rendszer és a hivatalos (udvari) művészet embertelen és torz természetét demonstrálta.

A Dobozy-mű színházi eszközökkel végrehajtott dekonstrukciója, a cselekvéseknek a szavaktól történő elválasztása, a szöveg disszeminálása, az alkalmazott artikulációs, mimikus és gesztikus eszközök a darab bizarr ürességét jelezték, anélkül, hogy az előadás során közvetlen politikai utalásokra vagy megnyilatkozásokra került volna sor. Azzal a színházi jelrendszerrel, amellyel a rendező a szöveget ellenpontosította, átfordította, nyilvánvalóvá tette – legalább az észlelés, az érzékelés szintjén –, „hogy a modern korszak apologetikus [...] művészete bizonyos esetekben a hazugságnak olyan fokozhatatlan stációjára érkezik, ahol a valótlanásnak önkéntelenül is kifejező, leleplező ereje van, végsőkéig fetisiztikus, hazug voltában az igazságot halljuk”.¹⁶

A darab instrukcióit fekete kosztümbe öltözött manöken suttogja mikrofonba, mintha egy folyamatban lévő divatbemutatóról adna tudósítást, vagy mintha rádióközvetítést adna egy színházi előadásról. A falusi szereplők rongyokba vannak öltözve, és az énekbeszéddel rokon artikulációval kommunikálnak. Az előadásban – a darab sajátosságaival egyező módon – nincsenek személyközi viszonyok, Jeles sem hoz létre relációt a színpadi alakok között. Az egész produkció inkább operai jellegű, egyrészt a stilizálás, másrészt az időkezelés (a „lassú színház” jelleg) miatt. A színpadkép statikus, a szereplők lassan vagy alig mozdulnak, a gesztusok repetitív jellegűek. Az előadásban alkalmazott kellékek között mezőgazdasági szerszámok, politikai jelképek (vörös csillag) egyaránt szerepelnek.

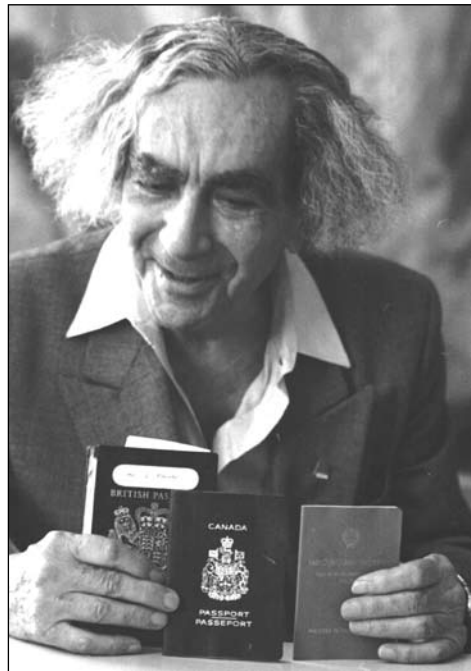
Intézményen kívüli (fél-amatőr, fél-professzionális) volta miatt a darabot nem kőszínházakban, hanem alternatív helyszíneken, „szubkulturális” befogadói közegben játszották (bár magam például a kaposvári színházban láttam, valamilyen szokatlan „matiné” időpontban). Az előadás színházi, esztétikai, politikai jelentőségét a közeg hamar felismerte, még akkor is, ha sem az előadást, sem a létrehozó csoportot/együttest nem sikerült kanonizálni. A Dobozyt dekonstruáló Jeles a politikai rendszert szembesíti saját deklarált

¹⁶ Balassa Péter: „Drámai események: félelem és részvétel a nyolcvanas évek művészetében.” *A másik színház*. Szépirodalmi, Bp., 1989, 288.

preferenciáival, a közösséggel (a tömeggel), amelyet az előadás valódi hőisévé avat (zárójelbe téve az individuumot), a baloldalisággal, a politika mindent átítató voltával, és Dobozy szövegén keresztül (annak színházi jelek révén történő lebontásával) kibontja és láthatóvá teszi a rendszer egészének tartalom nélkülségét, öncélúságát. Jeles produkciója kiemelkedő hozzájárulás a nyolcvanas évek közepén 1956 színházi újraértelmezéséhez.

*

Az 1989–90-es rendszerváltozást követően sem szűnt meg a drámairodalomban 1956 tematizálása. A legnagyobb akció ezzel kapcsolatban a kaposvári Csiky Gergely Színház 1996-ban a forradalom negyvenedik évfordulója alkalmából kiírt drámapályázata volt, amelyre több tucat színdarab készült. Hamvai Kornél elsődíjas darabját, a *Körvadászatot* a társulat akkor be is mutatta. Az ötvenedik évforduló is ihletett újabb darabokat, köztük Papp András–Térey János *Kazamaták* című, a budapesti Katonában bemutatott művét, mely az 1956. október 30-án a Köztársaság téren, a pártház ellen lezajlott csatát örökíti meg. Ezek a drámák és bemutatóik azonban már egy újabb korszak alkotásai, amelyek 1956-ról nem a korábbi nézőpontokból, hanem tárgyilagos távlatból szólnak, és „olyan elfogulatlansággal szemlélik a múltat, amely hidegségnek is nevezhető”.¹⁷

¹⁷ Radnóti Sándor: „A magyar Bastille”. *Színház* 39.7 (2006): 3.

Elszalasztott lehetőség?

Csehszlovákia 1956-ban

Nemrég jelent meg Prágában Muriel Blaive, fiatal francia történész hölgy közel ötszáz oldalas monográfiája, amely a cseh társadalom 1956-os passzivitását elemzi nagy forrásanyag feldolgozásával.¹ A könyv nem csupán szakkörökben keltett feltűnést, mivel a nemzeti önszemlélet kritikus rétegeit feszegeti. Arra keresi a választ, hogy az 1956-os lengyel és magyar megmozdulások idején Csehország miért nem követte a forradalmi példát, miért szalasztotta el a kínálkozó lehetőséget, s így miért nem alakult ki a szovjet blokk nyugati szárnyának antisztálinista egységfrontja (amelybe a szerző egyébként beleérti a titói Jugoszláviát is). Nem kétséges, hogy Blaive jó kérdéseket tett fel, és alapos munkát végzett, de elemzésébe besűrűdnek a cseh társadalom morális állapotát érintő negatív sztereotípiák. Mai cseh értelmiségiekkel folytatott háttérbeszélgetéseiből reflektálatlanul veszi át az egykori diákok önironikus megjegyzéseit, kesernyés kitételeit, melyek az események eredeti kontextusát a rá következő fél évszázad tapasztalataival színezik át. Blaive egyik interjúalánya felidéz például egy hatvanas évekbeli beszélgetést, amelyben a magyar forradalomhoz hasonló csehországi fejlődést egy diáklány ezekkel a szavakkal hárítja el: „a csehekről köztudott, hogy amolyan knédliis nemzet”.²

Vitathatatlan persze, hogy az 1956-os Csehszlovákiában viszonylagos nyugalom uralkodott, nem robbantak ki tömegtüntetések, de az is tény, hogy áprilisban és májusban addig példa nélküli értelmiségi tiltakozásokra került sor. Nem igaz tehát, hogy a szovjet párt XX. kongresszusa nem rázkódtatta meg az országot. Hruscsov titkos beszéde sokkolta a csehszlovák pártvezetést, amely retorikai engedmények árán a lehető legkisebb korrekcióra töre-

¹ Muriel Blaive: *Promarněná příležitost*. Československo a rok 1956. Praha, 2001

² I. m. 97.

kedett, ám az eseményeket mintegy két hónapon keresztül nem tudta teljesen kézben tartani. Március végétől az írók, a szakszervezetek és az ifúság lapjai egyre gyakrabban írtak Sztálin „személyi kultuszáról”, és nyílt vitát sürgettek. A nyugtalanság rövidesen elérte a párt alapszervezeteit, ahol éles felszólalások hangzottak el, és egyre nőtt azoknak a száma, akik a párt rendkívüli kongresszusának összehívását szorgalmazták. Májusban már 425 alapszervezet nyilatkozott a kongresszus összehívása mellett, 190 pedig vidéken, de Pozsony kivételével Szlovákiában egyetlenegy sem.³ A vita megmozgatta a legálisan működő nem kommunista pártokat is, amelyek nagyobb beleszólást követeltek az ország irányításába. A titkosszolgálati jelentések idézik Beneš egykori pártjának tisztségviselőit, akik a kulturális élet szabadabbá tételét, illetve a közép-európai térség semlegességét fontolgatták.⁴ Egyházi körökben követelték Beran érsek és három püspök internálásának megszüntetését, a laikus vallási élet felszabadítását. Az egyetemeken viharos gyűlésekre került sor, melyeken politikai követeléseket is megfogalmaztak (sajtószabadság, egyenrangúságon alapuló kapcsolat a Szovjetunióval, a nyugati rádiók zavarásának megszüntetése, a kommunista párt vezető szerepe ne kötelező utasításokban érvényesüljön).⁵ Ebben a légkörben ült össze április 22-én az írószövetség második kongresszusa, amely a hatalom és az értelmiség leglátványosabb összeütközését hozta el. A pártvonalhoz hű irodalmi funkcionáriusok beszédei után František Hrubín, majd a későbbi Nobel-díjas költő, Jaroslav Seifert kesztyűt dobott a hivatalos irodalompolitika képviselői, illetve az ülésteremben jelen lévő párt- és államvezetők elé. Hrubín beszéde volt az élesebb, Seiferté viszont tűnődve elmélkedő hangütésével mélyebben meggrázó. Egyikük sem volt harcos típus, megmaradtak az irodalmi diskurzus keretei között. Hrubín a „hattyú halálának” Mallarmét idéző metaforájából bontotta ki gondolatmenetét, mely szerint a legutóbbi évek cseh irodalma a „dogmák jegébe” fagyott, mai állapota „egészségtelen és megalázó”, és most jött el a pillanat, amikor egy pártonkívüli írónak – amilyen ő maga is – fel kell emelnie szavát. Bírálta az írói szabadság korlátozását, a szocreál kurzusból kirekesztett baloldali hagyományok negligálását, a Jiří Kollář elleni „brutális támadásokat”, melyeket az „embertelen és kulturálatlan” jelzővel illetett. Keserűen hozta fel František Halas, az 1949-ben elhunyt kommunista költő esetét, akinek halállal viaskodó katasztrofista líráját megbélyegezte és betiltotta a Ladislav Stoll által vezényelt irodalompolitika.⁶

³ Karel Kaplan: *Kronika komunistického Československa*. Doba tání 1953–1956. Brno, 2005, 418.

⁴ I. m. 378.

⁵ Blaive, i. m. 93–94.

⁶ *Literární noviny*, 1956 (5) 18. szám. Újraközölve: *Z dějin českého myšlení o literatuře*. II. 1948–1958. Szerk. Michal Přebáň, Praha, 2002, 432–440.

Seifert beszéde inkább az írói szerep hagyományos képzetkörére épült: „Nem egyszer hangsúlyozták, hogy az írók a nemzet lelkiismerete... Félek, hogy már hosszú évek óta nem voltunk a tömegek lelkiismerete, sőt mi több, nem voltunk önmagunk lelkiismerete sem.” Hozzátette ehhez: „Szép dolog, ha a költők megtámogatják a politikát, de merem mondani, nem kevésbé szép, hogyha szembeszállnak vele.” Felszólította író társait a „jogtalanságok orvoslására”, az elhallgattatott és bebörtönzött írók rehabilitálására, akik „már eleget vezekeltek a maguk politikai bűnei és hibái miatt”.⁷ Hrubín és Seifert felszólalása alatt, miként Milan Jungmann írja visszaemlékezésében, olyan csend honolt az ülésteremben, mint egy templomban – tapintható volt a feszültség –, s a beszédek végeztével viharos éljenzés, hosszan tartó taps adott nyomatékot az elhangzott szavaknak.⁸ A pártvezetés jelen lévő képviselői természetesen tudatára ébredtek, hogy a demonstráció ellenük irányul, s nem maradtak adósok a válasszal. Szót kért Zápotocký államelnök, aki magát írónak tekintette, s visszautasította „Hrubín, Seifert és más elvtársak” állítólag „demagóg” beszédeit, melyek szerinte az „új szocialista élet” ellen irányultak. A hivatalos politika tollforgatói ugyanakkor támadásba lendültek mind a kongresszuson, mind a sajtóban. Az írószövetség hetilapja, a *Literární noviny* azonban a hangfelvétel alapján cenzúrázatlanul közölte a beszédeket, melyeket más lapok is átvettek, így a vita a legszélesebb nyilvánosság előtt zajlott, s élénk érdeklődést keltett. Az elkövetkező hónapokban a hivatalos irodalompolitika átmenetileg engedelményekre kényszerült, nőtt a publikációs szabadság, de az év végén megindult visszarendeződés következtében a bebörtönzött írók többségét csak az 1960-as amnesztiával engedték szabadon.

Az írószövetség viharos kongresszusa mellett a kritikai hullám másik tépőpontját a májusi diákfelvonulások jelentették. A hagyományos diákmájális 1949 és 1955, illetve 1957 és 1965 között be volt tiltva, de az ötvenhatos év ebben is rendhagyónak bizonyult. Miután a diákok követelése megjelentek a sajtóban, az általános nyugtalanság közepette a hatóságok jobbnak látták engedélyezni az eredetileg vidám, politikamentes felvonulásokat, amelyek azonban egyértelműen kifejezték az ifjúság véleményét a politikai változások szükségességéről. A május 20-án megrendezett prágai májális inkább allegorikus ünnep, bolondos utcai karnevál volt, mint politikai tüntetés, de a transzparensen feltűntek politikai jelszavak is, melyeket a civil ruhás rendezők időről időre elkoboztak. Letartóztatásokra nem került sor, a diákok inkább csak kifigurázni akarták a hatalmon lévőket, politikai mozgalmat nem kívántak szervezni. A májális szabad légköre így is félelmet keltett, a pártvezetés már másnap szigorú rendszabályokról döntött. Május folyamán a párt-

⁷ *Literární noviny*, 1956 (5) 19. szám. Újraközölve: i. m. 440–443.

⁸ Milan Jungmann: *Literárky – můj osud*. Brno, 1999, 36.

központ egyébként is átvette a kezdeményezést, a júniusi országos pártértekezleten sikerült elfojtania a desztalinizációs törekvéseket, majd beindította az „antirevizionista” kampányt, amelynek hatására a tiltakozó mozgalmak szeptemberre kifulladásra jutottak. Amire a lengyel és a magyar események legélesebb szakaszukba jutottak, a cseh társadalom kritikus csoportjai szétesetten és csalódottan figyelték az eseményeket.

Az eredeti kérdésre, vagyis a forradalmi megmozdulások elmaradására csak összetett válasz adható, amely a konkrét eseményeket mélyebb, esetenként több évtizedes folyamatok kontextusában értelmezi. A csehszlovák állam fejlődésében súlyponti szerepet betöltő cseh társadalom közelmúltja és politikai érzülete 1956-ban több lényeges ponton különbözött az antikommunista és szovjetellenes felkelés küszöbére jutott lengyel és magyar társadalomtól. A második világháború eseményei és ennek lezárása Csehszlovákiában nem hagyott vissza olyan nemzeti traumát, amely a sértettség érzését adott esetben a fennálló hatalom ellen fordíthatta. Éppen ellenkezőleg, általános volt a meggyőződés, hogy az 1938-as müncheni egyezményrel a Nyugat magára hagyta, sőt elárulta Csehszlovákiát, s a nemzet fennmaradását is veszélyeztető brutális német megszállást elsősorban a szovjet hadsereg erőfeszítései törték meg. A nemzeti kérdésemből fakadó ressentiment a hárommillió német lakosság kegyetlen kiűzésére összpontosult, amelynek igazságtalansága paradox módon tartósította az önváddal elegyedő nacionalista reflexeket, tágeretet nyitva a „hazafiságra” apelláló hatalmi manipulációknak. 1945-ben a Beneš fémjelezte polgári baloldali képviselői a Kelet és Nyugat közti közvetítői szerepre készültek, elismerve a térségben gyakorolt szovjet elsőbbséget. A kezdettől fogva kulcspozíciókba lévő kommunisták sem gondoltak arra, hogy a szovjet mintát egy az egyben fogják átültetni. A cseh társadalom 1945-ben eleve baloldali, ha úgy tetszik: szocialista volt, a kommunisták társadalmi támogatottsága messze fölülmúlta a térség többi országát. Az 1946-os választásokon a cseh országrészekben csalás nélkül megszerezték a szavazatok 43%-át, és a belsőleg megosztott szociáldemokrata és balközép pártokkal alkottak koalíciót. A szellemi élet meghatározó képviselőinek elsöprő többsége a szocializmus, de nem kifejezetten a szovjet modell felé tájékozódott. Az írók jelentős része tagja volt a kommunista pártnak, sokan – s éppen a legjelentősebbek – még a háború előttről. Ferdinand Peroutka, a két világháború közötti korszak legjelentősebb liberális publicistája kijelentette: „A szocializmus olyan mértékben, olyannyira bensőségesen megegyezik a jelen és a jövő anyagi és pszichológiai erőivel, hogy mindaz, ami elvi alapon ellene szegül, nem tekinthető másnak, mint reakciónak.”⁹ A nem kommunista értelmiség többségéhez hasonlóan Peroutka helyeselte a nagyipar államosítását, amelyet

⁹ Petr Fidelius: *Byl Peroutka liberál?* Kritický sborník, 1991/3. 27.

a politikai demokráciát kiegészítő „gazdasági demokrácia” nélkülözhetetlen feltételének tartott. A szociáldemokrata és társutas baloldali értelmiség a személyiség szabadságát, a civil társadalom autonómiáját a cseh szocializmus szerves részének tekintette. Az 1948-as kommunista hatalomátvétel a belügyi erők és a szervezett munkásság közös akciójaként valósult meg: több volt mint államcsíny, kevesebb mint társadalmi forradalom. Jelentős tömegek, mindenekelőtt a lelkes szakszervezetek is támogatták, melyek nem képviselték ugyan a társadalom egyértelmű többségét, de hasonló nagyságrendű szervezett erő nem volt a porondon. Máig történelmi mérlegelés kérdése, hogy a prágai államcsíny szükségszerűen vezetett-e a szovjet típusú totalitárius rendszerhez, vagy csak külső erők kényszerítették ki a szocializmus csehszlovák modelljének feladását.¹⁰ A hatalomátvétel után a cseh kommunisták mindenesetre alávetették magukat a moszkvai irányelveknek, de az 1952-es Slánský-pernek szovjet szempontból az volt az egyik értelme, hogy bármiféle különutas kísérlettől elrettentsék a párt döntéshozó központjait.

A csehszlovák sztálinizmus kiépülése szellemi és anyagi értelemben egyaránt katasztrófát jelentett az országnak, de a kommunista párt társadalmi beágyazottságát nem szüntette meg automatikusan. A bebörtönzések, kivégzések és a propagandával kombinált mindennapi terror megfélemlítette a lakosságot, elkéséltette az értelmiséget. A Sztálin halálát követő bizonytalan hónapokban nem maradt el a társadalmi robbanás sem. A gazdaság militarizálása, a nagyipar ésszerűtlen fejlesztése, valamint az ebből fakadó ellátási nehézségek súlyos válsághoz vezettek, amelynek nyomán a kormányzat a valutareform félelmetes fegyveréhez nyúlt, leértékelve a lakossági megtakarításokat. 1953. június 1-jén, a pénzügyi reform bejelentések másnapján komoly sztrájkok robbantak ki az ipari központokban, a pilseni Škoda gyár munkásai megrohanták és feldúlták a városházát. A lázadást csak különleges egységek bevetésével tudták leverni, a hangadókat bebörtönözték vagy munkatáborba zárták. A pártvezetés azonban képes volt a politikai irányvonal korrekciójára. A Zápotocký nevéhez köthető új kurzus, amely hasonlóságot mutat Nagy Imre 1953-as programjával, rendkívül gyors ütemben emelte a lakosság életszínvonalát, engedélyezte a mezőgazdasági szövetkezetekből való kilépést, lényegesen növelte a fogyasztási cikkek kínálatát. 1956 küszöbén enyhült a szociális feszültség, csökkent a kommunista párt elszigeteltsége, de téves az a következtetés, hogy a kormányzat mintegy megvásárolta a lakosság lojalitását. A felkelések ugyanis a kényszerítő intézkedések oldódásával, a politikai átrendeződések sodrában alakulnak ki, amelyhez Csehszlovákiában hiányzott egy további fontos előfeltétel. Az egykorú lengyel és magyar események felfutó szakasza értelmezhető úgy is, mint a párt egyik

vagy másik frakciójának harca a főhatalomért a tömegnyomás felhasználásával. A pártellenzék nyílt fellépése bizonyos teret adott azoknak is, akik Gomulka vagy Nagy Imre lobogója alatt menetelve nem elégedtek meg a pártvonal pusztá kiigazításával. A csehszlovák pártvezetés egysége azonban a kulisszák mögötti harcok dacára nem bomlott meg a nyilvánosság számára is érzékelhető módon, nem lépett fel egy olyan politikai személyiség, aki mintegy katalizálta volna az ellenzéki mozgalom kialakulását. Ehhez járult az a nem lebecsülhető körülmény, hogy a lengyel és magyar események idején az erőszak-apparátus mindvégig intakt maradt.

Az október 23-i magyar felkelés kirobbanását a csehszlovák pártvezetés rögtön ellenforradalmi jellegűnek nyilvánította, és ennek megfelelően járt el a napisajtó is, amelyben viszonylag részletes tudósítások jelentek meg. A lakosság körében vegyesebb volt a visszhang, nem kevesen tekintettek rokonszenvvel a budapesti eseményekre. A Karel Kaplan által összegyűjtött belügyi jelentésekből kitűnik, hogy széles körben vitatták a híreket, röplapok és falfirkák terjedtek, de nyilvánosan csak elszigetelt esetekben buzdítottak a magyar forradalom követésére.¹¹ Legerősebben az aggodalom érzése fejeződött ki, a véres utcai atrocitások meghökkenést, ellenszenvet ébresztettek. A magyar eseményeknek jelentős belpolitikai hatása volt, a pártvezetés az elégedetlenség diszkreditálására, mintegy elrettentő példaként állította a napi propaganda szolgálatába. Az egyre erőteljesebben kibontakozó revizionizmus elleni kampány megtörte a politikai változásokba vetett hitet, konszolidálta a neosztálinista rendszert, amely 1961-ig befagyasztotta a reformokat, elodázta a politikai perek felülvizsgálatát.

A közép-európai országok ötvenhatos eseményeiből világosan látszik, hogy az egyes társadalmak elsősorban saját hagyományaik aktualizálásával illeszkedtek be az általános koráramlatba. Ugyanezt mutatja egyébként az 1989-es rendszerváltozást követő másfél évtized is. Nem lenne helyes az ötvenhatos év magyar fejleményeit mintegy etalonként kezelve a térség többi országának megítéléséhez használni. A cseh értelmiség, a társadalom mértékadó csoportjai az 1945 utáni három évtizedben a demokratikus szocializmus keretei között képelték el a kibontakozást, s ez felelt meg érdekeiknek is. Jellemző epizód, hogy még az olvadás kezdetén, 1955-ben Jaroslav Seifert így beszélt egy olműtzi diákesten: „Nem vagyok kommunista, de nem vagyok reakciós sem. Amennyiben van még ma értelme a szónak, szocialista vagyok.”¹² Mindezt persze egy korabeli magyar értelmiségi is mondhatta volna, de Seifert szavainak szélesebb volt a kulturális beágyazottsága.

Az idegennek érzett szovjet típusú rezsimmal szembeni ellenállás leghangsúlyosabb vonulatát Csehországban az az igény táplálta, amely helyre

¹¹ Kaplan, i. m. 486–578.

¹² I. m. 657.

akarta állítani a sokszólamú baloldali hagyományok kontinuitását. A hatvannyolcas „prágai tavaszt” nem egyszerűen a véletlenek összjátéka indította el – jóllehet az is –, hanem a pártvezetés egyik frakciójának és az önvád érzésével küszködő értelmiségi elit kulturális eszményeinek a találkozása, melyet a párttagság döntő többsége is támogatott. Ugyancsak jellemző epizód, hogy Václav Havel, egy nagypolgári család szabad szellemű sarja 1968 nyarán, egy elegáns esti parti holdfényben fürdő teraszán arról győzködte Dubček pártfőtitkárt, hogy jóformán az egész társadalom a szocializmus oldalán áll, ez korunk kikerülhetetlen követelménye, mire Dubček azt a kérdést ismételte: – Gondolja? – Gondolja.¹³

A cseh társadalom 1956-ban tehát nem szalasztott el semmiféle lehetőséget, mert ennek előfeltételeit nem lehet külhonból importálni. A csehek nem árulták el az 56-os közép-európai forradalmakat, mint ahogy a magyar társadalom 1968-as passzivitása sem értékelhető a prágai tavasz leverésének helyesléseként. A cseh reformértelmiség bizonyára jobban is kijöhetett volna az ötvenhatos év küzdelmeiből, de ez már a találgatások körébe tartozik. Másként ketyegtek az órák Prágában, Budapesten és Varsóban, ám ennek kevés köze van a nemzeti jelleggel kapcsolatos teóriákhoz. Tizenkét évvel később a csehek fordított szereposztásban játszották végig az eseményeket, igazodva saját történelmük hagyomány szabta forgatókönyvéhez. A közös közép-európai kontextushoz fűződő kötelekeiket mi sem bizonyítja jobban, mint a *Literární listy* 1968. június 16-ára időzített cikke, amely az egész térségben egyedülálló módon emlékezett meg Nagy Imre kivégzésének tizedik évfordulójáról.¹⁴

¹³ John Keane: *Václav Havel. Politická tragédie v šesti dějstvích*. Praha, 1999, 148.

¹⁴ Oswald Machatka: *Také jedno výročí*. Literární listy, 1968 (1) 16. sz. 13.

Az emberélet útjának felén

Részlet

Október vége felé Hruscsov és Tito elvtársak szarvasvadászatra indultak a Kaukázus erdőségeibe. Baráti egyetértésben leterítették néhány értékes nagyvadat, többek között egy tizenkettes szarvasbikát. Bulganin elvtárs csak a hegygerincnél csatlakozott hozzájuk, ugyanis a dél felé tartó utazás közben enyhén meghűlt.

A járvány egyre terjedt. Európa zengett éjjelente az aludni képtelen dohányosok fojtogató köhögésétől. Hűvösre vált az idő. A gyárakba irányuló közlekedés elakadt, az emberek tömött sorokban várakoztak a lakótelepek trolimegállóiban.

A férfiak oly óvatosan rejtették markukba ázott cigarettáikat, ahogy a háború nyomán lopózik a félelem. Ladislav Pachta barna bőrkabátban, kézibőrönddel, öntudatlanul nyomkodta cipőtalpát a híg sárba, mély, rácsos rajzolatot hagyva maga után. Pitralon, szappan és szájvíz szagának magánterületét élvezte.

Közben Melbourne-ben folytatódott az edzés. A nap vörösen bukott az óceán fehér habjába, Zátópek és Jungwirth könnyű vacsorájuk elfogyasztása után ismét futni indultak a harmattól nedves fűpályára.

A kövér vízcseppek szabályos időközökben hullottak le a trolivezetékről. A hidegtől remegő emberek csendes reményt tápláltak önmagukban.

Ladislav Pachta felesége sűrű váltócipőben álldogált, majd hirtelen egy finom mozdulattal összetapadt hajához emelte kezét, mert a csonka fák között a ködben a szél úgy suhogott, akár nejlon alsónemű.

A távolban bágyadtan kürtöltek a sárga lámpás buszok. Hangjuk a hosszú szőrű, ausztrál birkák bégetésére emlékeztetett, kiknek gyapja petróleum-, mályva-, lazac-, méz- és türkiz színű – ami csak a hirtelenszőke nőknek áll jól.

- Hová mész, Láda? – szólalt meg egy férfihang a tömegben.
- Prágába. Miért? – kérdezte Pachta, és beleillesztette talpát a rácsos nyomba.

- Csak hogy bőrönddel vagy – mondta a férfi. – Igazi bőr?

- Ja, disznóbőr – felelt Pachta.

A férfi rágyújtott, és cigarettával kínálta Pachtát is.

- Á nem, nem dohányzom! – mondta Pachta. – Vagyis... Ma mégis kérek egyet, majd revansolok!

- Ugyan már, egy Partizánt! – mondta a férfi.

- Sok kicsi sokra megy! – válaszolt Pachta, miután a szomszédja rágyújtott. Hirtelen tudatosult benne az a cigaretta utáni sóvárgás, melyet évek óta nem érzett már, mint annak bizonyítéka, hogy a remény nem teljesen hiábavaló, és az életnek mégis van értelme.

„Ez most egy történelmi pillanat – jelentette ki Nagy Imre elvtárs egy budapesti téren. – Rólunk van szó, gyermekeink jövőjéről!”

A nép ujjongott, és levetett kalappal rázendített egy régi, negyvennyolcas dalra. Majd mikor egy aktatáskás, hegedűtökös fiú magas hangon belekezdett a Marseillaise-be, a hídon acélsisakos katonákkal zsúfolt páncélautók dübörögtek át a Duna felett.

A vezetékek megremegtek, és záporként zuhogtak le róluk a cseppek. A kanyarban feltűnt a trolibusz.

- Nem tudom, miért jár ilyen ritkán – mondta Pachta. – Még lekésem a vonatot!

Utat tört magának a tömegben.

- Utalványt kaptam – mondta. – Egy Spartakra. Most megyek érte.

Utat tört magának az ajtóig. Kissé rosszul lett a cigarettától.

Ladislav Pachta már tizenegy évvel ezelőtt abbahagyta a dohányzást. Akkoriban ismerkedett meg Miluška Mizuňovával. Miluška türkiz félgypajjú pulóvert hordott, ám jól állt neki, mert fiatal volt, és hirtelenszőke.

A pulóver már azelőtt a gyengéje volt, mielőtt Sophia Loren felbukkant volna a mozikban, de akkortájt sehol sem lehetett gypajút kapni. Pachta jól keresett, és szerzett feketén Miluškának egy valódi amerikai dzsempert. A nő azonnal, még a kapualjban felpróbálta, és cseppet sem zavarta, hogy a férfi meglesi őt.

- Látod, Ládík! – mondta akkor Miluška. – Ez legalább szép és tartós holmi. A cigaretta semmire sem jó. Rengeteg pénzt füstölsz el, és közben az egészséged is tönkremegy. Nem akarom a szemedre vetni – mondta –, én magamnak semmit sem kérek, de nézd csak magadra, hogy nézel már ki!

Azon az estén egy vasúti korláthoz támaszkodva elvette a szüzességét, részben szerelemből, részben a büntudat miatt, mert közben eltépte skótkockás szoknyáját, na meg azért is, mert belátta, a lánynak igaza van, így aztán

abbahagyta a dohányzást, és vett magának egy csokoládészínű egysoros öltönyt. Ezzel lezárult a gyermekbetegségek időszaka, és elérkezett az érett férfikor ideje, mikor is nem habozott hosszú távú célokat kitűzni maga elé. Hát persze! – gondolta Pachta. Tizenegy év! – és elégedetten nyugtázta, hogy áramló vére kisöpri testéből a szédülés maradékát.

– Aztán engem is vigyél el egy körre! – mondta a férfi, mikor Pachta leszállt. Majd egy csepp irigység nélkül a szomszédjához fordult: – Mi csak televízióra spórolunk. Hát igen, Pachta felesége varr odahaza!

Közel a pályaudvarhoz, a textilgyár előtt, Pachta összetalálkozott egy munkásör egyenruhás fiatalemberrel.

– Szabadság! – szólt az szolgálati hangon.

– Szabadság! – felelte Pachta. – Mi történik itt?

A fiatalember vállat vont. – Készenlétben vagyunk.

Mindeközben a Genezáret-tó partján egy kibucban fekete szemöldökű lányok a kézigránát használatát gyakorolták. Rövid, ősz hajú nő vezette a gyakorlatot, kinek a bal alkarjára szám volt tetoválva. Minduntalan elfordította fejét, mikor egy gránát véletlenül a kék tóba hullott, és a felforrjt vízből fehér hasú halak bukkantak elő.

A vonat, akár egy mosdatlan öregasszony, vizeletszagot árasztott. Ladislav Pachta egy félig üres fülkében foglalt helyet. Szemben vele, a sarokban három férfi kártyázott. Magányába húzódva, közömbösen figyelte a játékot. Eszébe jutott, hogy a töktízes a tromf, de mindhiába, a férfiak römikártyával játszottak.

Pachta nem szokott kártyázni. Mikor Miluškával összeházasodtak, és amerikai konyhát vettek, rozsdamentes evőeszközt meg hatszemélyes porcelánkészletet, abbamaradt a kocsmázás is, heti egy sörét ezután otthon itta meg vasárnaponként.

– Az a legfontosabb – mondta Miluška az esküvő után –, hogy egy szép polírozott nappalink legyen. De nem olyan közönséges, akkor inkább semmilyen, akkor inkább még várunk. És a rendes kárpitozás, ami kitart egy egész életen át! Beleülsz a fotelbe, bekapcsolod a rádiót, és semmi más nem hiányzik az égvilágon! Az otthon szépsége – mondta Miluška –, az otthon szépsége semmivel sem pótolható.

A világ tele volt finom, puha, polírozott rögeszmékkal. A földgyaluk új lakótelepek számára vájtak alapot. Folyókat szabályoztak, gátakat építettek, új síneket fektettek le, gyárak ragyogtak fel az éjszakában kivilágított ablakok ezreivel, és a hús-, a liszt-, a zsír-, a háztartási készülék- meg a textíliafogyasztás szédítő gyorsasággal nőtt. A piac egyre több termékkel gazdagodott. A petríni kilátót adótoronnyá alakították, csökkent a motorkerékpár ára, és az utakon megjelentek az első népautók. Az élet szédítő perspektívákat kínált.

Állólámpára, fényképezőgépre spóroltak, aztán nagyrádióra és centrifugás mosógépre. Kezdetől fogva remek házasság volt ez. Miluška jó pénzért varrt, és jól gazdálkodott.

- A táplálkozáson nem szabad spórolni - mondta -, de ha az ember vesz egy kiló húst, az megérződik. Ha éhes vagy, kenj inkább még egy vajas kenyeret.

- Egyébként - mondta egyszer, amikor fizetéskor a pénzt számolta - már régóta mindenünk meglehetne. De te, Láďa, azt kell mondanom, valahogy megakadtál. Nézd, ott van például Kondr! Továbbképzi magát, állítólag műszaki vezető lesz belőle, ami havonta legalább háromszáz koronát jelent.

Akkor hetente négyszer ő is esti szakközépiskolába kezdett járni. Éjfélig könyökölt a logaritmustáblázatok és a cseh irodalom rövid története fölött, miközben Miluška nedves tekintettel taposta a varrógépet. Vitte valamire. Vettek egy televíziókészüléket, és felajánlották neki a párttagságot.

Aztán hűtőszekrényre spóroltak, és egy 250-es Jawára. Az életszínvonaluk egyre emelkedett. Csak gyereük nem volt még, azt Miluška nem akart.

- A gyerekekkel még ráérünk, majd ha meglesz mindenünk - mondta, mikor egyszer a férfi ezt szóba hozta.

- Szerencse, hogy ott akkor semmi nem történt, mert bizony nem volt túl sok eszünk.

Az esküvő előtt vett egy nagy csomag óvszert, és a víz alatt mindegyiket gondosan ki is próbálta.

- Kicsi madárkám - mondogatta hetente kétszer az ágyban -, elég kényelmes neked ez a kabátka?

De mivel a háztartási tanácsadó kézikönyvben azt írták, hogy semmilyen fogamzásgátlásban nem lehet tökéletesen megbízni, mindig kiszaladt a fürdőszobába, miután Ladislav Pachta elaludt, és ecetes vízzel kimosta magát.

Eszek egy kaszinótojást a tejivóban, álmodozott Pachta, van még szerencsés ember ezen a világon!

Azt álmodta, hogy Miluška sűrű ködbe veszve varr a varrógépén. A türkiz félgypajjú pulóvere volt rajta. Miluška! - szólt. - Miluška! - kiáltott ismét. De az nem fordult meg, csak varrt és varrt, és ő észrevette, hogy nem is ködben, hanem egy zúzmarával borított üvegtábla mögött van. Hevesen törölgetni kezdte a táblát, izzadt, nehezen vett levegőt, mígnem rájött, hogy az egy homályos tejüveg, olyan, amilyen a patikák ajtaján szokott lenni.

Prágában ébredt. Gyűrött volt a nadrágja, fájta a feje. Már nem volt kedve kaszinótojást enni. Prágában esett az eső.

Budapesten kitért a fegyveres felkelés. „Ez a harc lesz a végső, csak összefogni hát!” - énekelték pincébe zsúfolódott nők és férfiak, hova az államvédelmisek kézigránátot dobtak. Kilenc férfi az Astoria Szállóban csendesen ült levágott fejfel.

Az autótelep közelében Pachta betért egy játékboltba, és cica meg kutyus formájú kesztyűbábót vett a gyerekeknek. A kislány tizenöt hónapos volt, Marcelkának hívták, és azon a napon fogant, amikor hazahozták a króm kettőszázötvenest.

Este aztán körüljárták a lakótelepet. A réten ciripeltek a tücskök, a felszíni fejtésekből pára emelkedett, és Miluška csak nevetett, mikor virágzó ágak alatt hajtottak el. Ladislav Pachta behunyta szemét az almasziromesőben.

- Nyáron elmehetünk sárgabarackért Litoměřicébe - mondta Miluška, és a sárvédőről lepöckölt egy hervadt virágot. - Az ember kívánja a sárgabarackot - mondta sokatmondóan, harisnyakötőjét igazítva. - Minden pénzbe kerül, tudod, Ládík.

- Miluška! - szólt, mikor aludni mentek.

- Mi van?

- Én annyiszor gondoltam arra, hogy ez mind talán nem is igaz.

- Mi? - kérdezte Miluška, hajcsavaróval a szájában.

- A boldogság.

- Te kis bolondom! - felelte, és megsimogatta ritkuló haját.

A falon át a rádióból a Rusalka ária szivárgott, és a bányák fölött vörösen fénylettek a csillagok az éjszakában.

- Az embernek - mondta - talán nincs is szüksége mindenre!

Miluška egyre jobban belelendült a nevetésbe. - Mindenre? Neked, férjecském egy csepp érzéked sincs a jövőhöz!

- Miluška!

- No!

- Szeretsz?

- Persze - mondta -, ezentúl egy Spartakra fogunk spórolni.

Átkarolta a nőt, és odasimult hozzá, de az kiszabadította magát az ölelésből, s miközben a távoli sziréna a harmadik váltás kezdetét jelezte, óvatosan lehúzta az övszert, és letette az éjjeliszekrényre.

- Apuskám - suttogta - apuskám.

Mikor aztán a negyedik hónapban volt Miluška, a motoron jó haszonnal túladtak, hiszen vége lett a kirándulásoknak. A babakelengyét Miluška maga varrta anyagköltségen. A gyermekágy idejére már összejött tizenhétézer, s amikor Marcelka egyéves lett, Ladislav Pachta kiváló és megbízható munkájáért külön pénzjutalomban részesült, ráadásul megkapta az utalványt is.

- Sok szerencsét - mondta az eladó, amikor Pachta beindította a csokoládészín Spartakot. - És óvatosan a kuplunggal - figyelmeztette -, míg be nem járódik!

Esőben indult útnak, óvatosan, a mellékutcákban vezetett. Néha valaki utánafordította a fejét. Új szörme- és lakkillata volt a kocsinak. Pachtának egy pillanatra ismét visszatért reggeli hányingere. Alkonyodott, az út mentén

kigyúltak a kirakatok, melyek zsúfolásig voltak polírozott bútorral, nagyrádióval, ananászkonzervvel, csabai kolbással, csillogó hűtőszekrényvel, mosógéppel és porszívóval. Jól látta a kristályüveg konyhákat, a fényképezőgépeket, a kézzel varrt cipőket, a babakocsikat, a televíziókat és minden, minden mást, ami számára a múltat jelentette. Fehér női torzók villódtak az alkonyatban, méz- és mályvaszín gyapjában, lazacszín szilonban, fekete csipkés, tajtékfehér monofilban, színváltó taftban, vörös tüllben, türkiz kínai selyemben, mely csak a hirtelenszőke nőknek áll jól. Ladislav Pachta csokoládészín Spartakjával végre elérte az országutat. Már teljesen besötétedett. Bekapcsolta az üvegtörlőt, és felkattintotta a fényszórókat.

Egy sötét utcában, Budapest külvárosában, eközben egy férfi állt háttal a falnak, melyen kifakult „Да здравствует Красная Армия” felirat állt. A három munkásőr felemelte puskáját. A férfi egy tétova mozdulattal megtapogatta a vakolatot, majd kinyitotta a szemét.

Ladislav Pachta beletaposott a gázba, és a steril bőrillatú, csokoládészín tokot elnyelte a sötét.

Melbourne-ben folytatódott az edzés. A hajnalcsillag megfakult a keleti égen, Zátópek és Jungwirth ruganyos futásba lendült a homokos tengerparton. Az óceán csendes volt, a hullámok szelíden nyaldosták fehér edzőcipőiket.

A köd a földfelszínre ereszkedett. Pachta megállt a dombon, a lakótelep fölött. Eszébe jutott, hogy még meg se nézte rendesen a kocsit. Kiszállt, és körüljárta az autót. A hátsó kerék mögött a sötétben, a híg sárban mély nyom

húzódott, melynek végén felfénylett egy Sophia Loren-mellű, türkiz pulóveres, fehér női torzó. Pachta köhögésrohamot kapott. A járvány egyre terjedt.

Öregszem – gondolta, és hirtelen hányingere támadt, amint a reggeli cigarettára gondolt. Nektímaszkodott a karosszériának, és óvatosan, hogy be ne piszkítsa a kocsit, híg gyomorsavat öklendezett. A Spartak ridegen fénylett itt, a világ közepén.

– Most már mindenünk megvan! – szolt Ladislav Pachta a sötétben, majd a csendben elállt a lélegzete.

Ezen az éjszakán egy fekete-tengeri rep-térről felszálló szovjet repülőraj Budapest lakónegyedeire szórt bombákat. Szárnyukra vörös csillag volt festve.

Josef Jedlička (1927–1990) Prágában született. Esztétikát és néprajzot hallgatott a Károly Egyetemen, ahonnan 1948-ban kizárták. 1953-tól 1968-ig az észak-csehországi vegyipari gyárkomplexumban dolgozott munkásként, nevelőtanárként. 1966-ban jelent meg, kilencezer példányban, első prózakötete, *Az emberélet útjának felén*, amely heves visszhangot váltott ki. Ez az 1954–57-ben íródott, sajátos formájú mű, az úgynevezett tanú-irodalom talán egyik legeredetibb példája. A könyvet 1994-ben adták ki újra. Jedlička 1968-ban disszidált Németországba – s ekkor minden publikálatlan műve elveszett. 1968-tól 1990-ig a müncheni Szabad Európa Rádió munkatársaként dolgozott. Számos esszét írt és publikált. Közvetlenül halála után jelent meg *A vér nem víz* című autobiografikus regénye.

- Mindenünk! - üvöltötte.

A Spartak csak állt a lakótelep felett a dombon. Új, szeplőtlen bőr- és lakkillatú, édes reményünk, a szomorúak menedéke, elefántcsonttorony, a hajnal csillaga! – és mögötte már nem volt semmi, csak az üres, végtelen űr, melyben sarktól sarkig jár a jeges szél.

Sokan azt mondták, hogy az a kissé homályos fénykép, melyen Alice az Eiffel-torony legfelső emeletén térde közé szorítja szoknyáját a nagy szélben, nem valódi. Alice ilyenkor mindig izgalomba jött, és azt állította, hogy a párizsi levegő gyöngyöző köde igenis *létezik*. Bizonyítékul felállt, és mindenkinek megmutatta esküvői ruháját, melyen néhány apró borfolt volt látható. Mindezek ellenére megértem izgatottságát, mert ezt az opálos fényt én igen jól ismerem – egy álomból, egy valódi álomból, mely oly gyakran tért vissza akkoriban, azokban a korai ötvenes években, mikor a prágai utcák oly fájdalmasan rángatóztak, akár a bőrét vedlő kígyó.

Faludy György Bányai Jánossal

Pillanatkép a cseh irodalomról

Az újkori cseh irodalom történetében első látásra sok párhuzam mutatkozik a magyarral. Fontos, hogy bizonyos pontokban azonos a társadalmi emlékezetünk. Bár paradox módon, ha nagyítóval néznénk bármilyen konkrét esetet, mindig közbejön valami alapvető különbség: ott teljesen fordítva van, itt másképp volt... Ez vonatkozik a legújabb irodalmi életre is. Például, amikor 1989 után szétestek a csehszlovák állam által finanszírozott szépirodalmi kiadók, és velük együtt a szerkesztők, fordítók, lektorok, korrektorok, nyomdák hálózatai, mégsem következett be olyan nagy katasztrófa, amilyentől az elején az érintettek féltek – a hivatalos és a nem hivatalos kultúra közti szakadék miatt. Jellemző például, hogy az 1970 és 1989 közt eltelt években nem létezett egyetlenegy cseh nyelvű, államilag támogatott, ugyanakkor olvasható, a minőségi kortárs hazai irodalmat közlő irodalmi periodikum. Jelenleg a tízmilliós lakosságú Csehországban kb. harminc különféle stílusú nyomtatott és körülbelül ugyanennyi internetes irodalmi folyóirat jelenik meg rendszeresen. Igaz viszont, hogy egy jó irodalmi folyóirat kiadásából még a főszerkesztőnek se lehet megélni. A normalizációs korszak idején a pusztán lelkesedésből dolgozó szamizdat kiadók elméletileg végre érvényesülni tudnának a nyilvános szférában, de akkor küzdeniük kellene a piacgazdaságra orientált társadalom érdekeivel. A legtöbb periodikum Prágában jelenik meg, ám a *Host* című, országosan elismert és talán a leginkább kiegyensúlyozottnak tekinthető irodalmi havi lapot Brnóban adják ki. Az egyik legjobban működő internetes irodalmi portál, a *Potápěč*, egy morvaországi faluban készül.

Nagyanyáink emlékezete, nagyapáink kalandjai

A *Nagyanyám emlékezete* (2002) című regény elbeszélői mongóliai nők, középpontjában a hagyomány, a kulturális emlékezet, a női titkok világa áll. A prágai bölcsészkar diákja, Petra Hůlová (1979) több mint háromszáz oldalas első regénye irodalmi szenzációt keltett 2002-ben. Három generációt ölel

fel második regénye is, *A homályos üvegen át* (2004, magyarul 2005), ahol a passzivitásra szokott, kommunikációra alig képes prágai alakok vegetálnak a reflexeikben, szokásaikban, magányaikban. A *Cirkus les Mémoires* (2005) című regénye részben New Yorkban, Prágában és „névtelen szegény országban” játszódik, és azt jeleníti meg, ahogyan a gondolkodásban a különböző világok összemosódnak. Hűlová, akármennyire Mongóliában és New Yorkban élt, nem tagadja, hogy inkább a képzelt világok iránt érdeklődik. Tehetségének talán éppen az a veszélyes oldala, hogy az álomszerű játékokból hiányzik bizonyos távolságtartás. Akármennyire fiatalos Hűlová írásstílusa, az ő esetében, hasonlóan, akár a lengyel Masłowskánál, az a gyanú kelti fel a kritikusok figyelmét, hogy vajon kinek használ a nagyon fiatal író nők sztárolása az újdonsült „EU korrekt” irodalmakban tapasztalható divathullámban?

2002-ben az akkor alig ismert, Hűlovánál hatvan évvel idősebb, nyolcvanhárom éves Květa Legátová *Želary* című elbeszéléskötete állami irodalmi díjat kapott. Balladáit a város és a vidék, a férfi és a nő hagyományos értékrendjeinek a félreértéseiből építkeznek. Az egyik elbeszélése alapján forgatták 2004-ben az Oscar-díjra jelölt *Szégyenlős szerelem* című filmet (a férfi főszereplő Cserhalmi György). Legátová nagypolgári családban született Brnóban, életét a cseh-szlovák határhegységben töltötte egy kisvároskában, mint tanárnő.

Az emlékezet és az identitás megőrzésének lehetőségeit vizsgálja regényeiben a Rómában élő Sylvie Richterová (1945). A legtöbbet idézett szépirodalmi munkája az 1991-ben Prágában kiadott *Slabikář otcovského jazyka* (Apanyelv ablakzsiráf) formális és egyben tematikus kísérlet, amelyben ön-életrajzi története alapján próbálja felidézni a narráció testi és szellemi vonalát, a történet anyagát és annak értelmét.

Az irodalmi szöveg hálójának talán legbátrabban adja magát a prágai születésű és Prágában élő irodalomteoretikus Daniela Hodrová (1946). Első szépirodalmi műve 1992-ben jelent meg, a *Román zasvěcení* (A beavatkozás regénye) című, ahol hermeneutikai stratégiával és az irodalomtopológia segítségével tárgyalja az elbeszélő önidentitási és önmeghatározási lehetőségeit. Hodrová láthatatlan hálónak véli a valóságot – az irodalmat és az írókat pedig a háló szövőjének és egyben foglyának. Trilógiája, a *Tryžnívé město* (Kínzó város) és a *Komedie* (Vígjáték) című legújabb regénye kimagaslóan érett, makacs és egyben kultivált módon, fiktív és valóságos történetek összjátéka révén különösen Prágáról fest jellemző képet.

Hodrová nem az egyedüli, aki tovább dolgozik a 19. században megjelent „mágikus Prága” képen. Michal Ajvaz (1949) is e téma körül forog (magyarul eddig *Az öreg varánusz visszatér* című elbeszéléskötete jelent meg). Amíg Hodrová az olvasónak nem igazán kedvez, sőt gyakran figyelmeztet, hogy írásmódszertani problematikával van dolga, és semmiképpen nem adja

könnyen a szövegét, addig Ajvaz prózái jóval játékosabbak – hagyják kibontakozni a szerző és az olvasó képzeletét. Ajvaz a szövegeiben utalásokat tesz a kortárs filozófiai művekre, tematikája a titok, a képzelt világok, maga a bolyongás századokon és világokon keresztül. De a történetei egyben utalnak valami titokzatos örömeire, ami az olvasót csábítja és vezeti a félig reális, félig mágikusan leírt prágai utcákon vagy akár a Fülöp-szigetek dzsungelén keresztül.

A játékosággal felépített történet jellemző Roman Ludvára (1966) is (magyarul eddig a *Lovások a napernyő alatt* jelent meg 2004-ben). Ludva regényében a detektívtörténet köti le az olvasó figyelmét, miközben a láthatatlan (internetes?) hálóban rejtőző elbeszélő vezeti őt a meteorológiatudományon keresztül a klasszikus és a kortárs festészetet át a nemzetközi Puzzle társaságig, hogy a magány és a kaland titkairól gondolkodjon el. Némileg hasonlít Rejtő Jenőre, hiszen Ludvát is alig veszi észre a kritika, miközben viszonylag nagy példányszámban megjelent könyveit alig lehet megszerezni könyvesboltokban, rohamosan terjedő olvasótábora miatt.

Ajvaz filozófusként tevékenykedik a Nemzeti Tudományos Akadémián, és a „tudós írók” közé tartozott Hodrová kollégája, a szemiológus Vladimír Macura (1945–1999) is, akinek a regényei erős Kundera-hagyományra épülnek. Talán megkockáztatható az állítás, hogy Macura a 90-es évek legnagyobb cseh történelmi regényszerzője lett azzal, ahogyan egy nagyszabású tetralógiában feldolgozta a cseh nemzet újjászületésének kalandját. A *Ten, který bude* (Az, aki lesz) freskója játékosággal tárgyalja az igazság és valóság közötti sávokat. A szerző szakmai háttere, amelyet a levéltári munka és a tudományos kutatás biztosít számára (Macura irodalomtörténészként az 1815–1860 közötti irodalmi korszakokat kutatta), azt az érzést kelti az olvasóban, hogy tényekkel megalapozott történelmi regényről van szó. A magánéleti etüdök az újkori nemzet és az új nemzeti irodalom alapítóiáról, mint például a „Nagy Költőnkéről”, az „Ismeretlen Besúgóőről”, a „Hazának Feláldozott Hazafias Hölgyéről”, egy hideg szemmel szemlélő közép-európai társadalmi pornográfia részesei lesznek (Gombrowicz, Esterházy nyomán). A magánszférában lassan, de erőteljesen dolgozó kis bűnök, hazugságok, félreértések, hatalmi vágyak, gyávaságok és sunyiságok tégláiból egy piramis épül, külső fala a vakmerő naivitás, amely a „bölcs óvatosság”, a nemzeti és a lokálpatriotizmus-féle hazafiasság színeivel van kifestve. A misztifikáció és a kunderai értelemben vett tréfa – a félreértés – dominószerűen hat a cselekvés felépítésében. Macura fiktív regényes játéka végül is az elfuserált drámára, a kicsinyesség diadalára vet fényt.

Prágát tematizálja Miloš Urban (1967) is, akinek magyar fordításban már három regénye jelent meg. A *Héttemplom avagy gótikus regény* a detektívtörténet és a 18. századi kalandos regény elbeszélési stratégiáit ötvözi. Hasonló

hangulatú „*az isteni krimikomédia*” alcímet viselő *A katedrális árnya* című regénye. Urban, aki gyerekkorát Londonban töltötte, és az angol irodalomból diplomázott, részben komolyan, részben hiperbolával és ironiával tárgyalja a társadalomban közkezen forgó „forró” témákat (környezetvédelem, a sikerorientált új generáció magántragédiái, a politikusok hazug élete és stílusa, a hagyományörzés és a modernitás, a szekularizáció és a vallásos hagyomány problematikája stb.). Macuránál felszínesebb, de azzal mégis rokon, amikor a 19. század középkor-*revival* hajlamait idézve a véletlen játéknak hatalmát ábrázolja. Hőseinek cinikus életfilozófiája révén Urban is korunk pornográf jellegét festi meg.

A hatvanas évekre utal a civil hangú és humoros hangulatú, angolszász hagyományra (K. Amis, W. Allen) épülő, aktuális témákat elbeszélő stílusban írt próza, amellyel először Michal Viewegh (1962) jelent meg a *Varázsos évek pórázon* (1992) című könyvében. Viewegh azóta már 14 prózakötet szerzője. Novellái másfelől Vladimír Páral (1932) hatvanas évekbeli prózáját folytatják, amennyiben szintén az „átlagos városi ember” rituáléit tematizálják. Azonban Viewegh nem a léttudat totális kiüresedésének borzalmát óhajtja ábrázolni – Páraltól eltérően, akinek a hőseit éppen az mozgatja, ahogyan erre ráébrednek. Viewegh a közhelyek kifejezésénél hiteles, gördülékeny nyelve nem zavarja az olvasót. Talán emiatt éppen ő a leginkább olvasott kortárs író (a könyveiből több mint 750 000 példány kelt el). Az irodalomkritikusokkal viszont már tizenöt éve harcban áll. Mind ez ideig utolsó könyve a *Báječný rok* (Varázslatos év, 2005), az író egy évének a naplója.

Urbannal egyidős Jáchym Topol (1967), aki költőként indult az *undergroundban* (*Vlčkj básně a jiný příběhy* – Nedves versek és más történetek), illetve testvérbátyja zenecsapatának szövegírójaként, és nem utolsósorban a „Revolver revue”, a mai napig megjelenő, akkor underground irodalmi folyóirat egyik alapítójaként. Magas műveltségét főleg a családi könyvtárból szerezte – anyai nagyapja Karel Schulz, a háború előtti polgári regényíró, édesapja a drámaíró Josef Topol –, mivel a „chartista gyerekkora” miatt hivatalos iskoláztatásban igen csekély mértékben részesült. Erősen szubjektív, emberközpontú szemlélete, érzékenysége, intellektusa és bátorsága egyértelműen Topolt jelölte ki nemzedékének vezéri posztjára. Stílusához tartozik a káoszhoz való hajlama is, ennek jele például, hogy a legterjedelmesebb regénye, a *Nóvér*, nincs igazán befejezve, és a hazai kritika megfogalmazta a gyanút, miszerint ez a befejezetlenség nem teljesen szándékos. A kisebb prózáiban is (*Angyal, Éjszakai munkák*) egyfajta álomhangulatba vonja be a komoly társadalmi kérdéseket. Topol, akinek élete és nyelvezte szilárdan Prágához kötődik, elsősorban a periféria témái iránt érdeklődik – hősei gyakran elhülyült utcagyerekek, tartósan berügött vagy befüvezett kocsmalakók, laoszi maffiózók, orosz vállalkozók, pályaudvari hajléktalanok vagy buta vidéki lá-

nyok. A központ nem ott van, ahol a hivatalok koncentrálnak, hanem ott, ahol bűn és bűnhődés van, szenvedély és annak csatornája. A periféria iránti érdeklődése végül is újságírói pályára terelték Jáchym Topolt, aki mostanában riporterként dolgozik a *Respekt* című társadalmi és politikai hetilapnál (Topol ez esetben is az alapítókörhöz tartozik, amely ismét az underground időszakba nyúlik vissza – ugyanakkor a *Respekt* mostanában az egyetlen olyan politikai hetilap az országban, amely a piacgazdaságtól független).

A 19. századtól kezdve a cseh irodalom mindig büszke volt a költészetére. Költő volt Jaroslav Seifert is, az egyetlen cseh szerző, aki irodalmi Nobel-díjat kapott. Jellemzően gyenge a nagy társadalmi regény, nem igazán erős a (Jókai- és Sienkiewicz-féle) neoromantikus nemzeti történelmi regény, nincs nyugat-európai színvonalú családregény, sőt hiányzik az Esterházy- és Nádas-féle (poszt)modern regényhagyomány is. A versek világát szinte lehetetlen idegen kultúrák számára közvetíteni. Mindezek dacára a kortárs költők közül Petr Borkovec (1970) nevét érdemes megemlíteni. Utoljára 2005-ben jelent meg verseskötete *Vnitrozemí* címmel, az eddig megjelent hét verseskötetéből egy átdolgozott és bővített válogatás. Tematikáját tekintve költészete több mint szerény, ám a szókinccsel mégis mindig meg tudja lepni az olvasót, és finomak a versformái. Verselésen kívül fordít, főleg 20. századi orosz költészetet. Részt vett a *Bez obalu* (Nyílt sisakkal, 2001) című kortárs magyar költők antológiájában – Kovács András Ferenc verseinek fordításával. 2002-ben Szophoklész *Oreszteiáját* Borkovec új fordításában játszotta a prágai Nemzeti Színház. Általában a „keresztény költő” címke alatt „fut”, és a „katolikus modern” hagyománynak megfelel olyan tekintetben is, hogy időnként erőteljesen cáfolja bármilyen irodalmi vagy akár vallási csoportosulást.¹

Az emlékezés és a felejtés könyvei

Ha elfogadjuk Bahtyin feltételezését a hivatalos és a népi kultúra kölcsönös viszonyáról, akkor egyenesen logikusnak tűnik, hogy milyen hálás témaként szerepel a '68–'89 közötti korszak a szórakoztató irodalomban a mai napig. Példaként említjük Petr Šabach (1951) könyveinek hőstét, aki a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas, kilencvenes évek díszletei közepette különböző személyes kudarcokon megy keresztül. Szelíd, anekdotikus stílus, barátság-

¹ Annak ellenére, hogy a statisztikák szerint Csehország a leginkább szekularizált ország Európában, éppen a „katolikus modern” irányzat a mai napig vezető pozíciót foglal el a cseh költészetben – legalábbis a minőség szempontjából. Az úgynevezett „katolikus modern” irodalom gyökerei a századforduló szimbolista és modern irányzataiig nyúlnak vissza. Ez az ágazat nem a monarchiabeli polgári katolicizmus mellett áll, hanem kritikusan szemléli a gyorsuló, felszínes életmódot, és gyakran igen radikális alternatívát próbál létrehozni a szellemi térben.

gos kocsmahangulat, hétköznapi helyzetek és színhelyek, no meg egy olyan értékrend, amelyben mindig az összefogás segít elhárítani minden kívülről fenyegető veszélyt: ezek teszik a könyveit keresetté. A magányos kisember hőstettei Hrabal hagyományára mutatnak, azonban itt tompítva van az élet-halál cérnán mesterkedő hrabali egzisztenciális félelem. Šabach népszerűségét tovább erősítette az, hogy könyveit többször megfilmesítették.

1989 óta lassan kristályosodik egy újfajta viszony a régi hagyományokhoz, amely konstruktív párbeszédre törekszik a korábbi stíluskorszakokkal. A fikció-elbeszélések írására csak bizonyos új irodalmi hierarchia kialakítása után, a kilencvenes évek végén került sor. A három ágra osztott (hivatalos, szamizdat és az emigráns) irodalom beilleszkedése az új, „egyesült cseh irodalom” kontextusában tulajdonképpen a mai napig folyik. Bizonyára nyilvánvaló, hogy mennyire nehéz egyáltalán valami közös mércét kitalálni. És akkor még nem beszéltünk a nemzedékcsoportokról, amelyeknek az összenövése szintén az 1989 utáni évekre esett. Logikus, hogy éppen az „ellopott történelem” idejében nagy fontosságot kaptak a *non-fiction* könyvek: az emlékiratok, a naplók. Számos könyv közül csak néhányat sorolok: Jaroslav Seifert (1901–1986) *Všecky krásy světa* (A világ összes gyönyöre) című emlékiratai 1981-ben jelentek meg Kölnben, később átfésült formában Prágában is. Botrányokkal kísért esemény volt Václav Černý (1905–1987) heves stílusban megírt, és senkit nem kímélő *Emlékiratok* című sorozatának kiadása (Paměti I., II., III., IV. – a négy kötet 1970 és 1983 között jelent meg Torontóban, majd 1992–93 során Brnóban). Szintén a megkésettége miatt fontos megemlíteni, hogy 1992-ben adták ki Jan Zábrana költő (1931–1984) *Celý život* (Az egész élet) című naplóját.

Ugyanazokban az években viszont a szépirodalmi művek is egyre jobban kezdtek közeledni a napló formájához. Ludvík Vaculík (1926) saját maga készítette életkép-fotóival ellátott napló-regényében (*Cseh Álmoskönyv*, 1980 saját szamizdat kiadásában, illetve Toronto, 1983) félig szépirodalmi eszközökkel, félig napló stílusban az 1978-as évet írja le. A könyv újdonsült formája és a stílusba kódolt általánosabb mondanivalója merész kísérletet jelentett, mégsem kapott igazán nagy visszhangot. A gyakran személyesen érintett ellenzéki irodalmárok sokszor (talán büntetésül?) a leírt szerelmi és magánéleti botrányokra figyeltek. De ugyanígy járt Vaculík 1990-ben is, amikor a könyv nagyobb példányszámban jelent meg – az érdeklődők inkább az ellenzéki életre kíváncsiskodó szemmel olvasták a könyvet. Végül is a magyar kiadás (Kalligram, 1998) a Charta '77 enciklopédiájaként mutatja be a regényt, kihagyva belőle a fényképeket, csatolva a szereplők, helyek és fontosabb események listáját.

Az érdeklődést a közelmúlt iránt talán úgy lehet jellemezni, mint ami a lelkiismereti önvizsgálat hiányára és annak igényére utal. Az idej – 2006-os

– állami irodalmi díjat Jiří Hájiček (1967) *Selský baroko* (Parasztbarokk), az 1950-es évek államosítása idejében játszódó regénye kapta, magyarul a *Zöld lókotók* című regényét lehet olvasni.

2005-ben jelent meg Věra Nosková (1947) első regénye, a *Bereme, co je* (Elfogadjuk, ami van). A könyv hangulata és története Salinger *Zabhegyezőjével* rokon. Nosková 1990 után kezdett újságíróként dolgozni, és professzionálisan bánik a nyelvvel. A regényéhez kikereste a *Rudé právo* korábbi lapszámaiból a frázisokat, amelyeket az elbeszélő belső monológjában elegyít össze. A regény erőssége éppen a hiteles, változatos nyelv, ugyanakkor a korábbi időszak nem sematikus, ám nem is megszépített felidézése, a periféria reménytelenségének a leírása. Külön érdekessége, hogy főhőse egy magányos, látszólag közönséges, de kritikus ésszel bíró fiatal nő. A hős társadalmi bizalmatlansága és a női létével nem egyértelmű azonosulása felerősíti az amúgy is „örök vesztes” társadalmi pozícióját a külvilággal szemben, de egyben növeli különös érzékenységét a realitás iránt. Nosková főhősének a szubjektivitása csak addig a határig megy, hogy ne takarja el a világ tárgyilagos reflexióját és leírását. A regény egy viszonylag nyers, de egyben mérsékelt, erősen női, mégis általános hanggal jelentkezett – jó időben.

A Párizsban élő Patrik Ouředník (1957), a *Huszonnégyes év* (1995) című könyvéből idézem: „Emlékszem a szólásra, hogy »hülye, mint a Nemzetgyűlés«, »hülye, mint a május elseje« és »hülye, mint Lenin«. Emlékszem a szidalomra: »Te tudományos marxista!« // Emlékszem a villamosokban olvasható felíratra: Az utasok menet közben kötelesek fogódzkodni. Emlékszem, hogy minden alkalommal idéztem, amikor először akartam átölelni egy lányt.”² Az említett szöveg témája azonos Petr Šabach munkáival: a szocreál valóság hétköznapijai. De Ouředník szövegében a kulcsszó (és a téma) nyilvánvalóan nem „a téma”, hanem az „emlékszem” szó: a távolságtartás és annak lehetetlensége.

A hatvanas évek árnyékában és azon túl

Gyanúsnak tűnhet, hogy a '68 utáni élettapasztalat még mindig annyira erős témának mutatkozik – mintha a becsületes számadáshoz hol bátorság, hol józan mérlegelés, hol a megfelelő íróeszköz hiányozna. Ráadásul, utoljára talán a hatvanas években sikerült kialakítani az olvasók számára érthető és elfogadható irodalmi hierarchiát, amelyben érvényesülhetett az elismert író-nemzedék (Kundera, Hrabal, Škvorecký, Vaculík, Páral). Távlati perspektívából úgy tűnik, mintha a kilencvenes évek hazai irodalmának először ezzel az erős hagyománnyal kellett volna megbirkóznia. Végül is mindaz, ami a családi könyvtárakban maradt az 1969-ig nyomtatott terméskből, a minőség

² A szöveg magyar változatát a *Jelenkor* 2004., 42/2. 135. oldalon található fordításban idézem, fordította G. Kovács László.

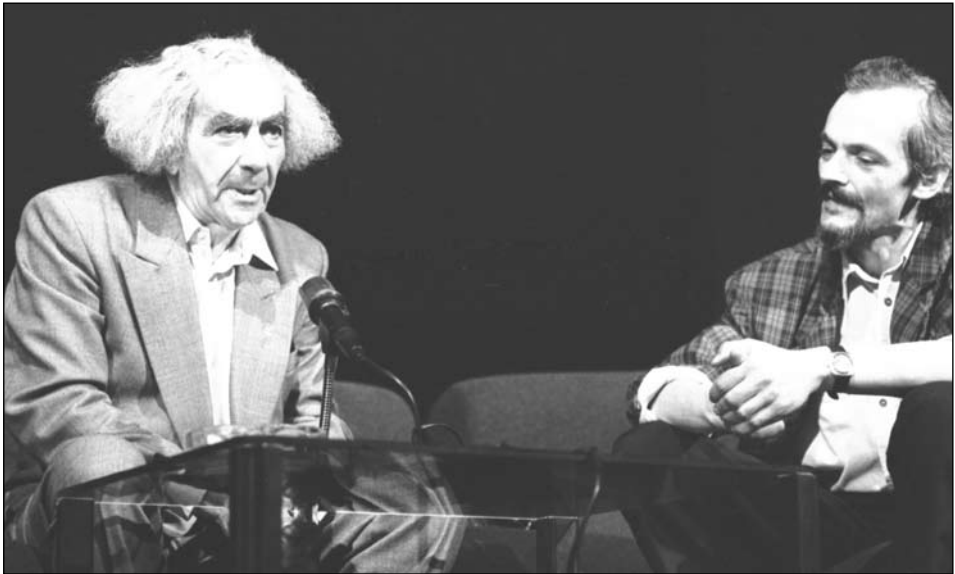
stabil mércéje lett a következő húsz évre. Új regényformatípusok, amelyek a 20. század cseh irodalmára erősen ható modern irányzatok számára valamilyen folytatást jelenthetnének, az 1970-es és 80-as évek peremén inkább az emigrációban, illetve az ellenzékbe szorult íróknál kezdtek óvatosan megjeleneni.

Különös a helyzet azokkal az írókkal, akik az emigrációban más nyelvre tértek át. Vajon mennyire tartoznak egyáltalán a kortárs cseh irodalom kontextusába Milan Kundera (1929) franciául írt, cseh nyelvre soha le nem fordított regényei?³ Szintén gondot jelent Libuše Moníková (1945–1998) esete, akinek német nyelven írt cseh vonatkozású regényei csak az utolsó néhány évben, mintegy húszéves késéssel jelentek meg cseh fordításban. A hazai kritika semlegesen bánik velük, hol az író születési helyére utal, hol a kulturális orientációra. De az olvasók (már a nyolcvanas években becsempészett Kundera-kötetek angol nyelvű fordításainak olvasmányélményeivel kezdve) tiltakoznak: ha ezt nem nekünk írták, akkor már nincs hitele. A társadalom önvizsgálata, úgy látszik, igényli, hogy az irodalmi reflexió a közös tapasztalatra támaszkodjon. Moníková (*A homlokzat*, 1987, magyarul 1997, cseh kiadás 2004) vagy Kundera (*A lét elviselhetetlen könnyűsége*, cseh nyelven néhány példányban 1985-ben Torontóban, 2006 óta szabálytalanul interneten, magyarul 1992) bizonyos „cseh” témákat általánosabb szintre akartak emelni, de nélkülözik az élmények hátterét, így a hazai olvasóknál csak lassan szerzik meg a hitelüket.

A jelenlegi cseh irodalom, amelyről az előzőekben egy egyszerűsített képet próbáltunk adni, akár mennyire bőséges is, mintha gyakran elveszítené általános mondanivalóját, és periferikussá válik. Annál meglepőbb, hogy a cseh regényeket, sőt verseket is, folyamatosan fordítják magyarra. Ráadásul elméleti alapmunkák születnek, mint például Berkes Tamás *A cseh eszmetörténet antinómiái* kötet (Balassi Kiadó). Vörös István számos folyóiratban közli a cseh költők fordításait Vladimír Holantól kezdve a legújabb költészetig. A *Švejski lélek* című tanulmánykötetében mégis prózát, Vaculík, Kundera és Hrabal hetvenes évekbeli műveit elemzi. A *Jelenkor* 2004. februári számában G. Kovács László gondozásában összeállítás jelent meg a frissen fordított cseh irodalomból, illetve Márton László, Pályi András és Benyovszky Krisztián kísérő esszéivel. A Kalligram folyóirat rendszeresen közöl friss cseh prózát és tanulmányokat, továbbá verseket. Természetesen a *Lettre International* szokott közölni cseheket is (az említett emigráció-anyaország szakadékot talán

³ Az idén nyáron interneten jelent meg Milan Kundera két franciául írt regényének a cseh fordítása, azzal a magyarázattal, hogy a fordító nem rossz szándékkal sértette meg a szerzői jogokat, hanem csak azért tette nyilvánossá a szöveget, mert azt szeretné, hogy a cseh olvasók is végre hozzájuthassanak a Csehországban született szerző szövegéhez.

az is illusztrálja, hogy a *Lettre* cseh változata rövid működés után megszűnt annak ellenére, hogy a lapot a Párizsban élő cseh A. J. Liehm alapította). Kialakult egy új fordítógeneráció – az előzőekben jelzett újabb magyar regényfordítások gazdái: Benyovszky Krisztián, Beke Márton, Csoma Bori, Barna Otília, mind a hetvenes években születtek. A legfontosabb közvetítős szerepet mégis a pozsonyi Kalligram műhely játssza. Ez a kedvező helyzet – tehát, hogy a Szlovákiában élő értelmiségi elit (a szlovák és a magyar egyaránt) nemcsak érti a nyelvet, hanem rendszeresen figyeli a cseh kulturális életet – a csehszlovák időszak egyik legértékesebb öröksége. Különösen a magyarok esetében figyelemre méltó, hogy milyen fontos átjárást jelentenek a két egymáshoz közel álló, és csak a nyelvkülönbség miatt (kölcsonösen) nehezen követhető irodalmaink között.

Rekamié Gauč

Amikor értesültem róla, hogy a férjem meghalt
(két távirat is érkezett Karlovy Varyból,
az első, hogy nem él, a második, hogy fölboncolták),
azt se tudom, hogyan, leroskadtam a szobában a székre,
és bámultam a rekamiét, mert éppen az volt előttem,
láttam, hogy kék, hogy *nyilvánvalóan kék*,
és azt ismételttem magamban: Ez kék,
kék, mindenki láthatja –
ugyanis attól a naptól kezdve, hogy idehoztuk,
a színéről nem tudtunk megegyezni,
Jiří mindig a zöld különös árnyalatát emlegette.
Bambán ültem a szobában, és megállás
nélkül azt motyogtam: Hogy lehattél ennyire vak,
ez a rekamié *kék, mint az indigó*,
nem kellett volna, igazán nem kellett volna
azt bizonygatnod nekem, hogy zöld. Aztán
mint egy idegent, meghallottam önmagam, és mintha
fölébredtem volna, végre zokogni kezdtem.

December a villanegyedben *Prosinec...*

A sötétség hala csak továbbsodródik
a szorongó, parti fák mellett.
A házakban sötétbarna asztalra terítenek.
Az ablak közepén gyengített csillag,
alatta műanyag betlehem táboroz,
tele léptekkel, előkészülettel, köznapisággal.
A fény szürke, idegen, egyenletes.
Mindenkori, békés, ünnepi.
Itt-ott az eltakarított hó fellobban,
fagyott írás takarja a járdát.
A táj a távolban, mintha egy kitépett
decemberi naptárlap képe lenne.

Kétségbeesett tavasz *Zoufalé jarní dny*

Kétségbeesett tavaszi napok tél közepén.
Égő sziklák a hófoltok alatt.
A városban vagyunk.
Sebző, levéltelen ágak,
élesre fent járdaszél,
félbevágott levegő.
A nap: kövér nappali csillag.
A jeges szél egyik oldalról
a másikra hordja a zugokat.
A kicsi meghátrál a nagyobb elől.
Egyes színek soha nem voltak még láthatók.

Éjszakai táj

Noční krajina

– Hallod azt a gyereket? – Macskák. – Nem. –
Az asztal fölött arc, fáradtan lenyugvó szem,
a sárga deszkán sötét holdsütés.
– Raktál rá? – Igen. – Figyelj, megint.

A dombhajlatban fák oválisai. A zöld sötét
az üvegtáblához nyomódik. Fa a fára,
csúcs a csúcsra, körvonal a körvonalra.
– Hagyj egy kicsit, elég. – Levél a levélhez

kérve érinti a kezét. – Hallod, muszáj,
nem hagyja abba. Bezártál? – Igen. – Az asztal
fölött álmon végighúzott, letört gyufafej.
– Hallod azt a gyereket? – Nem.

Egy kosár paradicsom

Rajčata

Elmesélte, hogy besüppedt a sír.
A koporsó nyilván beszakadhatott.
Elmesélte, hogy öt vödör homok is kevés volt.
De voltaképp mást mondott – nem vagy itt, mit neked
a sír, nem törődsz a beszakadó koporsóval.
A gödröt se te töltöd fel.

Hoztam a paradicsomunkból, mondta,
rá fogsz ismerni az ízére.
De ez is mást jelentett – nem jársz haza,
már terád nem ismerni rád.

Kiraktam szépen ezt a tizenhat szemrehányást,
visszajelzést, szemtanút
sorban a pincelejárom ablakdeszkájára,
fél lábbal a levegőben
helyeztem el ezeket a domborodó foltokat.

Kipakoltam a zöldesfehér paradicsomot,
csak a hibákat futotta körbe egy kis szín,
ügyeltem rá, össze ne ütődjenek,
hogy a testek melegének áramlása beérlelje őket.
Mіндеgyiket legalább kétszer
kézbe vettem, és leraktam.

Mondja, Müllerné, mi újság?

1. A műfaj meghatározhatatlansága – avagy hová és meddig posztmodern?

Nincs kivétel, abban mindenki egyetért, hogy az egész szörnyen zavarba ejtő. Gigantikus burleszk és abszurd horror, zsenialitás és a tökéletes idiotizmus: mármint a könyv, mondják az olvasók. Mármint ti, mondja az író, igenis ti, kedves olvasók, akik a 20. században mindezt gondoltátok és cselekedtetek, és azt mondtátok, hogy mindezt mások mondták és tették!

Valóban, mintha a könyvről beszélve csak a zavar fokozását volnánk képesek elérni, a pontos beszéd helyett csak a találgatások vagy a feleselő érvek maradnak. A feleseléshez két fél kell: az egyik oldalon az olvasók igyekeznek rendet vágni, felfejteni a kötet titkát, és besorolni valahová, a másik oldalon viszont ott a könyv, amelyik csak a nyelvét öltögeti, és mint egy kisördög, mindig kicsúszik a felfejtők és besorolók markából. Ha nem akarjuk egyszerűen félredobni az egész rejtvényfejtősdit, és nem elégszünk meg a szórakoztató olvasmánnyal, az értelmezés akkor is azt a kényszermegoldásként hálásabb feladatot vállalhatja magára, hogy végül az olvasókat fogja értelmezni, besorolni és csoportosítani.

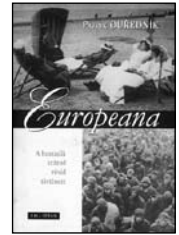
De miért kell engedelmesen hagyni magunkat behálózni? Miért hagyjuk, hogy hasson reánk ez a könyv, és miért engedjük azt mondani, hogy hát igen, a posztmodern szerzőnek joga van...? Tökéletesen jogos lehet felháborodni, és azt mondani, hogy állj, és ne tovább! A posztmodernnek is van határa! Nem lehet a végtelenségig és büntetlenül állandóan a posztmodernre hivatkozni. Nem lehet a haláltáborokból, Auschwitzból és a Gulagból az amúgy is kétes alapú posztmodernre hivatkozva burleszket csinálni! – De miért nem? – Hát tessék, itt tartunk, mindent szabad, és semmi sem szent...

Az az érzésem, hogy ha a posztmodernre való hivatkozással olvasunk, akkor legalábbis ez esetben nem a legszerencsésebb úton járunk. Az a gyanúm, hogy éppen azért félrevezető nyom a posztmodern, mert akkor az iménti logikába leszünk kénytelenek belesodródni, s ennek alapján fogjuk védeni, vagy éppen bírálni Patrik Ouředník *Europeana – a huszadik század rövid története* című művét.¹

Ámde attól függetlenül, hogy belemegyünk-e a posztmodern-értelmezésbe vagy sem, kérdés marad a kötet olvasatára nézve: hogyan lehet az emberi méltóságot megvédeni? Hogyan védi meg a szerző az embert és a bírálatokkal szemben saját magát? A szerző szerint ha a filozófusokra és történészekre, a matematikusokra és szociológusokra, orvosokra és pszichológusokra hallgatunk, tehát ha komolyan vesszük mindazt, amit például a *Minden csak fikció* széljegyzettel ellátott rövid, mindössze hatmondatos részben olvasunk, akkor nem lesz egyszerű dolgunk a kérdésre válaszolni. Kivételesen érdemes hosszabban idézni, a néhány mondat mintegy sűrített formában leképezi a mű „teoretikus” hátterének, éppen a posztmodern vonatkozást tekintve fontos szeletét. Nem utolsósorban a „tömörítés boszorkánykonyhájába” is bepillantást enged.

„Némelyik filozófus azt mondta, hogy a világ rendje megfelel a diskurzus mechanizmusainak, és a diskurzus változékony, de egyúttal adott jegyekkel bír, e jegyek osztályozásának azonban nincs sok értelme, mert minden csak játék és véletlen, anarchia és folyamat, dekonstrukció és így tovább, mindazonáltal a jegy önmagában véve bizonyos jelentés hordozója, noha nem tudjuk pontosan, milyené. Más filozófusok ellenben azt mondták, hogy azok a jegyek, amelyekből a diskurzus és a világ felépül, hűján vannak a jelentésnek, és jelentés hiányában a szubjektum éppúgy megszűnik, mint a valóság, és a történelem nem más, mint alakatlan mozgás, amely semmit nem fejez ki, és minden csak fikció és szimuláció. A humanizmus hanyatlása pedig logikus folyamat, mert a humanizmus épp amiatt jutott zsákutcába, hogy elérte a célját, s érvényre juttatta azokat az értékeket, melyek sajátjai voltak, közöttük a szabadságot és az individualizmust, a pluralizmust és a transzparenciát stb. A humanisták pedig megkapták, amit akartak, az individualista, interaktív, pozitív, transzlucidus és operatív világot, amely önmaga szimulációjában vész el, s melynek végső megoldásaként a realitást a hiperrealitás váltja fel. És egyes matematikusok azt mondták, hogy a realitás csak illúzió, s valójában nem egyéb, mint egy matematikai konstrukció az emberi agyban, amely valamilyen más dimenzióból származó frekvenciákat értelmez, s ez a dimenzió transzcendálja az időt és a teret, az agy pedig egy olyan hologram, amely

¹ A könyv eredileg 2001-ben jelent meg, pár éven belül több mint húsz nyelvre fordították, s vélhetőleg a viharos siker miatt magyar nyelven is rövid időn belül megjelent, G. Kovács László méltán elismert fordításában (Kalligram, 2003).

visszatükrözi az egész világúrt, mely maga is hologram. És 1993-ban egy idős asszony, aki valaha meggyőződéses náci volt, egy koppenhágai laboratóriumra hagyta az agyát, hogy a benne elraktározott képeket levetítsék az unokáinak, mert sosem tudta elmesélni nekik az élettörténetét” (145–146).

Ha a narratíva posztmodern jogaira, egyszersmind a szerző szándékaira kérdezzünk, akkor a rövid részlet több szempontból is tanulságos. A 20. század nagyon rövid története valójában egyfajta préselt anyag: a címben szó szerinti fordításban a „tömör” vagy „sűrített” jelző szerepel, és ez a mondat-szerkesztésen túl az anyag tartalmi kezelésére is utal. Az idézet – akár a rész az egészt, mondat a mű világát, agy a világúrt (stb.) – visszatükrözi azokat a feszültségteremtő elemeket, amelyek valóban a mű tartóívét képezik. A nézetek végtelen és kilátástalan ütköztetése mellett más szinten is hasonló dinamikát látunk. Viktor Šljachrt szerint az *Europeana* egyenesen ellenáll a kategorizálásnak. Bírálataiban igyekezik sorra venni azokat a jegyeket, amelyekre a mű hivatkozni látszik, ugyanakkor azonban le is tagad: fellelhetőek a középkori krónika vonásai, felmerül a képzőművészetből az irodalomba importált kollázs hagyományának lehetősége, de Hrabal Pepin bácsijának monológjai is eszünkbe juthatnak. Végül a legnagyobb valószínűség szerint mégiscsak a szatirikus irodalomhoz tartja besorolhatónak a művet – de egyik közelítési móddal sem lehetünk teljesen elégedettek, valami mindig hibáznai fog, sőt ellent fog mondani... Hasonlóképpen ellentéteket és ellentmondásokat fejeznek ki a stílusjegyek egymásra vetítése és a folyamatos, voltaképpen csak lélegzetvételnyi szüneteket tartó narráció során a beszédmódok és nyelvi regiszterek váltakozása, amely a „bolondozás” és a „pokoli logika” egyidejű érzetét kelti az olvasóban.² A komikum és a tragikum állandó egymásra játssza végül fel nem oldott feszültségekbe torkollik. Az olvasatok legelsősorban arra utalnak, hogy a legkomolyabb feszültségforrást bizonyára a szerző hol-léte képezi: lehetséges, hogy a szerző csak játszadozik velünk, a stílusbravúr mögött egy cinikus elme húzódik, aki valamiféle „isteni” kívül- és távol-lét pozíciójában tetszelegve talmi nyelv-zsonglörködéssel szédíti el az olvasót? Amint legtöbb olvasója³ megjegyzi: a szerző a nyelvben bújik el. A nyelv és a szerző – e két nyomon érdemes elindulni...

² Tomáš Vašut igyekezik az ellentéteket feltárni, megérezni és érzékeltetni: anekdotikus stílus és fekete krónika, „hoch” és argo nyelvezet, naivitás és ironia, a közhelyszerű, banális tények sorolása és azok sokkhatással felérően újszerű találása stb. *Europeana* – a múlt század fekete krónikája. In: *Prágai tükör*, 2004/4.

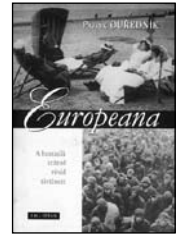
³ Például Vlastimil Hálr a kötet utószavában, hasonlóképpen V. Šljachrt: „Patrik Ouředník *Europeana*: a 20. század szatírja?” *Respekt*, 2002. február. Lásd még Pályi András: „épp ez az ő igazi varázsa, hogy nem rejti el magát a szövegben, pontosabban annyi alakban rejti el, ahány igazságnak hangot ad”. In: *Nyelvkritika és a történelem ironiája*. In: *Jelenkor*, 2004. február.

2. „A távolságot, mint üveggolyót”. A nyelv mint tükör, vagy tükörkép-kollázs?

Azzal a technikával is feszültséget teremt a történetet nélkülöző narratíva, amely mégis csak egy évszázad történetét hivatott elmesélni, hogy nem képes komolyan venni a komoly dolgokat, mert állandó magyarázatot nyújt, de végül nem magyaráz semmit. Végeredményben szembeállítások sora az egész könyv, ahogyan az idézetben is érzékelhetjük: „némelyik filozófus azt mondta [...] más filozófusok ellenében...”, és egyes matematikusok azt mondták stb.”. Ugyanígy a nemzetek és korszakok közötti diskurzusban rejlő ellentmondások teremtik a feszültségek legkülönbébb terepét: az angolok azt mondták, és akkor a németek azt mondták, és akkor a kommunisták azt mondták... Mintha egy végtelen monológ részesei lennénk. Mintha valaki egy szuszra felmondaná a 20. századot. Alapvetően azt lehetne mondani, hogy az elbeszélés struktúráját a felsorolás – az „és” kötőszó (pl. 15 darab az idézett 6 mondatban) – határozza meg. A szinte összefüggéstelen összefüggések halmaza, mintha a Švejk-típusú dramaturgiát és banalizált nyelvezetét idézné. Különösen felerősíti a „kocsma-szöveg” hatását, hogy egyáltalán nem szerepelnek személynevek a kötetben – alighanem az Enola Gay az egyetlen és igen sajátos kivétel. Ugyanakkor ez sem olyan egyszerű, mert az anonimitás mintha a matematikai nyelvezetet idézné: a beavatottak számára ismerős utalások, jelek és folyamatábrák képezik az időtérképet.

Šlajchrt szerint a „komor burleszk” forrása az, hogy egy olyan képet látunk, amely két szint kollázsszerű összeollózásának eredménye – az egyik szinten a tények és információk szerepelnek, a háborúk és forradalmak borzalmai, a tudomány és technológia kokettálása a gonosszal, a felszabadított szexualitás bizarr jelenségei, a média valóságtorzító közvetítései, a megváltó utópiák örültségei és az emberi hisztériához társuló egyéb tünetek. A kép másik síkján az első szint jelenségeinek értelmezései, s ezek mintegy egymásra vetített változatai szerepelnek: a lecsupasztított, a spekulatív szakterminológia varázsától megfosztott elméletek, az ürességet, zavart és hatásvadász törekvéseket leleplező puszta formulák. Tehát egy tény szinte végtelen interpretációs energiamezőinek felszabadítása idézi elő az ellentmondások groteszk halmazát. Az értelmiség értelmezéseinek tükrében az élet képe még szárnalmasabbnak mutatkozik, mint amilyennek eredetileg tűnt.

A „jellegzetesen posztmodern szerző” technikájának felfejtését Pályi András a tükör-motívummal zárja, amikor Ouředník nyelvhasználatát elemzi. A nyelv, amely minden állításával megkérdőjelezi önmagát, az ironia felfokozott érvényesülését teszi lehetővé. A nyelv túlmutat önmagán, s már mint egyfajta nyelvkritika mutatkozik meg – így mutatkozna meg, ha nem tudnánk, hogy nem valamelyik bevett nyelvkritikai iskolához vagyunk utalva, ugyanakkor

nem kapunk eligazítást ahhoz sem, hogy miként fest a szerző saját nyelvkritikai elmélete. Az ironia mindenesetre „az önnön dezaktualizálását túlélő történelemre” vet fényt, s ezzel együtt „a modernitás és a posztmodernizmus egymás görbe tükrei lesznek”.

Kísérletezhetünk a kollázs-technika és a tükör-metaphora összevonásával: tegyük fel, hogy egy olyan szobában vagyunk, mint amilyennel Hrabal *Gyöngéd barbárok* című kisregényében találkozunk. Ott a derék főhősök – Vladimír és a költő – a szobájukat tükrökkel bélelik ki, és igen jól szórakoznak azon, majd kétségbeesve tapasztalják, hogy nem találják a kijáratot... Ám feszítsük tovább az értelmezés húrját, s kérdezzük: mi van akkor, ha a tükör összetört? A tükör, amely legalább egész képet mutatott, most törött, a cserépdarabok végképp torz jelek gyanánt adják vissza a valóságtól elszakadt és a végtelenségig tükröződő értelmetlen darabokat. Lefordíthatjuk-e erre a kérdésre az értelmezést: a nyelvezet mutatja törmelékesnek a történelmet, vagy maga a tárgy fragmentált, s valóban úgy van, ahogy már régóta idézzük: „Minden egész eltörött”? Ám ebben az esetben legalább van egy szerző, s van egy igazság – itt viszont a kérdés éppen az, hogy hol a szerző? Lehetséges-e kihúzni a szerzőt a nyelv tükörlabirintusából?

3. „Mondja, Müllerné, mi újság?” – A szerző és a narrátor tudattartamai

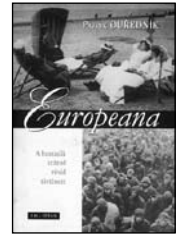
És akkor egy pillanatra álljunk meg, mert nem lehet továbbmenni a már említett hrabali, és az azzal sokszor egy lapon említett švejki hagyomány említése nélkül. Tudjuk, hogy azért a Švejk-regény sem egy egysíkú történet. Anélkül, hogy komolyan belemennénk a „švejki lélek” anatómiájába, elegendő felidézni magának a szerzőnek idevágó reflexióit. Egy esszéjében Ouředník a Švejk-toposzt elemzi, és két figyelemre méltó megállapítást tesz. Az egyik a figura kettős értelmezési lehetőségére utal, azzal, hogy a nemes verzió szerint (amely jellemzően a francia és európai olvasat) a derék pacifista az abszurditás ellenállhatatlan fegyverével szembeáll a gigászi hatalommal – míg a nihilista értelmezés a gyáva cinizmust, a vulgaritást látja megtestesülni – a nemzeti hagyomány szégyellni való vásott kölyke (akikre azért a csehek egymás között büszkék lehetnek). A másik megállapítás szerint a derék katona emblémája az ellenállás szimbóluma, s ezért is – mintegy próteuszi alak⁴ – minduntalan új formában támadt fel a különböző megszállások időszakasaiban, ám fennáll a veszély, hogy voltaképpen ez a magatartás éppen a rendszer fennmaradását szolgálja, másrészt, hogy a megszállás rendszerének megszűnte után

⁴ Vö. G. Kovács László, a kötet fordítójának jellemzését a szerzőről, aki szerinte inkább próteuszi alkat, semmint posztmodern. „Ködképek ígézetében: az utópia kísértése”. In: *Kalligram*, 2006/3–4.

elveszíti létokát, s ezzel értelmét. Márpedig, adódik a kérdés: „Mi marad ott, ahol semmi sincs már? Az esszé konklúziója nagyon is jellemző: „Ejnye, hát Švejki!”⁵ A mi következtetésünk ennek megfelelő: a švejki hagyomány megszüntetve megőrzött formában bizony mégsem veszett oda teljesen. A hrabali monológusokkal és világszemlélettel szemben éppen ez a különbség: Hrabal mindig is elköteleződik, azonosul a történettel. Itt azonban mérhetetlen távolságról szemléljük az eseményeket, amelyekről szinte eszünkbe sem jut, hogy velünk történtek.

Lehetséges, hogy tovább kérdezhetünk a tükör-elmélet jogosultságára. Mert a távolságot a tükör éppen úgy nem adja vissza, ahogyan a narrátor elvont alakzata sem. A tükrözési technika működőképes lehet, de külön kell választani a narrátort és a szerzőt. Amúgy is éppen itt az ideje, hogy rákérdezzünk, vajon ki a narrátor? A fenti idézet eszközeivel, pontosabban a hologram-metaforával mondhatnánk azt is: a narrátor agya, mint hologram, amely visszatükrözi a történelmet, amely maga is nem egyéb, mint egy hologram. De ki a narrátor? A koppenhágai asszony, aki azt végrendelkezte, hogy az unokáinak vetítsék le agyának képi tartamát? De vajon ez helyettesítheti-e az emlékezést – ahogyan ő elmondta volna százszor és ezerszer az életét unokáinak, mindig kicsit másképp, de mégis, mint saját *történetét*? De itt nem erről van szó. Egy személyes történet mindig valamilyen irányban elfogult lenne, és persze nem az igazságot tartalmazná, de egy perspektívát jelenítene meg, és lenne benne sok gonosz, de lenne benne valaki vagy valami jó is. Itt inkább másról van szó. Az olvasatok többször is utalnak bizonyos ellentmondásokra, amelyek a narrátor azonosításának nehézségeire utalnak: hogy az elbeszélés mintha egyszerre tartalmazna közhelyszerűen ismerős történeteket, amelyek mégis új színben tűnnek fel, mintha nem is 2001-ben, hanem valamikor a jövőben, száz év múltán mesélné valaki, amikor a 20. század már csak értelmetlen adathalmaz marad – így Tomaš Vašut. A szerző kitalált egy narrátort, aki megszabadult minden előítéllettől és elfogultságtól, tehát általa képesek leszünk arra, hogy a részrehajlás nélküli, elfogulatlan történész szemével lássuk az eseményeket – érvel Viktor Šljachrt is –, s ezért tűnnek az ismert tények és érvek újszerűnek.

Olyan, mintha valaki száz év múltán felmenne egy padlásra, s ott egy halom újságpapírt találna, s egyre inkább elmerülne a különös címlapokban, szomorú vagy mókás történetekben. S kedvet kapna hozzá, hogy rendezze az eseményeket és kommentárokat, és egyre nagyobb akadályokba ütközne... Vagy végtére is felfedezhetjük a narrátort Müllerné személyében. Képzeljük el, hogy Švejki, az első világháború derék katonája, a 20. század végén feltámadna – mert végül mért ne lenne képes, bizonyos kalandok után, a halált is

legyőzni? – és menne az utcán, ahogyan szokott, és találkozna Müllernével, és azt mondaná, hogy mondja, Müllerné, mi újság?, aki egy pár percig csodálkozna, és aztán belekezdene, hogy tömören előadja az utóbbi esztendő történetét, ahogyan ő az újságok, a tv- és rádiótudósítások nyomán emlékszik. Ezzel a narrátor-képlettel több rejtélyt is meg lehetne magyarázni: a nyelvi spontaneitást és a logikai bukfenceket, az ellentétek kiélezésének előszeretetét, a szörnyűségek és a szexualitás tematikája iránti vonzódást, a közhelyek felvonultatását és a nevek hiányát. Legfőképpen azt lehetne így megmagyarázni, hogy hogyan képes a közismert tényeket és az újszerűséget összeegyeztetni. A narrátor ugyanis feltételezi, hogy a befogadó (hallgató, olvasó stb.) nem teljesen járatlan az európai történelemben: legalább az első világháború kitöréséig nagyjából mindent ismer, tehát a századforduló emlékezetével és elvárásaival szembesülhetünk a fiktív narrátor – és ez esetben a fiktív hallgatója révén. Összességében tehát feltesszük, hogy Müllerné mint narrátor meséli el a történetet, s így mutatkozhatnak meg számunkra a gonosz 20. századi jelenségei a maguk banális, hétköznapi tudatformáiban...

Am ezzel még mindig nem fedtük fel a szerző kilétét⁶ és intencióit. Természetesen segítségünkre lehet, ha utánanézzünk a szerző más műveinek és nyilatkozatainak, de végül arra a kérdésre is felelni kell, hogy magának a textusnak a horizontján belül fel lehet-e fejteni a szerző álláspontját? Az olvasó gyanakodik, és hol egy katolikus, hol egy anarchista szerzőt sejt a szövegben, ha tetszik, a nyelv tükörszobájában elbújni, ha tetszik, elveszni. Sőt, meglehet, mert egy cseh írótól a basztardizmus is kitellik: egy katolikus anarchista, vagy anarchikus katolista leselkedik az ördögi vigyorgás mögött! Lehet katolikus, mert az embernek az olvasás közben támadhat az az érzése, hogy bizony ez volt az a 20. század, amelyik bebizonyította, hogy ha elvetjük a hit bizonyosságát, a vallás iránytűjét, akkor íme, maga a pokol teljeseedik be. Terelhetjük a gyanút az anarchista-nihilista irányba is, mondván, hogy a szerző nemcsak a hitben és annak legkülönfélébb formáiban nem hisz, de még a hitetlenségben sem hisz! És lassan akkor marad az irodalmi *basztardizmus*, amelyet a fiatal cseh irodalom kapcsán megfigyelhetünk – pontosabban ezt a megjegyzést az egyik vezéralak, Jáchym Topol prózájának vonatkozásában⁷ Benyovszky Krisztián fejtegetéseiben találjuk.

Érdemes a szerző egyéb megnyilvánulásaira is kitekintéssel lenni, ami árulkodó lehet elsősorban az érdeklődési körére és módszereire. Valóban azt látjuk, hogy a nyelv és a nyelv lehetőségeinek szinte minden formája érdekli. Fordít csehből franciára, verset (pl. Holan) és prózát (pl. Hrabal), illetve

⁶ A történeti szerzőről: Patrik Ouředník 1958-ban született Prágában, és 1985 óta él Párizsban.

⁷ Benyovszky Krisztián: Brókn csekk. In: *Jelenkor*, 2004. február.

franciából cseh nyelvre, programatikusan a kedvenceit: Jarry, Queneau munkáit, és nem utolsósorban Rabelais-t, akinek a hamisításával is megpróbálkozott, és akit az egyik legnagyobb humanistának, s mint ilyen, példaképének tekint. Munkáira különben is a műfaji sokszínűség a jellemző. Anyanyelvét vizsgáló törekvéseit több munkája is jelzi: *A nem-konvencionális nyelv szótára* a periférikus nyelvhasználatot helyezi középpontba. *Az eltűnt nyelv nyomában* egy esszékötet. Az említett Rabelais-hamisítvány címe: *Értekezés a borivás lehetőségéről*. Tematikát tekintve az utópiák fontos helyen szerepelnek, ennek lenyomata a *Megfelelő pillanat 1855*.⁸ Egy másik munkája nemcsak a nyelvet, hanem látszólag elsősorban a történelmet érinti: a *Huszonnégyes év* a csehszlovák társadalom jeges korszakát idézi fel, ezúttal az emlékezés a módszer hívószava. A huszonnégy fejezet minden mondata azzal kezdődik, hogy „Emlékszem...”⁹ Viszont két tényező érdemel figyelmet, az egyik az emlékezetet magát érinti, a másik a nyelvet. Az emlékezés középpontjában a nyelvi fordulatok és klisék állnak, amelyeket a politika és a társadalom különböző részei gondolkodásmódját, ha tetszik, ön- és világértelmezését tárták fel annak ellenére, hogy azok éppen annak elfedését kívánták... Ami az emlékezés technikáját illeti: a narrátor (ismét: vajon ki az, aki emlékezik? stb.) az első résztől kezdve mindig eggyel csökkenő mondatszámot teljesít, tehát az első fejezet huszonnégy mondatból áll, a huszonnegyedik csupán egy mondatból. Mint az öregedés emlékezet-pszichológiája, az elbeszélői jelen szinte üres térbe fut – ráadásul 1989-et írunk, s mit olvasunk? Tessék: „Emlékszem arra, hogy Sá-lá-lá-lá-li.”¹⁰

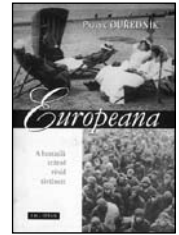
A *Huszonnégyes év* alcímében a „progymnasa” mintha előlegezné a következő *opus magnum* világát, ám nem csupán egy negyed évszázadra, hanem egy egész évszázadra, nemcsak egy nemzetre, hanem a világra (de legalább Európára) és nem csupán egy nyelvre, hanem a világ (de legalább Európa) nyelvhasználatára vonatkozóan. És az igazság fogalmát illetően is találónak érezhetjük a *Huszonnégyes év* mottóját: „Brutus: »Ez nem igaz!« (W. Shakespeare: *Julius Caesar*), Jago: »Ez hazugság!« (W. Shakespeare: *Othello*), Hamlet: »Mi az igazság?« (W. Shakespeare: *Hamlet*), »Ez a történelmi igazság.« (*Rudé právo*).”¹¹

⁸ A kötet magyar nyelven a közelmúltban jelent meg a Kalligram Kiadónál. Ford.: G. Kovács László.

⁹ Részletek olvashatók a *Jelenkor* idézett cseh tematikájú számában, 2004. február. Ugyanakkor a válogatás szempontja érthető módon az volt, hogy a magyar olvasó a számára érthető utalásokkal találkozjon – ezzel viszont elvész az a számottevő réteg, hogy az utalások nagy része csak a tapasztalt olvasók számára lesz dekódolható.

¹⁰ P. Ouředník: *Rok čtyřřiadvacet. Progymnasma 1965–1989*. Praha – Litomyšl, Paseka, 2002, 70.

¹¹ William Shakespeare: *Összes drámái*. Magyar Helikon, Budapest, 1972

Tehát, mi az igazság a 20. század rövid történetét illetően? Végül ennek megválaszolására is áruklodó nyomokat keresünk. Így kereshetünk olyan szöveghelyeket is, amelyeket viszonylag könnyű azonosítani. Egy rövid idézet megvilágítja, hogy miről van szó. „De az idő előrehaladtával egyre több ember vélekedett úgy, hogy a felelősség idejétmúlt dolog, s a valóságban már rég kiszorította a teljesítőképesség és a célszerűség, s az új ember nem felelős lesz, hanem teljesítőképes. A teljesítőképesség pedig bennefoglaltatik a dolgok természetes rendjében, ellenben a felelősség humanista agyszülemény csupán, valamint a teljesítőképesség hiányának alibista pótléka.” Itt a felelősségre vonatkozó minden kritikai megjegyzés ellenére gyanakodhatunk, hogy a szerző mégis hová helyezi az igazságot – és érzékelhető az is, hogy miként működik a tükör-rendszer megtévesztő mechanizmusa...

Ám létezik a nyomoknak egy másik fajtája is, amelyek rétegszerű alkotóelemei a szövegnek, s amelyeket ha nem is egyszerű felfejteni, mégis áruklodnak a szerző intencióiról. Itt már jóval komolyabb szövegelemzési technikákat kell bevetni. Most csak azért utalunk néhány elemre, mert a szerzővel készült beszélgetések is megerősítik, hogy jó irányban olvassuk a nyomokat. Például, egy beszélgetésben¹² egy történész arról faggatta az író, hogy melyik történelmi korszak érdeklő különösebben, és vajon miért éppen a modern korszak. Az író természetesen szakszerűtlen választ adott. Számára nem egy történelmi korszak az érdekes, hanem az, amit magunkról meg lehet tudni. Mellesleg ez éppen fordítva is igaz, tehát szerinte sem az európai kultúrán kívül, sem a barokk időszakon túl hiteles módon nemigen tudhatunk meg igazán semmit. Ezen belül viszont magunkról úgy tudhatunk meg valamit, és ez az igazán érdekes, ha a társadalmi tudattartalmakat, ezek nyelvi kifejeződési alakzatait vizsgáljuk. Ezt a módszert látjuk érvényesülni a *Huszonnégyes évben* és az *Europeana* narratívájában is. Ez az eljárás teremti meg a távolságtartás lehetőségét. És vajon mi lehet a szerző intenciója? Vélhetőleg és végül némileg megnyugvással elfogadhatjuk: a társadalmi memória kitakarítása.¹³

Tehát idézzünk fel néhány olyan tudatelemet, amelyek meghatározó szerepet látszanak betölteni a gondolatfolyamban – és amelyek révén azt is érzékelni lehet, hogy vajon milyen irányba terel bennünket a megtévesztő narrátor mögött meghúzódó szerző. Ezek a tudatelemek az ismerős nyelvi formákat idézve a lapszéli jegyzeteken, a krónikákra emlékeztető margókon található, például: „Az új kor küszöbén”, „Világ vége” „Az embereknek új gondolatokat kell elsajátítaniuk”, „Nem szokványos gondolatok”, „A nők emberi lények”,

¹² Antonín K. K. Kudlác: Literatura dáva dějinám netoliko tvar. Rozhovor s Patrikem Ouředníkem o paměti, utopiích a historickém románu. In: *Dějiny a současnost*, Vol. XXVIII. 2006/6.

¹³ Viktor Šlajchrt, i. m.

„A humanizmus kora véget ért”. Valóban, tendenciózus az idézés, mert a kor hajnalán a 20. század iránti felfokozott várakozásokat és félelmeket jelenítik meg. És aztán mi lett belőle? Az új iránti igény mintha felfokozott tudatállapotokat eredményezne, hogy aztán mintha csak minden ellenkezőjére fordulna. A technológia, a filozófia és a tudományok nem képesek az egészet átfogni, a széthullás a rész tudatok egymást kioltó kavalkádjába vész, a nemzetek karneválja elviselhetetlen maszkok visszataszító forgatagává züllik, a tudomány és a technológia az új világ ígézetével kitalálja például az eugenikát és a médiát – s ne reménykedjünk abban, hogy mindez a két világháborúval véget ért. A tudatformák valóban egymást tükröző rész tudatokká hullanak, amelyek végezetül kioltják egymást. A 20. század, illetve a történelem vége az, hogy egy filozófus bejelenti a történelem végét, amelyet azonban az emberek nem is hallanak meg, így aztán minden megy tovább, mintha mi sem történt volna.

Elveszett volna a szerző? Amint látjuk, talán mégsem, és ezt láthatóan maga sem titkolja. Amint a hű fordítónak adott interjúban¹⁴ megvallotta, ő maga mégis csak a humanizmus örököse, és éppen annyira nem szereti a népet, mint amennyire már Rabelais is nevetségesnek és nyomasztónak tartotta.

Nesze neked, Müllerné, a 20. század története.

Aquabell

Részlet

Szereplők: FILIP – KAJETÁN – PAVEL – EDITA – IVAN – RADEK
(CSAK HANG) – MARKÉTA – SIMON – MAGDA – MAGDA
FIA – EGYIK NŐ – MÁSIK NŐ

1.

IDŐS HÖLGY

(Szecessziós stílusban berendezett szoba, a díványon a gyerekek és az unokák műanyag babái sorakoznak. Az idős hölgy a karosszékekben ül, és gyűrűsujjával a harisnyáját igazgatja a térdén. A kakukkos óra késő délutáni időpontot jelez. A hölgy hirtelen dacos arckifejezéssel felugrik a karosszékből, és feszülten, fogai között megsűrve a szavakat, azt mondja: „Ezt így tovább nem...”, és határozott léptekkel kimegy a szobából.)

FILIP hangja A nagymamám egy napon úgy határozott, hogy új életet kezd. Dzsoggingszerelésbe bújt, bakancsot húzott, pár könyvet vett magához, egy bambusz bűvárpipát meg egy hátizsákot, és elment. Soha többé nem láttuk. A pénztárcámban magammal hordom a képét még a leánylíceumból. Amikor ideadta, csak ennyit mondott. „Balról a második vagyok én. Imádom a vizet.”

2.

VÁGÓSÚLYÚ SZITAKÖTŐK

(Fedett medence. Zene szól. A felszínen a refrén dallamára három szőrös férfiláb bukkan ki a vízből. Flamingópózban köröznek. Három vágósúlyát elért szitakötőre hasonlítanak.)

Egy kicsit szétesett „barracuda”- és egy teljesen összevissza „albatrosz”-alakzat következik, a műsor a „tub position”-nal ér véget, a fejek is kiemelkednek a vízből. Kajetán, Pavel és Filip úszószemüvegben, csipesszel az orrukon kapkodnak levegő után.)

PAVEL Most meg min röhögsz?

KAJETÁN Seggbe rúgtál. Annál a fordulatnál. Ráadásul ebben az új szemüvegben úgy mutatsz, mint a Csillagok háborújából az egyik figura.

PAVEL Tisztára beindult a lábam. Túl közel jöttél. Mert úgy kéne lennie, hogy: láb, láb, így-így, láb, láb, így-íígy.

KAJETÁN Aha. Ezért néztél olyan csúnyán. Hé, most megint! Mint az a galaxisbeli állatka.

FILIP De egyébként klasszak vagyunk. Elememben érzem magam. Tényleg. Úszom még egy kicsit.

KAJETÁN Kinyitom a sligovicát. Kérsz?

FILIP Radd oda a poharat a lépcsőre. Én még... egy kicsit alámerülök.

PAVEL Ma valahogy hideg van itt. Fűtenek egyáltalán?

KAJETÁN *(megérinti a radiátort)* Forró. Ez attól van, hogy olyan deszka vagy. Csak nézd meg ezt a rozsmártetestet. Ez aztán az izolálóréteg. De azért nem olyan szörnyű, ugye? Amíg a gerincemtől egy méteren belül maradok, addig nincs baj. Isteni ecetes paprikát hoztam.

(Kajetán egy óriási bevásárlószatyrot vesz elő. Pavel átöltözik. Meztelen, háttal áll.)

KAJETÁN Miért fordítasz hátat? Mit mutogatod itt nekem azt a sajnálatra méltó szeplős seggedet?

PAVEL Nem is szeplős a seggem.

KAJETÁN De-de, ilyen pöttyös. Miért nem a kiállításra való farkadat mutogatod? Azt a boszorkányok rémét? Különlegesen ritka példány...

PAVEL Mit nem hordasz össze?

KAJETÁN Ellopták a kocsimat. A rohadékok. Ma mindenetekből kieslek benneteket, fiúk, szplíнем van.

PAVEL Azt a sznob Octaviádat?

KAJETÁN De figyelj, most már nem is sírok miatta. Már erős vagyok, rendben vagyok. *(Felugrik)* Csak kerülne a kezem közé az a kurvapécér! Lefűrészném a tökét! Még hogy bíróság! Annak a fickónak is van személyi igazolványa meg anyukája, hogy jön ez ahhoz, hogy más tulajdonához nyúljon? *(Leül)* Holnap elmegyek, és veszek egy újat.

PAVEL Nem tudod, mire szórd a pénzed, mi?

KAJETÁN Ez az én törülközőm?

PAVEL Ez Filipé.

KAJETÁN Még nem fulladt vízbe?

PAVEL Még mintha élne, hallom a buborékokat.

KAJETÁN És ez?

PAVEL Ez az enyém.

KAJETÁN Na akkor ez lesz az. *(A Hotel Európa feliratúra mutat)* Na, nézd csak, hoteles törülközőt csomagolt be nekem... így érezze otthon magát az ember a saját házában.

PAVEL Ezt Lucie sohasem tette volna veled. Hogy is hívják ezt az újat?

KAJETÁN Hagyjál már. Lucie egyszer a saját fürdőruháját csomagolta be nekem. Emlékszel? A vicc kedvéért felpróbáltam, de darabokra szakadt. Most Edittel vagyok.

PAVEL Azzal a...

KAJETÁN Aha.

PAVEL És szereted?

KAJETÁN Na, figyelj, öreg, nem akarod helyettesíteni azt a kibeszélő-showt? Hagyd ezeket a süket kérdéseket. *(Toppant néhányat a medence szélén)* Utánadöntsem a vízbe ezt a sligovicát, te aranyhal?

(Filip feljön a víz alól. Vörös szemét dörgöli.)

FILIP Fiúk, képzeljétek el két piráját, hogy egymás felé úsznak. És ennek a két pirájának ugyanakkora az ereje, oké? Hajszállra. Egymásnak esnek, és elkezdik marcangolni egymást. Hraf-raf-raf, tépkedik egymásból a húst, és nyelik lefelé. És mivel mind a ketten egyforma erősek, teljesen felfalják egymást. Amíg csak egy falat van a másiktól. És a vízben nem marad belőlük semmi, egy darabka pikkely sem.

(Filipen jót röhög a másik kettő. Kajetán beletekeri a dugóhúzóat a parafába. Pavel kemény kecskesajtot és kolbászt vesz elő, elkezd szelgetni. Filip kiemeli a vízből elkékült kezét, és csipkedni kezdi.)

PAVEL Mennyit vágjak fel?

KAJETÁN Mindet! *(Szivarra gyújt)* Ennek élek.

(Sötét. Csak a szivar füstkarikái látszanak.)

FILIP hangja Gyerekként először félttem a víztől. Most már lehet, hogy idealizálom azt a pillanatot, de azt hiszem, hogy egy álom vetett véget ennek a félelemérzésnek. Azt álmodtam, hogy egy éjjel beleestem az óceánba valami hajóról. Hisztérikusan kapálóztam a habzó hullámok között, láttam azt a kilométernyi sötét vizet magam alatt, és éreztem, ahogy a mélyből ismeretlen szörnyek nyújtogatják felém a csápjaikat. Kreatúrák százai mérges tüskékkel, halálos csápokkal, fehér, zavaros szemekkel... És egyszer csak ott termett mellettem a vízben a nagymama, olyan hideg és fiatal volt, kézen fogott, és én megnyugodtam... aztán felébredtem.

(Világos van. Az uszodabeli piknik már tart egy ideje.)

PAVEL A suliban nem dohányoztál, vagy igen?

KAJETÁN Csak pipáztam. Alternatívok voltunk, ugye. Ma már csak ezeket a plebsznek való kátrányos cigiket szívom.

PAVEL Akkor még hittünk valamiben. Megrémít, hogy a diákjaim mennyire nem tudnak semmit a komcsi időkről, meg arról, hogy éltünk abban a szarban. A bolsevikok egyáltalán nem érdeklik őket. Tökmindegy nekik, hogy egy pár év múlva megint feltűnik majd egy Nagy Testvér. Ezek a kis szarosok annyira nem izgatják magukat, annyira cool minden, hogy amikor majd észbe kapnak, már késő lesz...

FILIP Piás testvéreink jól kormányoznak, mi? *(Kinyúl néhány chipsért.)*

PAVEL De én nem puhultam el. Én számon tartom, hogy továbbra is a bolsevik az úr, a zsernyák meg a portás. Én még emlékszem, a kurva életbe.

KAJETÁN Hé, nyugi. Ezek már régi csapások, hidd el. Ezeket az ateista szarháziakat már régen felszippantotta a showbusiness. *(Elnyomja, és újra rágyújt.)*

FILIP Egyszer az egyikhez fordul az ember, máskor a másikhoz.

KAJETÁN Egy Karvin-beli fasz, szintén rá volt cuppanva a nikotinra, át akart kukkantani a szomszédhoz. És amint ott kukkol a kerítésen át, egyszer csak felugrik a szomszéd kutyája, egy rottweiler, vagy mi, és leharapja a faszi alsó ajkát.

FILIP Azta.

KAJETÁN Nem mese ez, gyermek! Az a szerencsétlen meg rohan haza azzal az özvegyesgre jutott szeméremajkával, és ami először az eszébe jut, az a cigi. Na igen, de az alsó ajka nélkül egy slukkot sem tudott szívni, ugyebár. Így aztán a pali megparancsolta a feleségének, aki életében nem dohányzott, hogy vágja le egy műanyag palack felső részét, azt az arcára szorította, és úgy inhalálta a füstöt, amit a szegény oldalbordája fújkaált be neki. *(Vihog, Pavelhez fordul)* Ne vágj már folyton ilyen savanyú pófát. Az emberek javíthatatlanok. Szarj az egészre.

PAVEL Bagoly mondja. Minden csak üres szócséplés, igaz? Süket duma. Kulissza. Reggelente az Egy kicsi mozgás helyett az megy, hogy az izraeliek ennyi meg annyi palesztint öltek meg, a palesztinok meg ennyi meg annyi izraelivel végeztek...

KAJETÁN Figyelj, ez csak sport. Körbe-karikába. Olyan mint a Sparta meg a Banik.

PAVEL Mit magyaráztok ti jól táplált közép-európai malacok? Mi ez a cinizmus?

KAJETÁN Te már beszívtál, öregem. Agresszív másnapos hangulatban vagy. Egyfolytában csak támadsz.

FILIP Fiúk, én még egy kicsit lemerülök, jó?

PAVEL Különbem meg hoztam neked valamit. Markéta vette. Én meg ráüvöltöttem, hogy ezt a szennylapot nem hozhatja be a házba. De aztán kinyitotta nekem a 22. oldalon. *(Odaadja Kajetánnak az újságot.)*

KAJETÁN A picsába... csak nem...

(Sötét)

3.

A CÍMLAPON

(Kajetán lakása, IKEA standard. A komódon pár bekeretezett kép, egy kivételével mindegyiken Kajetán látható hírességek társaságában, azon az egyen Edit és Kajetán a tengerparton. Kajetán bosszúsan csapkodja a fényes asztalt a folyóirattal. Edit jön be.)

EDIT Kájiii, én...

KAJETÁN Mi van?

EDIT Káji, lenyeltem a SIM kártyát.

KAJETÁN Mi van?!

EDIT Nehezen lélegzem. Lenyeltem a SIM kártyát, na.

KAJETÁN De miért?

EDIT Nem hívtál, SMS-t sem küldtél... meg akartalak büntetni.

KAJETÁN Tátsd ki a szád!

EDIT Hrr, hrr...

KAJETÁN Ne herregj... nyisd ki még jobban!

EDIT De már lenyeltem. Már örökre ott marad. Gondolod, hogy már örökre ott marad?

KAJETÁN *(újra az újság után nyúl, és csapkodni kezd)* Erre futja tőled?

EDIT De én... te haragszol?

KAJETÁN *(félre a nézők felé)* Nem olyan hülye, mint amilyennek látszik. Olyan dühös vagyok rá, hogy legszívesebben átrendezném az arcbrendefézését.

EDIT Haragszol?

KAJETÁN Még kérdezed? *(Az orra elé tartja a nyitott újságot)* Mit látsz?

EDIT Mi ketten a kerti medencénkben.

KAJETÁN Te és B kategóriás szalonna-bácsi a medencénkben!

EDIT Kicsit elernyedted pocika, jéjééé.

KAJETÁN Kicsit? Erre az ámbráscetet meghazudtoló kitüremkedésre gondolsz, te kurva?! Hé, te itt a blendébe vigyorogsz... Te tudtad, hogy fotóznak?

EDIT Egy kicsikét igen.

KAJETÁN Hát ez nem igaz... te elárultál engem! Pénzért eladtál!

EDIT Hát ide figyelj... nyugodj le egy kicsit. *(Komoly arcot vág)* Beszélünk kell egymással. Ül le, én is leülök, nyom ez a kártya belülről...

(Kajetán idegességében marékkaal falja a szeszámogos halacsakákat az asztalon lévő tálkából.)

EDIT Figyelj, én is el akarok dicsekedni valamivel a szüleimnek, hogy azt érezzék, hogy nem éltek hiába. Most már szerepeltem az újságban, úgy-hogy az anyuéknak megnő a renoméja a szomszédok előtt, mindenki ezt olvassa.

IVAN Ez igaz. Sajnos. Jobban érdekli az embereket, mint a valóság.

KAJETÁN Hát, hiszen nem csoda, ha olyan égető kérdéseket feszeget, mint: „Ki vagyok én a dezodorom nélkül?”

IVAN Csak várj, majd amikor a mi sztorinkat kapják elő. „Sorsfordító angolóra.”

KAJETÁN Még jó, hogy te itt vagy nekem. Ha veled vagyok, mindig megnyugszom. Mintha magamat ölelném át. Csókolj meg... mi van veled?

IVAN Mondanom kell neked valamit.

KAJETÁN Hát jó. Mondd.

IVAN Új le.

KAJETÁN Inkább állok, az fogyaszt. Na mi van?

IVAN Megismerkedtem valakivel.

KAJETÁN Aha.

IVAN Radeknek hívják. Ő olyan... ő olyan nekem... ő... kint van a konyhában.

KAJETÁN Ebben?

IVAN Aha.

KAJETÁN Előlem bujkál?

IVAN Nem. A tűzhelyet próbálja megjavítani.

KAJETÁN Mondtam, hogy küldök neked valakit...

IVAN De tudod, én nem bírok ki két hónapot kaja nélkül.

KAJETÁN Csak nyugodtan hívd be.

IVAN Nem fog bejönni.

KAJETÁN Miért? Szégyellős?

IVAN Attól fél, hogy bekerül az újságokba, és mindenki rajta fog csámcsogni. Érted?

KAJETÁN De hát egyedül vagyunk.

IVAN Ezt kétlem.

KAJETÁN De tényleg.

IVAN Nálad ezt sosem lehet tudni. Mindig kajtat utánad valaki. Radek nem akar belekerülni ebbe a világba. Azt mondja, hogy ha valaki híres lesz, annak bárki megcsapolhatja a csakráját.

KAJETÁN Ja, egy ilyen okostojás?

IVAN Pszichológiát és humánpedagógiát tanul. Az okos fiúk a gyengéim.

KAJETÁN *(benyit a konyhába)* Helló. Te biztos a Radek vagy.

RADEK hangja Hm. Ivan mesélt rólatok.

KAJETÁN Na, mi van a tűzhellyel?

RADEK hangja Makacskodik. Igyekszem a lényébe hatolni. A tárgyak a valóságban ugyanúgy élőlények, mint mi magunk.

KAJETÁN Lehet, hogy turmixgépnak képzeled magát? *(Ivánhoz fordul)* Szerintem éhen fogsz halni. *(Suttogva)* Na és milyen a szerszáma?

IVAN *(suttogva)* A tied szebb.

KAJETÁN Rögtön gondoltam.

IVAN Imádom! Annyira tiszta, és olyan elvei vannak! Éjszakánként egy pékségben dolgozott, hogy el tudjon vinni Horvátországba. Igaz, hogy csak decemberben megyünk, de így is olyan aranyos.

KAJETÁN *(a konyhába)* Anyádék tudják?

RADEK hangja Mit?

KAJETÁN Hogy meleg vagy.

RADEK hangja És a te anyád?

KAJETÁN *(becsukja az ajtót)* Lecserélsz egem erre a fiúcskára?

IVAN Nem hányhatod a szememre, Kajetán. Miféle „lecseréllek”? Sohasem voltál igazán az enyém. Havonta egyszer felugrasz, előszeded az új barátnőd fényképeit, szeretkezünk egyet, megnézünk valami filmet, aztán semmi... csak időnként egy-egy SMS. Hát ez vicces.

KAJETÁN De hát tudod, hogy nem vagyok buzi. Nem tehetek róla. Sokkal egyszerűbb lenne az életem, de nem vagyok. Én a nőkre izgulok.

IVAN Te csak egyszerűen nem tudod, mit akarsz. Mindent elveszel, ami a kezéd ügyébe kerül. A végén már annyi van, hogy nem bírsz vele, és ott rohadnak raktáron a garázsban. Csak ígéreted, hogy rögtön reggel nekiállsz, rendet csinálsz, és új életet kezdesz.

KAJETÁN That's way it goes.

IVAN *(kijavítja)* That's the way it goes.

KAJETÁN És most ki fog egem angolul tanítani?

IVAN Ugyan menj már! Hiszen angollal csak az első órán foglalkoztunk.

KAJETÁN Veszek neked egy új tűzhelyet, hogy ne kelljen menzára járnod. Na helló. *(Elmegy.)*

(Sötét)

5.

ÚSZÓHÁRTYÁK

(Az aquabellek a vízben állnak, és nekikészülnek a gyakorlathoz.)

PAVEL *(zselészerű anyagot nyújt a többiek felé egy kis üvegben)* Uraim, ez tortaszelé. Vegyetek. A hajunkra kenjük, hogy ne lógjon a szemünkbe, mint a lovaknak. Elemeltem, amikor az anyósom tortát sütött.

KAJETÁN Erre nem veszel rá. Egy kislánynak állítólag kiégette a hajszálait. Mutatták a tévében is.

PAVEL Csak nem hiszel ilyen gyermeki babonákban? Jó illata van.

KAJETÁN Inkább együk meg, barátaim. *(Filiphez)* Tisztára el vagy gekülve.

FILIP Mondanom kell nektek valamit. Itt maradtam az utolsó edzés után.

PAVEL Hogyhogy itt maradtál?

FILIP Nem mentem haza. Benn maradtam a vízben. Amikor elmentetek, még elugrottam vécére, visszajöttem, leoltottam a villanyt, és visszamásztam a vízbe.

KAJETÁN Te itt maradtál, mennyit is... hat napon keresztül?

FILIP Igen.

PAVEL De miért? Valami gáz van otthon?

FILIP Nézzétek meg a kezemet. Fénnyel szemben. Látjátok?

(Megszólal a mobiltelefon.)

KAJETÁN A francba. Sorry, fiúk, jó? *(A telefonba)* Persze, hogy tudok arról a forgatásról. Hogy csúszunk? Jó. Viszlát. *(Kikapcsolja)* Faszok. Hülye faszok. Fiúk, én iszom egy korty grogot, jó? Szar napom van. *(Vizesen kitotyog a termoszárt.)*

PAVEL *(közelről vizsgálja Filip ujjait)* Valami van ott. Itt lent az ujjak találkozásánál valami nő...

KAJETÁN Biztos valami ekcéma. Nem?

FILIP Úszóhártyáim nőnek.

PAVEL Csak szuggeráld!

KAJETÁN Hé, te elvárásolt békakirályfi, igyál egyet. Uraim, menjünk mozogni. Újrapróbáljuk azt az albatroszt.

(Pavel távirányítóval bekapcsolja a zenét. A három férfi felrakja az orrcsipeszt, és alámerül. Táncolnak.)

6.

A FREDDY MERCURY UTÁNI VILÁG

(Vége a tréningnek. A három férfi törülközőkbe és fürdőköpenybe burkolózva ül. Isznak, esznek, felolvasnak az újságból, néha hevesen gesztikulálnak. Csak Filip hagyja ott őket egy kis idő múltán, ismét lemerül a vízbe.)

PAVEL Imádom ezt a bizsergést a lábujjaimban, meg a fordulatoknál azt a mámort, ahogy egymás mellett úszunk a vízszint alatt...

KAJETÁN ...meg amikor a feljövetelnél a tenyerünkkel megsimogatjuk a vizet, aztán hirtelen kilőve egy emberként bukkanunk fel, karral felfelé, és ökölbe szorított kezekkel...

PAVEL ...és kifújuk az utolsó leheletnyi benntartott levegőt...

FILIP Végre úgy érzem, hogy önmagam vagyok.

PAVEL Már szédülök. Úgy töltögetsz, mintha az életed múlna rajta...

KAJETÁN Csak ki akarom magunkat billenteni abból a letargiából, ami az utóbbi időben úgy leterít minket, mint egy hipoglükémiás roham. Na, uraim!

FILIP Lehet vajon visszafelé úszni? Vissza az időbe? És az állatok tudnak?

KAJETÁN Anyám a múltkor kávézgatás közben elgondolkozott, és ő, aki egyébként olyan visszafogott és komoly, azt mondta: Mióta Freddy Mercury meghalt, semmi szórakoztató nincs ebben az életben.

PAVEL Hát ez igaz, görcsösek vagyunk. Te meg még hörcsög is.

KAJETÁN Ne bosszants, Pavel! Én köpök a pénzre. Figyelj, ha akarsz, én gondolkodás nélkül lehúzzom neked a klotyón.

PAVEL Az emberiség fele meg éhen hal...

KAJETÁN Hát, ha mindenki befér a konyhánkba, akkor szívesen látott vendégek... Mi a fene emészt téged egyfolytában? Mit cseszegetsz folyton? Az a szaros tévéshow bassza a csőröd?

FILIP Ne veszekedjétek. *(Alámerül.)*

PAVEL Azt mondtuk, hogy soha nem fogunk velük lepaktálni.

KAJETÁN Kikkel?

PAVEL Ezekkel a senkikkel.

KAJETÁN Te még mindig a Végtelen történetben élsz, öreg. Ébredj már fel! Már letűntek a kommunisták.

PAVEL Nem tűntek le. Itt vannak belül mindannyiunkban. Mint a rákfene.

KAJETÁN Álljál már le. Túlaggódod ezt a dolgot. Most dőljek kardomba, vagy emésszem el magam? De hát ez tiszta kabaré. Játék. Már senki nem nyom el senkit. Csak nem akasztod fel magad azért, mert a cseheknek rossz az ízlésük?

PAVEL Én nem ezt akartam. Konzumcikké vált az élet. Semmi színvonal.

KAJETÁN Akkor öltözz Che Guevarába, eszkábálj bombákat, ugorj a Tescóban a mosóporos pultok közé, és tisztítsd meg a világot.

PAVEL Olyan iszonyú düh gomolyog bennem. Ölni tudnék. Ez szörnyű. *(Egy pillanatra elballgatnak.)*

KAJETÁN *(a táskájába nyúl)* Miattad hoztam Beefeartert. Szereted, nem? Hmm, csak úgy árad belőle a borókaillat.

PAVEL Iszonyúan másnapos vagyok... *(Filip előbukkan a vízből. Átmászik a medence szélén, és négykézláb folytatja az utat a mosdó felé.)*

KAJETÁN Te meg mit marhászkodsz?

FILIP Pisilni megyek.

KAJETÁN Pisilni mászol.

PAVEL Mi van veled?

FILIP Vidra akarok lenni. *(Eltűnik az ajtó mögött.)*

KAJETÁN Na, ez jól be van szíva, mi?

PAVEL De szinte semmit sem ivott.

KAJETÁN *(rágyújt)* Engem is zavar, hogy a világ ilyen lapos, tartalmatlan és műanyag... ráadásul mindenhol ezek a kamerák, ugye... de most mit szarunk be tőle? Azok az idők, amikor a mezőgazdasági kézikönyveket is versbe szedték, már régen elmúltak.

PAVEL Ez a Filip valahogy nem tetszik nekem.
(*Pavel és Kajetán figyelik, ahogy Filip koncentrálna, négykézláb visszatér a medencéhez.*)

PAVEL Miért voltál itt annyi napig bezárva?

FILIP Nem akarom elfecsérelni az időt. (*Kis idő múlva*) Szerintem jogunk van dönteni. (*Diót rágcsál*) Én meg úgy döntöttem, hogy visszamegyek a vízbe.
(*Pillanatnyi csend. A három férfi egymást nézi.*)

KAJETÁN Most azt várjátok, hogy mondjak valamit? Kocogtassam meg a poharam falát a tósztohoz? Mi kényszerít téged erre?

FILIP Úgy érzem, hogy nincs már elég időm. Nem akarok tovább bolyongani. Otthont akarok. Ahol önmagam lehetek.

PAVEL Mint vidra.

FILIP Igen.

KAJETÁN Te is olyan vagy már, mint ez a Pavel gyerek. Ez itt a humanitárius terrorizmusba veti magát, te meg egy halastóban megalapítod a zöldek pártját. Fiúk, héé, a forradalomnak már vége. Ráadásul semmiféle forradalom nem volt. (*Sírva fakad*) De fiúk, én szeretlek benneteket, mi van veletek?

FILIP Kajetán, én eltitkoltam előletek. Egy ideje elvesztettem a fonalat. Nem tudom, mi történik az emberek között. Úgy kezdődött, hogy már nem értettem, miről beszélnek a rádióban, az utcán meg a tévében. Aztán már nem tudtam összerakni az újsághíreket úgy mint régen. A boltban vagy a pályaudvaron egyszer csak ott álltam, és nem tudtam, mi történik körülöttem. Nézetem az embereket, és a számon kapkodtam a levegőt, hogy magamhoz térjek, de semmi eredménye. És ezek a rövidzáratok egyre csak hosszabbodnak.

PAVEL És mi van a csajoddal?

KAJETÁN Ki a csaja?

PAVEL A Kamilla húga.

FILIP Szemrehányó üzenetek százai a rögzítőn. Néhány nappal ezelőtt azonban abbamaradtak.

PAVEL Markéta és Simon üdvözlönek.
(*Pillanatnyi csend.*)

FILIP Az egyetlen örömöm ez a mi titkos aquabell társaságunk.
(*Csend*)

KAJETÁN Fiúk, berakom a Waitset, és kinyitok egy kecses butéliát...
(*Kajetán berakja a CD-t. Valaki megjegyzi, hogy Tom Waits úgy énekel, mintha egy maroknyi sóderrel öblögetné a torkát. Feloldódik a feszültség.*)

KAJETÁN A fejemben ott kavarog a világ minden gyötrelme és problémája, éhhalál, háborúk, AIDS, de végül mégiscsak annál a szörnyű fényképnél ragadok le, amin ott terebélyesedem a medencében... Olyan szerencsétlen vagyok. És még kis nyilat is rajzoltak hozzám, hogy „Micsoda egy puha mackó!”

PAVEL Hát ez tényleg szörnyű. Megvagy nekik.

FILIP Én még nem láttam.

(Kajetán odaadja neki a magazint.)

KAJETÁN Én meg azt mondom annak a szerencsétlen barátnőmnek, hogy máshogy képzeltem el a karrieremet. Azt mondtam neki: Kár értem, hisz BTK-t végeztem. Erre ő azt mondta, hogy soha nem említettem, hogy zсарu vagyok.

(Első közös röhögés.)

FILIP Miért fényképeztek le, ha egyszer nem is tudtál róla? Elég hülye kérdés, ugye?

PAVEL Ezt Lucie sohasem tette volna veled. Az más színvonal volt.

KAJETÁN Ne gyere nekem mindig ezzel a Lucie-vel, az már lejárt lemez. Két kicsi gyereke van, pasija, az már a kőkor.

PAVEL Nem kellett volna hagynod, hogy elmenjen. Meg kell mondanom neked őszintén.

FILIP De hegyes fülei voltak...

KAJETÁN Tényleg az volt. És azt, fiúk, még nem is tudjátok, hogy a mostani csajom begurult, és lenyelt egy SIM kártyát.

PAVEL Nee.

KAJETÁN Azért, öregem, hogy megbüntessen. *(Egy pillanatra megmerevedik)* Van egy ötletem. Van egy tuti ötletem. Felhívjuk! Felcsörgetjük a gyomrát.

PAVEL Be vagyunk rúgva.

KAJETÁN *(bepötyögi a számot)* Tényleg kíváncsi vagyok, felveszi-e valaki.

PAVEL De jól érzem magam!

KAJETÁN Kicsörög... héé, valaki felvette. Halló?

A GYOMOR SZELLEMÉNEK HANGJA Halló? Maga az, Kajetán?

KAJETÁN És... maga kicsoda?

SZELLEM Nem fogja elhinni.

KAJETÁN Ki?

SZELLEM A gyomor szelleme.

PAVEL Bazmeg!

SZELLEM Mi tetszik?

KAJETÁN Nede, hé. Maga ellopta Edit mobilját?

SZELLEM Nem. A SIM kártya beágyazódott a gyomrába. Finoman masszírozzák a bélbolyhok, és habos emésztőnedv nyaldossa.

KAJETÁN No... ehm...

SZELLEM Uraim, élvezzék ki a lehetőséget, hogy ilyen szépen együtt vannak. Legközelebb már... más lesz. A nyugalom csak látszólagos. A lelkiismeret elektromos siklói ott tekeregnek a tudatalattijukban, és meghallgatást követelnek. Nem lehet őket a végtelenségig nosztalgizással és álmodozással távol tartani.

FILIP *(felbukkan a vízből)* Vidra vagyok.
SZELLEM Most már le kell tennem. Köszönöm a hívását. Viszontlátásra.
(Tárcsabang.)
(A három férfi elgondolkozva bámulja a földet, és isznak.)

7.

FEGYVERHASZNÁLAT

(Pavel lakásának konyhája. Az asztalnál Pavel, a felesége és hétéves fia, Simon ül. Feszültséggel teli légkör. Vacsoráznak.)

PAVEL Mindkettőjüket féltem. Nincs semmi kapaszkodópontjuk. És Kajetán kurvái... Te nem is figyelsz rám.

MARKÉTA Elég szörnyű voltál reggel.

PAVEL Hogyhogy?

MARKÉTA Rám üvöltöttél amiatt a magazin miatt.

PAVEL Nem szabad támogatnunk őket, soha többé ne vegyél ilyen újságot.

SIMON A Kajetán bácsi egy puha mackó.

PAVEL Ne beszélj így. *(Markétához)* Látod, hogy milyen szlenget tanul el belőle? Ezekben a magazinokban egyáltalán nem tisztelik az embereket.

MARKÉTA Mindenki ezt olvassa, aki csak elmegy a trafik mellett.

PAVEL Mi nem.

MARKÉTA Multiplexbe se mehetünk el?

PAVEL Most mit froclizol? Mi ez a kampány? Miért állítasz így be Simon előtt?

SIMON Moziba szeretnék menni. Vojta és Matěj is jöjjen.

PAVEL De hát az egy rablóbarlang. Hiperdrága a mozijegy. Aztán még rávesznek, hogy vegyél nekik kólát, popcornot meg mit tudom én még mit.

MARKÉTA Az utóbbi időben már nem is mosolyogsz. Te zselézed a hajad? Olyan, mint valami sisak.

PAVEL Látom, hogy körülöttünk hogyan esnek szét a kapcsolatok. Úgy viselkedünk, mint egy beprogramozott chip egy teljesen elidegenedett gépben.

MARKÉTA Elegendem van, Pavel.

PAVEL Meg kell értened engem, én meg akarom védeni ezekkel szemben a családomat. Megígértem apámnak a halálos ágyán. És nem adom fel.

MARKÉTA És hogy mi mit érzünk, az nem fontos?

PAVEL De fontos. De elsősorban önmagunk kell hogy maradjunk. A többi az csak örültség.

SIMON Miért nem mehetek el a többiekkel moziba?

MARKÉTA Én ezt nem bírom idegekkel. Ez nem élet. Ez egy kaszárnya.

PAVEL De Markéta, én...

MARKÉTA Elmegyek. Összecsomagolok, és Simonnal elmegyünk.
Szükségem van egy kis levegőre. *(Kirohan a szobából.)*

(Egy pillanatnyi csend.)

SIMON És miért nem lehetnek számítógépes játékaim, mint a többieknek? Robertnek is van, pedig ő cigány. Nekem egy sincs.

PAVEL De hát Markéta...

SIMON Én nem akarok egyfolytában azokkal játszani, én a zongoraórákat meg a rajzsakkört is szeretem, de szeretnék olyan játékokat is. Nem mindegyik öldöklős ám, van autóversenyes meg kincskeresős is. Mondjuk, abban vannak olyan gonosz szörnyek, az igaz. Az egyik például letépi a szolgálka kezét. De akkor eltakartam a szemem. Igazából nem annyira félelmetes.

(Pavel kirohan a konyhából. A fiú lassan iszogatja a kakaóját, és különböző grimaszokat vág a lámpakörte fényébe bámulva. Egy kis idő múlva Pavel és Markéta visszajön.)

PAVEL *(suttog)* Csak nem hagyjuk magunkat felbosszantani.

MARKÉTA Én nem akarok folyton harcolni valakivel. Engem nem érdekel a politika. Én azt szeretném, ha egy kicsit kényeztetnél. Ha nevetnénk. Ha örülni tudnánk apró dolgoknak.

PAVEL De ugyanúgy látod ezeket a disznóságokat, mint én. Nem hagyhatjuk, hogy manipuláljanak bennünket. Művelt ember vagy te is, és az újságban is elolvasod ezeket az anomáliákat...

MARKÉTA Te már teljesen a betege vagy ennek. Tisztára paranoiás lettél.

PAVEL Filip érdeklődött utánad. Ő a beteg.

MARKÉTA Meg kéne látogatnom.

PAVEL A barátom. Fáj a szívem érte.

MARKÉTA Telefonált Simon apja.

PAVEL Aha. Ja hát ezért. Aha.

MARKÉTA Nem, ennek semmi köze hozzánk.

PAVEL Hát ilyen egy áruházi! A szépfiú visszatért Ausztráliából?

MARKÉTA Ne beszélj így Simon előtt...

PAVEL Az emberek úgy csalják egymást, mintha ez alapvető életfunkció lenne. Te ki akarsz nyírni engem!

MARKÉTA Pavel!

PAVEL Mit kéne tennem, hogy tessek neked? Milliókat kéne keresnem? Vagy vigyorgogni minden szembe jövő bűnözőre meg csalóra? Nyalni a seggüket mindenféle vacsorákon? Grillpartikon bazsalyogni a sok ütdöttel, akik még életükben nem olvastak el egy könyvet sem, és a gyerekeiket inkább megvesztegetik, csak foglalkozni ne kelljen velük?

MARKÉTA Nyugodj már le egy kicsit!

110 PAVEL Megörülök. A hozzám két legközelebb álló ember árul el...

MARKÉTA Simon, vedd fel azt a piros nadrágot, és szólj Matějnek, hogy nemsokára indulunk, jó?

(A fiú kimegy.)

PAVEL Egész évben le se szarja a fiát, és...

MARKÉTA Hallgass már meg egy pillanatra...

PAVEL Kiben bízhatok én már egyáltalán, a kurva életbe? Kiben...?

MARKÉTA Hallgass már! Simon apjának ehhez semmi köze. Rakt le a konyharuhát, és figyelj rám – semmi köze hozzánk. Te egyáltalán nem figyelsz oda ránk. Állandóan rettegsz valamitől, és fenyegetőzől...

PAVEL Árulók!

MARKÉTA Nem lehetsz ilyen könnyörtelen, ilyen kemény – nekem is vannak érzéseim, én...

PAVEL Nem akarom úgy végezni, mint az apám, akit elhagyott a felesége, és aztán minden vasárnap ott állt reménykedve a kapuban, és leste a postást, hogy nem hoz-e neki tőle levelet. Én tisztellek téged, és rendesen viselkedem, nem?

MARKÉTA Az nem elég. A szerelemhez ez nem elég.

PAVEL Ti nők undorító mazochisták vagytok mind egy szálíg. Ha a férfi nem használ ki benneteket, ha nem a kapcafajaként bánik veletek, ha nem tudjátok szörnyülködve megosztani a barátnőitekkel a félrelépéseit, akkor itt vonyítotok. Nektek csak a szemét, önző szarháziak számítanak valamit, azok nektek a menők, azok után esz benneteket a fene. Hányingerem van tőletek.

(Markéta szó nélkül feláll a székről, és kimegy a szobából.)

PAVEL Végetek van. Agymosáson mentetek keresztül. Először kinevettétek ezt a szart, de beterített benneteket. Már a tenyeréből esztek, már az ő sémai szerint gondolkodtok. Már folyik a nyálatok, ha megszólal a csengő. A barátaim, szerelmeim voltatok, a műzsáim... ma meg mik vagytok? Beprogramozott tucatemberek *(Pillanatnyi csend)*... nullák. Hogy azért vagytok ilyen, mert már szex közben sem bírok lazítani? Vagy mert az iskolában csak azt az alamizsnát kapom? Hogy minden írástudatlan bunkó többet markol fel, mint én? Vagy megint anyádék tettek rám megjegyzéseket? Azok komcsik, akik mindnyájunknak csak a pofájába röhögnek?

(Sírva fakad. Ripityára töri az asztalt. Közben felsérti a kezét, vérzik, a szájába veszi a megsebzett részt. Felrúgja a teafőzőt.)

8.

HALÁSZAT

(Csend. A medence átlátszó falán tükröződik a vízben átragyogó napsugár. Filip a medence közepén úszkál, olyan, mint egy rongydarab.)

FILIP hangja Az orrom és a szemöldököm környékét buborékok százai csiklandozzák. Egyáltalán tudnak csiklandozni a buborékok? Cink... zupsz... néhány elszabadul, és felfelé száll a vízfelszín felé...

Későre jár. Sietnem kell... más világok szólítanak, kopogtatnak az ajtómon: Hol maradtál el? Meddig kell még várnunk rád... ússz át hozzánk. A szárazföldön talán nem fog haragudni senki. Talán nem fogadják majd fájdalommal a hírt, hogy már nem vagyok ott. Kérlek, ne nehezíteljenek rám, egyszerűen nem tudok tovább maradni. Már jól mozgok... a karom már szorosan a testem mellett tartom, és csak a lábfejem finom mozdulataival kormányzok... minden közös élményünket magammal viszem, ne féljeteK. Továbbra is az emlékeimben maradtok, mint egy ikráfüzér. Néha bemezészkedik hozzám egy betolakodó (*Markéta odaúszik Filiphhez*)... Nem kell neki megmagyaráznom semmit... utánaúszom a sötét vízben... a hideg áramlat mossa a szemem... (*Markéta kimászik a medencéből, és elmegy*)... már nem tudok összefüggően beszélni... úgyhogy inkább abba hagyom, elbúcsúzom... (*Lelassítja a mozdulatait, elmosolyodik, és viszonylag keményen a medence falába veri a fejét... majd eltűnik a látómezőnkéből.*)

Habent sua fata libelli...

Magyarul és magyarul: A könyveknek is megvan a maguk sorsa...

Tavaly, 2005-ben József Attila születésének századik évfordulója, az idén, 2006-ban pedig az ő halála adott alkalmat arra, hogy cikkek, megemlékezések, tanulmányok, életrajzi dokumentumok sora lásson napvilágot a mi sajtónkban is Faludy Györgyről. Magam is előkotortam könyvespolcom ritkábban forgatott darabjai közül a róla szóló vagy tőle származó nyomdastermékeket, hogy felelevenítsem, életre hívjam a vele kapcsolatos, de már-már fakuló emlékeimet. S ahogy ez már ilyen esetben lenni szokott: felrajzoltak előttem nemcsak az írói-költői tevékenység, az emberi sors fordulatai és viszontagságai, hanem az író könyvének, mint olyannak, azaz mint az ember lelki és szellemi életéről tanúskodó, vagy az éppen róla árulkodó dokumentumnak a sorsa is. Mélyen gázolva életem kilencedik évtizedében, nem csoda, hogy jó hetvenesztendőset is találok közöttük, amit bizvást a könyv tragédiájának vagy éppen komédiájának is nevezhetünk, de akár tragikomédiájának is. Az én magántörténelmem úgy akarta, hogy könyvélményeim legtöbbje ez utóbbi kategóriában kapjanak helyet, de aminek a megértését az előbbi kettő (a könyvtragédia és a -komédia) élményfázisai is támogatták. Arról nem is szólva, hogy irodalomelméleti óráimon is szerettem volna bizonyítékokkal szolgálni a modern elméletírók általam is elfogadott tételéhez, hogy a tragikomédia esztétikai kategóriája ma már aligha azonosítható *A magyar nyelv értelmező szótárában* olvasható, s annak még 1962-ben is érvényesnek tartott meghatározásával, miszerint a tragikomédiában „...a tragédia és a komédia elemei vegyülnek”, továbbá, hogy az „[o]lyan esztétikai jelenség, amely tragikus és komikus elemeket egyesít magában”. Szerintünk az összetett szó két elemének nem valamilyen keverékéről, vegyületéről kell beszélünk, hanem egyidejűleg és azonos határfokkal érvényesülő elemek együtteséről, amelyben az író és az olvasó (az alkotó és a befogadó) életszemlélete, felfogása, létérzése közösen teremti meg a tragikomédia esztétikai kategóriáját.

Próbáljunk meg azonban összeszedni egy csokorra valót a könyvvel kapcsolatos és itt említett élményfajtákból, hogy hitelesebb legyen előttünk az idézett latin mondásba foglalt emberi tapasztalat.

*

A múlt század harmincas éveinek első felében mint alsós gimnazista iskolába menet arra lettem figyelmes, hogy magyartanárom, dr. Teleki István a főtéri „romtemplom” és a gimnázium közti téren (ott volt kijelölve az „ócskapiac” helye) jó néhányszor végigsétál az asztalokra vagy a ponyvára kirakott könyvsorok között, s szinte nem volt eset, hogy ne vásárolt volna valamit az elnyűtt könyvek közül. Naiv diákfővel még meg is sajnáltam, hogy tanáromnak e silány portékával kell feltöltenie könyvtárát, noha alig néhány méterre mögötte szép kötésű, aranyozott fedelű könyveket kínáltak a boltok kirakatai: Molnár Szipán Vincée, Fekete Sándoré, Maniç Grujóé stb. Csak jóval később, már tanárom elhunytá után, örököseinél ismerkedtem meg Teleki könyvgyűjtő szenvedélyének rejtettebb értelmével és ismeretlen indítékaival: remekművű félbörkötésben sorakoztak könyvespolcain a „filléres klasszikusok”, az aprópénzen vásárolt nemzeti könyvtár sorozatai, de köztük eredeti kiadásban Vörösmarty korszaknyitó eposzának, a Zalán futásának 1825. évi első kiadása, Kisfaludy Károly zsebkönyvének, az Auróranak az első évfolyama, aztán a MAGYAR GRAMMATIKA, MELLYET KÉSZITETT DEBRECZENBEN EGY MAGYAR TÁRSASÁG. 1795.; nemkülönben MAGYAR ÉS ERDÉLY ORSZÁGNAK TÖRVÉNY-KÖNYVE. VERBŐCZI ISTVÁN – által iratott 1514 esztendőben. Most újólag ki-botsátott. KALOTSÁN 1773.; Hasznos Multságok. 1820. S ezen túl százzszámra a hasonló ritkaságok, amelyeket az OSZK is szívesen vásárolt volna fel.

Aztán jött a háború. Mint a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem vékonypénzű hallgatója, aki a magyar mellett a szerb nyelvet választotta második szaktárgyául, egy hasonló szakos kollégájával együtt felvállalta (pengős óradíjért), hogy a Teleki Pál Tudományos Intézetbe vagonszámra felhordott szerb nyelvű könyveket tárgyuk, jellegük, műfajuk, potenciális olvasóik stb. szerint csoportosítják. (Szépirodalom, tudomány, gyermekkönyvek, sorozatos kiadványok, tankönyvek stb.) Onnan kerültek aztán tovább „rendeltetési helyükre”. (A könyv megannyi tragédiája.) Szinte ugyanez ismétlődött meg velem 1945 kora tavaszán Poznańban. Ott mint „elhurcolt hontalant” osztottak be a lengyel hatóságok hasonló munkára, de most már a német nyelvű könyvek tartományában és már pengős óradíj nélkül, legfeljebb ha egy tányér tarhonyalevesért. Igaz, ott a munkának már csak fizikai része, a könyvcsoomagok hurcolása, cipelése tartozott „hatáskörömbé”.

Ez év nyarán már Zentán bíztak meg néhányunkat ehhez hasonló, de már rangosabb teendővel. Molnár Csikós János, Rácz Vince s a kultúra ügyét

felkaroló más városvezetők kértek fel bennünket, „Istvánokat” (Erdélyi, Morvai, Szeli), hogy szervezzük meg az alakulófélben lévő Magyar Kultúrkör könyvtárát, ezenkívül pedig a „feleslegesnek” minősített egyesületek egybehordott könyveiből (Kisgazdakör, Nagygazdakör, Katolikus Legényegylet, Nőegylet, Úri kaszinó stb.) a tervezett Városi Könyvtárát. De nemcsak ezekből, hanem az elmenekült vagy elhurcolt családok könyveiből is, amelyek a zsidó Nagytemplom tágas helyiségeiben voltak tízezzrel felhalmozva, gazdátlanul hányódva a jövő-menő rakodómunkások útjában. Ezek figyelmét azonban – érthetően – nem a könyv kötötte le, hanem sokkal inkább az ugyancsak ott felhalmozott ruhaféle, fehérnemű, bútorzat, szerszámok s más hasznosabb portéka, aminek a következtében 1945 őszén cipő s más ruházati anyag már nemigen akadt a zsinagógában, könyv azonban még mindig akadt bővíben. S ami abból már mint csomagolópapír, fűtőanyag, papírgyári zúzalék is fölöslegesnek bizonyult, abból kellett nekünk a leendő könyvtárak állományát feltöltenünk. De a szelektálásnak még mindig nem volt vége, mert hátramaradt még a leghatékonyabb és a legkomolyabban vett rosta, az ideológiai. S nemcsak hogy a leghatékonyabb, hanem – mint az alább mondandókból s az itt mellékelt ábrák lehetséges értelmezéséből is kitűnhet – a legveszedelmesebb is, mégpedig a szelektálással megbízottra nézve éppúgy, mint arra, aki megszabja a selejtezés kritériumait, a szelektálás szempontjait. Az „István-trió” akkor már birtokában volt azoknak az esztétikai, szakmai, világszemléleti stb. tudnivalóknak, amelyeknek a figyelembevételével „átmenő osztályzattal” minősítették Faludy György 1938-ban a Cserépfalvi kiadónál megjelent s József Attila emlékének ajánlott könyvét, az *Európai költők antológiáját*. Ismerték persze Faludy Villon-átköltéseit, önálló versköteteit, tisztában voltak disszidálásának, emigrációinak motívumaival is, amelyek oly megbecsültté tették személyét a válogatók előtt. Hitték és tudták, hogy Faludy antológiája nélkül szinte elképzelhetetlen Európa szabad szellemű, humánus felfogású költészetének magyar nyelvű bemutatása, ahogy azt az akkori tantervek elvárták a pedagógustól. Márpedig a sok ezer könyv közül a vandál kezek éppen ezt tették leginkább csúffá.

S mégis – vagy talán éppen a mondottak miatt, a tragédia és a komédia határvonala, ezen a ponton érte utol a válogatókat a kor szemléletének, gondolkodásmódjának, lelkeségének a nemezise. Ha ugyanis a könyvet úgy ahogy találtuk, „átmenő” osztályzattal besoroljuk azok közé, amelyek az olvasó nagyközönség nézeteit, felfogását, tudatvilágát voltak hivatva előmozdítani, úgy az a vád érhet bennünket, hogy a könyv lapjait „dísztó”, vörös ceruzával festett ötágú csillagaival, sarló-kalapácsos ékítményeivel, „trobajkáiival”, lobogóival, „sajkacsáival”, háborús jelszavaival és egyéb időszerű buzdításaival, illetve az azok iránti elnézésünkkel úgymond kompromittáljuk a könyvtáralapítás fennkölt szándékát. Ha pedig kiselejtezzük, akkor annak a

felfogásunknak adjuk a jelét, hogy nem értünk egyet az „illusztrálók” üzenetével. Megbízóink végül is úgy döntöttek, hogy jobb időkre hagyják a megoldást, addig meg az antológia sorsa legyen a „bujdosó könyveké”. Mégpedig alkalmi, diszkrét, egyéni felelősséggel járó felhasználás céljából. S mivelhogy a matematikus Erdélyi, a színművészeti akadémia rendezői szakának hallgatója, Morvai, s az akkor már magyartanári teendőket végző saját személyem közül én vehettem leginkább hasznát a vitatott antológiának, az „osztzkodás” végül is azt nekem ítélte oda.

Most, hogy a tragikomikus história név szerint említett többi szereplőjét többé már akarva sem kompromittálhatom, meg hogy reményeink szerint nem sok idő múlva mi is helyet kaphatunk Európa új antológiájában, úgy vélem, e Faludy-esztendőben közzétehetem közéleti szereplésem e talán nem minden tanulság nélkül való emlékfoslányát.

Kritika

könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv könyv

Utasi Csaba

Korhoz kötött teljességigény

Bori Imre: *József Attila költészete*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2005

Évtizedekkel ezelőtt lábra kapott a hír, hogy doktori értekezését Bori Imre József Attila költészetéről szeretne volna írni, hozzá is fogott a munkához, ebbéli igyekezete azonban akadályokba ütközött. A hír, bár írói körökben elég nagy port vert fel, mendemonda maradt, hisz Bori Imre publikált dolgozatai között sem akkor, sem később nem lehetett olyanokat fellelni, amelyek a költői mű monografikus feldolgozásának igényéről és jegyeiről tanúskodtak volna. Elsősorban talán épp ez a körülmény okozta, hogy irodalmi körökben felfokozott érdeklődés támadt kötetünk kézírata iránt, amikor az nemrég a hagyatékból előkerült.

(*A megírás indítékai*) Az ötvenes évek végén, a nagytanulmány keletkezésének idején, Bori Imre úgy látta, hogy a modern magyar irodalom alakulástörténetében József Attila „központi helye” immár vitathatatlan. Azok a nézetek ugyanis, amelyek „más költőket (Ady Endre, Babits Mihály, Erdélyi József, Illyés Gyula) helyeztek elébe és fölébe, lassan háttérbe szorulnak, és mind jobban meggyőződéssé lesz, hogy József Attila életműve fejezi ki legtökéletesebben, legnagyobb művészi szinten” a XX. századot. Ennek ellenére, jegyzi meg Bori Imre, a helyzet mélyen paradoxális, hiszen ha a mű utóéletére pillantunk, alig láthatunk mást, mint azon „meg nem értéseknek, félremagyarázásoknak, elferdítéseknek sorozatát”, amelyek az életművet már a költő életében is kísérték. A háború után ugyanis, tekintettel arra, hogy az opust „nem lehetett beilleszteni azokba a sémákba, amelyeket az ötvenes évek kezdetén a szocialista realizmust hirdető irodalompolitika kidolgozott”, az életmű egésze problematikussá vált. A költő munkáinak kritikai kiadása meg-

kezdődött ugyan, a műveivel való foglalkozás azonban mind gyérebb eredményeket hozott. Annál inkább, mert számos József Attila-vers fényévekre esett az ún. haladó hagyományoktól, következésképp az irodalmárok vagy mélyen hallgattak róluk, vagy általános szólamokat hangoztattak velük kapcsolatban, de megérteni és valós nagyságukban felmérni nem merték őket.

A költő megítélése tekintetében az „1956-os októberi események után” állt be jelentősebb fordulat. Egyesek most már a XX. század legnagyobb magyar szellemeinek lelki rokonaként emlegették a költőt, ugyanakkor azonban még mindig nem mérték fel „mint azokkal egyenrangú társat”. Épp ezért József Attila változatlanul „a jövő költője, a nyílt titok, a nagy és friss, irányt mutató lehetőség”.

Bori Imre tehát egyfelől hathatósan hozzá szeretett volna járulni a költői életműhöz tapadt meg nem értések, félremagyarázások és ferdítések leleplezéséhez, másfelől pedig a „nyílt titok” értékteremtő megközelítéséhez, még ha tudván tudta is, hogy munkája során csak szerény csapást vághat a „költőhöz vezető út sok bozótján és folyondárjain át”.

(*A pálya globális képe*) Az előszó után Bori Imre a zsenékre vet pillantást, majd az első kötetet, a *Szépség koldusát* fürkészi, amely a költészet polgárának, a Szépség alattvalójának mutatja a költőt, azt a benyomást keltve, mintha ezek a versek nem is az „ellenforradalom gőzében fuldokló magyar társadalomban keletkeztek volna”. Az ifjú József Attila ugyanis ragyogó érzékkel elsajátította a költőelődök poétikai eszközeit, s ezeknek birtokában megismételte a „magyar költészet elmúlt ötven évének fejlődését”, később pedig, amikor már a maga hangját kereste, a szürrealizmus és a marxizmus hatott rá döntően.

Érdekes módon Bori Imre ekkor még érintőlegesen sem veti föl József Attila expresszionizmusának kérdését. „Kassáktól én igen távol állok, mondhatnám nincs hozzá semmi közöm” – írta a költő Jolánnak 1926 júniusában, s Bori Imre talán épp ezt az információt találta mértékadónak. A Kassáktól való költői elhatárolódás ekkorra már csakugyan megtörtént, ez azonban nem feledtetheti József Attila korábbi expresszionista kísérleteit, amelyek közül nem egyet éppen Kassák folyóiratában, a bécsi *Mában* szeretett volna közlésre. Bori Imre ezekkel a versekkel majd csak tíz év múlva, *A szecessziótól a dadáig* című avantgárdtörténeti kötetében foglalkozik részletesen.

A pályakép rajzolatása közben Bori Imre egész sor olyan észrevételt rögzít, amely nem annyira újdonsága, hanem inkább az *eszmélkedés irányja* következtében ma is megfontolandónak látszik. Rámutat, hogy József Attila nem volt a szürrealizmus fenntartás nélküli híve, nem követte az „irányzat szélsőséges stilisztikáját”, ehelyett megkereste „racionális magvát, amelynek segítségével új költői értékeket lehet teremteni”. A szürrealizmus kétségkívül felszabadítólag hatott költői természetére: megnyitotta képzeletét, finomított-

ta asszociatív képességeit. Emellett a szürrealizmus révén fedezte fel a népit, s a népivel nemesítette meg szürrealizmusát, mert csak így tudta a maga versalkotó módszerét megtalálni. Ennek illusztrálására *A kanász* és a *Medvetánc* példáját említi, amely versekben nyoma sincs a népiesek gyakran érzelgőségbe hajló hangjának. Míg a népiesek versei rendszerint népdalutánzatnak látszanak, addig József Attilának ez a két verse eredeti költeményként hat. A „szellemisségnek, képzeletnek ugyanaz a csillogása” van ugyan rajtuk, akár a népi eredetű szövegeken, de „egy pillanatig sem tűnnek népi alkotásnak”.

A marxizmusnak József Attilára gyakorolt hatását úgyszintén körütekintően tárgyalja. Kiemeli, hogy amikor költőnk az illegális magyar párt tagja lett, költői eszményképének nemigen tudott érvényt szerezni, hiszen a párt hivatalos irodalompolitikája „akkor már a szovjet irodalom szélsőséges proletkultos eszméit írta elő költőinek”. Míg a párt vezetősége a sztálinista tantételeket és „esztétikai” elveket tartotta követendőnek, addig József Attila a „fiatal Marx és Engels, Hegel és Feuerbach művei” felé tájékozódott. Elsősorban az elidegenedés marxi elmélete foglalkoztatta, amely a korabeli Szovjetunióban a szó szoros értelmében elsikkadt. Nem véletlen hát, hogy a munkáséletéről mindennemű eszményítés nélkül, tárgyilagosan kívánt beszélni. Kerülte a végsőkig öntudatos, masszívan optimista proletárfigurákat, s inkább annak a munkásnak alakját festegette, aki a kapitalizmus adottságai között a „tárggyá, géppé, embertelenné válás mind mélyebb poklába jut”.

A párthoz való csatlakozása után, igaz, agitatív verseket is publikált, ezek azonban – s itt Bori Imre a *Tömeg*, a *Szocialisták* és a *Lebukott* című verset említi – az ügyes verskezelésen s néhány fordulatot kívül nemigen tanúskodnak költői fogantatásról, lévén hogy bennük az agitáció háttérbe szorítja az alkotót. Ezeknek a verseknek legnagyobb hibája tulajdonképpen az, hogy a lírai én személytelen közvetítője marad a szövegbe foglalt meglátásoknak. Aprópénzre váltja a filozófiát, s a munkások egyszerűbb rétegei számára is elérhető szinten akarja „megmagyarázni” a marxizmus néhány alaptételét.

Ezzel a verseléssel azonban gyorsan felhagy majd, mert a marxizmus emberi tartalma sokkal inkább érdekli, mint a mindennapi küzdelem, amely eltakarja a „közgazdasági vonatkozásokban megjelenő emberit”. József Attila ugyanis olyan forradalmár, aki csak azért vállalja a harcot, mert rákényszerítik a körülmények, szívében azonban „már a jövő embere, a szeretet világa él”.

(*Pontatlanságok*) A monográfiát, különösen néhány apróbb részlet tekintetében, tárgyi tévedések tarkítják. Egy helyütt azt olvassuk, hogy a költő 1926. október 15-én keltezett párizsi levelében „nővéreinek a szürrealizmus elméletét fejtegeti”. Erről azonban szó sincs. A levélben József Attila közli, szeretné, ha a szótárból tanult francia szavak valamilyen kapcsolatba állnának össze előtte, épp ezért verseket próbál olvasni – szürrealistákat és klasszikusokat egyaránt. Később pedig, most már a szürrealizmus említése nélkül, megállapítja, hogy a „művészetek egyre jobban felszabadítják az új asszociá-

ciós lehetőségek érzékelhetőségét”. Főösleges lenne bizonygatni, hogy a modern művészetek által felszabaduló *új asszociációs lehetőségek* korántsem csak a szürrealizmus gyakorlatát határozzák meg. Másutt Bori Imre úgy véli, hogy a költő a „*Párbeszéd*”ben Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*jának népi hexameterével kísérletezik”, holott az ihlető minta egy Theokritosz-utánzónak *Szerelmes párbeszéd* című verse volt. Megint másutt az *Óda* első részének „lankás dunántúli táj”-ról esik szó, annak ellenére, hogy néhány bekezdéssel korábban az „elfutó Szinva-patak” is része az értelmezésnek.

Ezek és az ezekhez hasonló kisebb pontatlanságok, bár azonnal szembe-tűnnek, nem bolygatják meg jelentősebben a monográfia szövegét. Akadnak itt azonban olyan megállapítások is, amelyek, ha igazak volnának, nagymértékben módosítanák József Attila életének és pályájának képét. Bori Imre pl. úgy tudja, hogy a költő 1926-tól 1932-ig terjedő hét éve a „Magyarországi Kommunisták Pártjával való szoros együttműködés, munka hét esztendeje”. Az igazság ezzel szemben az, hogy József Attila csak jóval később, nagy kerülőutak árán talált rá a párthoz vezető útra. 1926. február elején, amikor átmenetileg egy bécsi „hakenkreuzler Studentenheimben” lakik, ahol a legkülönbözőbb „szociálista és anarchista tanokat” tanulmányozhatja, a következő lelkes szavakkal zárja Espersit Jánosnak írt levelét: „Különböben pedig éljen a szindikálizmus útján létrehozandó kollektív lelkű emberiség anarchiája!” Egy évvel később, Párizsban, mint Fábry Zoltánnak írt emlékezetes leveléből tudjuk, még mindig az anarchizmussal barátkozik, s tagja lesz az Union Anarchiste-Communiste nevű szervezetnek. S hazatérte után, olykor szélső pontokat érve el, útkeresése tovább tart. *Emlékezés József Attilára* című írásában Komlós Aladár elmondja, hogy valamikor 1928-ban baráti társaságuk hajnaltájt vetődött haza Vágó Mártáéktól. Amint mendegéltek a pesti utcákon, a „világnézetileg még meg nem állapodott, bizonytalanul keresgélő, minden új elmélet befogadására kész” József Attila egyszer csak szokott élenkségével fejtegetni kezdte „friss antiszemita nézeteit”. Előbb Ignotus Pál és Komlós Aladár felelgetett neki, aztán Illyés Gyula vette át a szót, és hathatósan cáfolgatta a költő újonnan szerzett elveit. „Attila – fűzi hozzá Komlós Aladár – nagyon gyorsan, néhány hét (vagy hónap?) alatt ki is lábott a betegségből, nyoma sem maradt benne.”

József Attila szerelmi költészetének kései szakaszát tárgyalva Bori Imre úgyszintén meglepő pontatlanságot tesz hangsúlyossá. Úgy véli, hogy a költő életében és műveiben Szántó Judit után nyomban Flóra következett, minek következtében teljes mértékben összekuszálódnak a tények. Ha ugyanis a „közbülső” Gyömrői Editről nem veszünk tudomást, akkor a hozzá írt versek olykor átkozódásig fokozódó kitörései csakis Juditra vonatkozhatnak. S a monográfia szerint vonatkoznak is! Bori Imre szerint az *...aki szeretni gyáva vagy* című versben a költő „vádloán átkozódva mondja meg, mit nem kapott meg Judittól”. Az *Elmaradt ölelés miatt* címűben az fakasztja „szenvedélyes

átkozódásra”, hogy Judit nem ment el egy találkára, a *Nagyon fáj*ban pedig Judit emléke ébreszti fel benne a magányosságot.

Nehéz lenne pontosan megnevezni, mi is okozhatta ezt a rövidzárlatot. Talán a *Judit*, amely – ha a versek keletkezésének időrendjét tartjuk szem előtt – a Gyömrői-versek közé ékelődik. Ez sem elégséges magyarázat azonban, hiszen a *Judit* teljes mértékben elüt a Gyömrői-versektől. „Ha varrsz, se varrhatod meg közös takarónk, / ha már szétesett.” – üzeni a versben a lírai szubjektum, majd záradékuhoz hozzáfűzi: „Hideg csillagok égnek tar fák ága közt. / Merengsz még? Aludj, / egyedül alszom én is. Huzódkodj össze / s rám ne haragudj.” A méltóságteljes, kissé elégikus búcsúzkodásnak ez a hangja a szó szoros értelmében kizárja a Gyömrői-versek zaklatott hangját.

(*A belelátás pillanatai*) A versértelmezés, mint ismeretes, mindig kockázatos, hiszen egy-egy költemény rejtettebb dimenziói, nehezen megvilágítható részletei, talányos fordulatai könnyen megtéveszthetik az értelmezőt, arra csábítva őt, hogy bizonyíthatatlan összefüggéseket tárjon fel. Bori Imre tudatában volt a veszélynek, épp ezért, ha egy-egy vers elemzése során bonyolult komplex képekig jutott el, ahelyett, hogy találgatásokba bocsátkozott volna, a versbe foglaltak egyszerű átmesélésére vállalkozott. Ennek ellenére néhány helyen mégsem tudott ellenállni a kísértésnek.

A *Téli éjszaka* értelmezése során idéz a versből („Milyen vitrinben csillognak / ily téli éjszakák?”), majd váratlanul a következő kommentárt fűzi hozzá: „A tél érzékeltes képe és urak kegyetlen világának gondolata egyszerre csap ki a képből.” Hogy miért asszociált itt az „urak kegyetlen világa”-ra, az most már örök időkre rejtély marad. Ennél is meghökkentőbb azonban, amit a *Külvárosi éjbe* lát bele. „Egy macska kotor a palánkon / s a babonás éjjeli őr / lidércet lát, gyors fényjelet, –” – idézi a verset, majd a szerencsétlen babonás proli alakjától elvonatkoztatva, vaskos ideológiai következtetést von le: „A kapitalizmus nagy gazdasági rendszere, politikája, államélete látja ezt a »lidércet«, amely nyomja és nem hagyja aludni.”

(*Túlzások*) A monográfia érdekes módon nemegyszer a semmivel sem indokolható túlzás térségébe téved. „Juhász Gyula a maga osztályhelyzetéből fakadó látását, stílusát kényszerítette a fiatal költőre” – olvashatjuk a kötet elején, ezt a *marxizáló* ítéletet azonban nem lehet mihez kötni. Ismeretes, hogy a fiatal József Attila előbb levélben kereste fel Juhász Gyulát, majd Makóról begyalogolt hozzá Szegedre, hogy versei publikálása ügyében a segítségét kérje, mint ahogy ismeretes az is, hogy a „magyar bánat” szegedi poétája lelkesült előszót írt a *Szépség koldusához*. Nem nehéz belátni, hogy mindennek az égvilágon semmi köze ahhoz, amit *kényszerítésnek* lehetne nevezni. S ha már itt tartunk, hadd említsem meg, hogy a monográfia nagy nyomatókkal hangsúlyozza, miszerint Juhász Gyula „végső fokon osztályok helyett az embert látta csupán”, ami arról tanúskodik, hogy Bori Imre ekkor

még nem érlelte meggyőződéssé: a költői mű esztétikai hírértéke véletlenül sem az ideológiai tájékozódásnak, sokkal inkább a tehetségnek függvénye.

A monográfiának meg-megisméltlő állítása, hogy József Attila *legyőzte* a polgári költészetet, *leszámolt* a polgári költészettel, sőt *megsemmisítette* azt. Nem tudni, hogy Bori Imre mit is értett polgári költészetten, ha azonban szem előtt tartjuk a dolgozat keletkezésének Jugoszláviában is szigorú időszakát, aligha lehet kétséges, hogy a jelzős szerkezet alkalmazásakor elsősorban eszmei tartalmakra gondolt. De még ha így volt is, akkor sem érthető, hogy valamely költő miért és főleg miként semmisíthetné meg költőtársai vagy elődei műveit.

Ezen a téren Bori Imre talán mégis *Az Istenek balnak, az ember él* című Babits-ellenes pamflet s az úgyszintén Babitsot gúnyoló *Egy költőre* című vers értelmezésekor megy el legtovább. Minthogy József Attila a „régii tartalmak vagy régii költői formák megsemmisítését akarta elvégezni”, bizonygatja, a pamfletben és a versben egyrészt Babits költészetét támadja, másrészt pedig a már létjogosultság nélküli „polgári költészet bírálata”-ra vállalkozik. A tények azonban másról beszélnek. A pamflet, amely nemcsak Babits verseinek világát teszi meg gúny tárgyává, hanem túlfokozott indulatossággal Babitsot, az embert is gyalázza, sárral dobálja meg, sziporkázó rokonszenvvel szól Ady, Juhász Gyula, Kosztolányi költészetéről, mintegy jelezve, hogy a titánkodás korántsem az ún. polgári költészet egészét veszi célba. Hogy tehát szó sincs valamiféle „megsemmisítő” szándékról, amit mi sem bizonyíthat jobban, mint hogy József Attila néhány évvel később Kosztolányi „gazdag művészeté”-t méltatja majd, emellett pedig megírja [*Magad emésztő...*] című versét is, amelyben a szó szoros értelmében megköveti Babits Mihályt, s amelyre Bori Imre érthető módon nem tér ki.

(*A marxizmus mint abszolút érték*) A monográfiának talán legmeglepőbb sajátja, hogy Bori Imre marxista pozícióból hozza meg ítéleteit. Nem pusztán arról van szó, s ez talán az eddigiekből is kitetszik, hogy a „társadalmi” elvárásnak engedelmessé a marxista frazeológia olyan közhelyeit is alkalmazza, amilyen az *osztályharcos humanizmus, az osztályharc új és végső szakasza, haladó értelmiségi, történelmi szükségszerűség* stb., hanem arról is, hogy az autentikus marxista tanok igazságtartalmát *kikezdehetetlennek* véli. Ez okból állapíthatja meg, hogy a költő 1932-re „tisztázta világnézete minden kérdését”, hiszen a „marxizmus tanítása nyomán a világ, a természet jelenségeit megértette, felfogta törvényszerűségeit”, olyannyira, hogy eszmélkedésében ettől fogva a valóságos élet értelmezésének alapja „mindig a marxista filozófia iránymutatása” lesz. A marxizmus felsőfokú dicséretét azonban mégis *A város peremén* elemzésekor fogalmazza meg. Ebben a versben, amely az *Elégiával* együtt költészete középpontját alkotja, József Attila a „marxizmus egyetemességét” éneklí, véli, majd ezt az észrevételt a következő megdöb-

bentő konklúzióval toldja meg: „Csak a munkásosztály világnézetével lehet megérteni a világmindenség törvényszerűségeit...”

Önként adódik a kérdés, hogy ha József Attila a marxizmus segítségével definitíve tisztázni tudta világnézetét, ha *mindig* a világegyetem törvényszerűségeinek megismerésére is alkalmas marxista filozófia iránymutatására hagyatkozott, vajon miért írta meg *A háló*, a *Reménytelenül*, a *Téli éjszaka* vagy az *Eszmélet* című verseket, amelyek az ember léthelyzetén, esélyein tűnődve páratlan erővel kérdőjelezik meg a jövőbe látó marxizmus optimizmusát. Ezzel a kérdéssel természetesen Bori Imre is szembenézett, s választ is adott rá: „József Attila évekig betegsége bilincseit hordozta magán, és jóval előbb vált képzelete, érzelmvilága, képalkotása ennek rabjává, mint a törékeny test.” Más szóval az egészséges, mert „tudatos jövőbe” látó, marxista József Attila verseit meg kell különböztetni a beteg, mert távlatot nem látó, végső-kig reménytelen József Attila verseitől. Az opus ilyesféle kettéhasítása azonban merő képtelenség, hiszen József Attila – betegség ide, betegség oda – nagyon is tudatosan közelítette meg a lét azon dimenzióit, amelyekről a marxizmus álmodni sem tudott.

(*A kézirat lappangásának lehetséges oka*) Amikor Bori Imre harmincévesen pontot tett a kézirat végére, a Forum Könyvkiadó, intézményes publikálási lehetőséget biztosítva írónknak, már javában működött. Nyilván szíves örömet közzétette volna a monográfiát, hiszen az értekező próza terén igencsak szegények voltunk még, arról nem is szólva, hogy a mű marxista koncepciója feltétlenül féken tartotta volna az irodalmunk körül ólálkodó, prédára leső besúgókat is. Ennek ellenére Bori Imre félretette a kéziratot, aminek okát Bányai János próbálja megnevezni a könyv utószavában. Rámutat, hogy a könyv szemléletét későbbi írásaiban, így a József Attiláról szólókban is, Bori Imre „messze meghaladta, és később talán nem is gondolt jó érzéssel a József Attila-monográfia kéziratára”.

Ehhez a fontosnak látszó föltevéshez csak annyi kívánczok, hogy Bori Imre „jó érzés”-ének szertefoszlását a hatvanas évek elejének országos irodalmi konstellációi is siettették. Ebben az időszakban felgyorsul a nyugati művek behozatala és fordítása, minek következtében Bori Imre nézőpontja is gyorsan változik. *A „semmi ágán”* című, 1962-ben közzétett tanulmányában, kissé korábbi önmagával is perlekedve, már úgy találja, hogy József Attila szemlélete és a háborús, illetve a háború utáni egzisztencialista filozófia között számos rokon vonás fedezhető fel, amelyeket nem lehet a költő „elhatalmasodó betegségével magyarázni”. Nem, mert amikor a „maga léte foglalkoztatja, a szó legszorosabb értelmében is egzisztencialista – Kafka és Camus testvére, szellemi rokona”.

Érthető, hogy ebből a pozícióból az osztályharcos humanizmus felé már nem vezetett út.

Egy régi-új könyv esélyei

Bori Imre: *József Attila költészete*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2005

Az új Bori-könyv voltaképpen régi: 1959-ben íródott, csak eddig – ki tudja, miért – nem jelent meg. Hogy miért nem, azt most is csak találgatni lehet: a szöveg helyenkénti kidolgozatlansága, az utólagos javításokból adódó véglegesítetlensége aligha jöhet szóba. Azt a kis munkát, amely a könyv nyomdakésszé szerkesztéséhez kellett volna, a nagy munkabírású kitűnő szerző, ha igazán ambicionálja, könnyedén és gyorsan elvégezhetné. De nem tette. Az ok tehát máshol keresendő. Magam két – egyelőre sem igazolni, sem elvetni nem lehetséges – föltételezést látok valószínűnek. Az egyik: ez a fiatalkori Bori-könyv (a szerző akkor harminc körül járt) nem elégitette ki szerzőjét. Nézetei tisztázásához szüksége volt a József Attila-életmű végiggondolására, de az, amit a maga számára sikerült tisztáznia, valamiért elégedetlenséggel töltötte el. A másik (s ez valószínűleg összefügg az elsővel): lehetséges, hogy a József Attila-kutatásban egyre inkább monopolhelyzetbe „emelkedő” Szabolcsi Miklóssal szemben nem akart „frontot” nyitni. (Ismeretes, hogy Bori Radnóti-könyve is, valamivel később, heves magyarországi ellenérzéseket váltott ki, okkal, ok nélkül támadták – már azok, akik egyáltalán tudomást vettek róla.) Mindez, persze, egyelőre pusztán spekuláció, a hagyatéék, mindenekelőtt a szerző levelezése ugyanis föltáratlan. Ám maga a probléma valós, s nagyon is gyakorlati következményekkel jár eldöntése. A kérdés ugyanis – eloldva immár a keletkezéstörténeti szituációtól – az: *tudománytörténeti dokumentumról* van-e szó, amely a kisebbségi magyar irodalmi gondolkodás ötvenes évek végi állapotáról referál, vagy *eleven irodalommagyarázatról*, mely befolyásolni képes a mai József Attila-értelmezést?

A kötetet nyilvánosság elé vezető (s elsődleges értelmezését utószavában mindjárt el is végző) Bányai János vélekedése, úgy tetszik, a második lehetőséget erősíti. Azzal, hogy a könyv megszületése után közel fél évszázaddal a teljes szövegű, önálló kiadás mellett döntött, s nem csupán egyes részletek nyilvánosságra hozatalát pártolta, benne van egy ilyen állásfoglalás logikája. Maga az utószó nyíltan nem foglal állást ebben a kérdésben, Bányai a szöveg belső ambivalenciáinak fölemlgetése ellenére, a mai hatástörténeti lehetőség mellett érvel. Azaz, mondjuk ki nyíltan, *nem* dokumentumot lát benne.

124 Bányai János a könyv alapjellegzetességét egy sajátos kettősségben, ambivalenciában látja. Egyrészt egy bizonyos „evolúciós aspektus” (355.), szerinte,

rányomja a bélyegét a könyvre, s „[a]z evolúciós szempontoz természetesen hozzátartozik a referencialitás aspektusa is. Bori Imre korai monográfiájában szoros kapcsolatot feltételez József Attila életrajza és költészete között. [...] Az élet és a mű szoros összetartozása, a műnek az életélmények és -tapasztalatok irányából való közvetlen értelmezése a pozitivista irodalomtudomány hagyományainak fenntartása, ugyanakkor felismerhetők benne az ötvenes évek József Attila-recepciójának nyomai is” (355). Másrészt azonban, s ezt Bányai nyomatékosan aláhúzza, Bori „a szoros olvasás módszerét alkalmazó interpretációiban eltávolodik a közvetlenül referenciális olvasás gyakorlatától, fogalomhasználatában pedig a hivatalossá tett József Attila-értelmezések szótárától”. S Bányai szerint „[é]ppen ez a kettősség okozza [Bori] József Attila-monográfiájának ambivalenciáját. Egyik oldalon az irodalomtörténet-írás tiszteletben tartandó hagyománya és a kor irodalomszemléletének nyomása, másik oldalon pedig annak belátása, hogy sem a hagyományos irodalomtörténeti gyakorlat, sem a hivatalossá tett József Attila-kép nem alkalmas József Attila költészetének megértésére és irodalomtörténeti helyének pontosabb kijelölésére” (355). Ez az értelmezési keret, amelyben Bányai mozog, s a könyv jellegzetességeit leírni próbálja, a „korszerűség”-hez való igazodásról árulkodik. (Ez a „korszerűség”-igény, mellesleg, a vajdasági – egykor jugoszláviai – magyar szellemi élet egyik tartósan érvényesülő, helyzetkompenzatív trendje.) Aki tehát az ún. hermeneutikából és dekonstrukcióból vegyített irodalommagyarázó iskola vonzásában él, meg is nyugodhatna ebben a tipológiában, s úgy vélhetné, hogy a régi-új Bori-könyv, a „szoros olvasás” előnyei révén ma is eleven mű, amely nemcsak ma is haszonnal forgatható, de döntő vonatkozásban ma is versenyképes. Magam némileg másként látom a kérdést. Az „élet és mű szoros összetartozása”, amelynek képviselőtéért Bányai megőrja Borit, szerintem – mondjon bárki bármit – releváns összefüggés, tagadása pedig szimpla kortünet. Ám éppen Bori Imre nézőpontjának ez a szerintem előnyös vonása teszi észrevehetővé a könyv bizonyos, nehezen tagadható avultságát. A József Attila-életrajz kutatása 1959-hez képest mára „csillagászati” magasságokba emelkedett. Ma már erről az életútról (s a mögötte álló személyiségről, gondolkodásmódról, kreativitásról) nemcsak frázisok (s az egyébként tanulságos kortársi folklorizáció megnyilvánulásai) állanak rendelkezésünkre, mint 1959-ben Borinak – ma már valóban sok mindent tudunk róla. (Ez a fölhalmozódott ismeret, persze, még ma sem tekinthető elegendőnek s lezárhatónak, még ma is sok a nyitott vagy homályban lévő kérdés.) Amit e téren, könyve írásakor, Bori Imre tudhatott, az édeskevés volt, s így „élet és mű szoros összetartozását” valló magyarázat nem is épülhetett föl rajta. Bizonyos tárgyidegen, külső, „ideologikus” vonás tehát óhatatlanul átjárja a könyv egész érvelését, s kevés vigasz, hogy ez az ideologikusság több ponton, előnyére, eltért a magyarországi, még meglehetősen

merev „vonal”-tól. (Ez ugyanis csak történeti, s nem aktuális előny.) Bori Imre tehát az életrajzi kutatás fejletlensége, sőt kialakulatlansága miatt szinte rákényszerült a „szoros olvasás”-ra, ha érdemben akart szólni az életműről. S kétségtelen, hogy a könyv legnagyobb s legelőbb erénye – ebben teljességgel egyetért az utószóval – ebből a „szoros olvasás”-ból fakad. Bár ennek a módszernek is megvannak a maga korlátai, Bori irodalomérzékenysége, kreativitása, problémák és tendenciák iránti fogékonysága e téren érvényesül leginkább és legtisztábban.

A könyv értéke, megítélésem szerint, éppen ezért nem az összképben, hanem a részletekben, egyes fölismerések, megsejtések inspiratív erejében van. A tévesztések, félreinterpreterálások, persze, nem választhatók szét könnyedén a kitűnő, vagy legalábbis megfontolandó sejtésektől, meglátásoktól, de a könyv egészének végigolvasása s értelmezési ajánlatainak megfontolása megéri a fáradságot. (A József Attila-kutatóknak pedig ez egyenesen „kötelező”.)

Az elfogadhatatlan mozzanatok kiszemelgetése egyébként is teljességgel méltánytalan eljárás volna. A könyv inspiratív szerepe aligha érvényesülhet a „hibás” és a „jó” megállapítások valamiféle egyenlegének a fölállításával. Ami a szövegben össze van fonódva, azt együtt kell mérlegelni is, együtt kell – mint lehetséges értelmezési javaslatokat – végiggondolni. Hogy mire célok ezzel, az talán már a *Bevezető* első mondatainak idézésekor, önmagából is kitetszik: „József Attila központi helye századunk magyar irodalmának fejlődésében – írja Bori – immár vitathatatlan. Azok a nézetek, amelyek más költőket (Ady Endre, Babits Mihály, Erdélyi József, Illyés Gyula) helyeztek elébe és fölébe, lassan háttérbe szorulnak, és mind jobban meggyőződésé lesz, hogy József Attila életműve fejezi ki legtökéletesebben, legnagyobb művészi szinten, egyértelműen századunkat” (5.). Ennek az „erős” tézisnek az igazát egy József Attila-kutató hajlamos elfogadni, hisz egy, a múltból palackpostaként kiemelkedő megerősítést láthat benne munkája értelmét illetően. Mégis, úgy vélem, célszerű óvatosnak lenni. József Attila „központi helye” olyan pozíció, amelyet részben másokkal együtt tölt be, részben pedig nem egyszer s mindenkorra rögzített pozíció. Egy új, s még ki sem bontakozó kor embere, más horizontból ítélve meg az irodalmat, ha nem is gyökerelesen, de átrendezheti az erő-rangsort. Beszédes tény e vonatkozásban, hogy a Bori emlegette költők közül 1959 óta pl. Erdélyi és Illyés jelentősen veszített pozíciójából, s jó ideje már Babits köré is kérdőjelek rajzolódnak. A meg sem említett Szabó Lőrinc vagy Weöres Sándor viszont „föjlött”, előtérbe került. S a kanonizáló gesztusok, bár el- és kikerülhetetlenek, s nem is lehetünk meg nélkülük – már csak azért is óvatosan kezelendők, mert nemcsak az ítélet, de maga az értékelés *szempontja* is, bizonyos határok között, *mozog*. Hogy mi a nagyság kritériuma, abba pl. nem minden kor minden értelmezői irányá

számítja bele a kor kifejezésének követelményét. (Más kérdés, hogy ebben a követelményben én egyetértek Borival: az a költő, aki nem fejezi ki korát, az „örök emberi”-t sem képes artikulálni, hiszen az „örök” mindig csak az itt és mostban tapasztalható meg.)

Ha a könnyebbség kedvéért mégis példák idézésével kell illusztrálni a könyv erényeit és fogyatékoságait, erre is, arra is lehet hozni citátumokat. Egy példa a negatívumra: „1932-ben – írja Bori – a költő tisztázta világnézete minden kérdését. A marxizmus tanítása nyomán a világ, a természet jelenségeit megértette, felfogta törvényszerűségeit; természet, társadalom, költészet problémái egy egységes világgép egészét képezik tudatában. Ha a természetet tanulmányozza, ha a társadalmat vizsgálja, ha a költészet törvényein töpreng, a maga élete jelenségeit, vágyait, érzéseit méri, ha verset írt, mindezek egyszerre szólnak meg. Egy világ ez most már, melynek törvényei ugyanazok, s a tudatos emberi viszonyulásban, de úgy, hogy ő maga is része ennek a nagy, átfogott valóságnak, a költészetben ez az egyetemesség nyilatkozik meg” (199.). Ez a passzus kétségkívül egy jól összefogott, kerek jellemzés, valami lényegesnek is a fölismerése, egészében mégis nem állja ki a próbát. Mondhatnánk, túl kerek, mesterségesen homogenizált, s nem veszi figyelembe azokat a mozzanatok, amelyek ekkor, 1932-ben is, latenszen, jelen voltak a költő gondolkodásában, később pedig annak kimondására készítetik, hogy „a törvény szövedéke mindig fölfeslik valahol”. S az időzítés sem pontos, 1932 nem igazi szakaszhatár, sem az életben, sem a teoretikus gondolkodásban, sem – ami végül is döntő – a költészetben. Valamiféle cezúra inkább 1933-ban vagy még később mutatható ki. Így is érdem azonban, hogy a „törvény”-keresés valóságos igyekezetére Bori fölfigyel, és súlya szerint kezeli. Az erényekre, már csak „kihangosításuk” végett is, célszerű több példát is hoznunk. Egy apró, életrajzi mozzanat: Bori, Fejtő Ferencnek a Látóhatár 1954. 3. számában közölt emlékezésére támaszkodva, egy igen fontos és megvilágító erejű Kafka-mozzanatot emel be a kutatásba (310.) – egy olyat, amelyet a magyarországi kutatás máig nem integrált. (Ez persze nyilvánvalóan a magyarországinál akkor kedvezőbb jugoszláviai politikai klímára vezethető vissza. Budapesten a nyolcvanas évek végéig nemigen „illett” emigráns folyóiratok közleményeire hivatkozni, s így azok többnyire ki is maradtak a fölhasznált irodalomból, szűkítve, deformálva az értelmező munkát.) Egy másik, kifejezetten poétikai természetű fölismerését Bányai is idézi (360.), joggal. Az *Eszméletet*, ezt a tizenkét versből álló kompozíciót ugyanis Bori már „versciklus”-nak tekintette (226.), s egyben „filozófiai önéletrajz”-nak (222.). Ha tudjuk, hogy ez egyáltalán nem evidencia s a ma legismertebb (s elismertebb) József Attila-kutató, Tverdota György az *Eszmélet* ilyen fölfogásáról csak nemrég (2004) írt egy könyvnyi elemzést, s neki

még erősen érvelnie kellett amellett, hogy itt nem egy, 12 soros versről, hanem tizenkét, ciklusba rendezett költeményről kell beszélünk, akkor tudjuk kellően méltányolni Bori fölismerését. S ugyancsak megemlítendő ebben az összefüggésben József Attila szürrealizmusának kérdése (80.) is. Ezt az utószó szintén érdemként nevezi meg, s fölhívja a figyelmet arra, hogy a „szürrealista kaland” Bori szerint jelentős költői hozadékkal járt: „a dinamika, a mozgalmasság, a képbontás, az asszociációk merészsége, »a városi élet jelenségei és a hétköznapi élet szavai«, a tudatalatti világ megközelítése, a szürrealizmus »hajlama« a népi témák iránt” – mind-mind e kaland révén került be József Attila költészetébe (vö. Bányai, 357). Tverdota György viszont, aki tagadja a szürrealizmus költőnkre gyakorolt döntő befolyását, s az ún. *tiszta költészet* szerepét hangsúlyozza, egész ellencikket írt e témában (*József Attila szürrealizmusa és Bori Imre*. Alföld, 2006. 4. sz. 88–95.). Ez látszólag Bori ellen szól, nem tagadható. S tény, hogy az ún. *tiszta költészet*, amely francia mintára s valószínűleg Németh Andor intenciójára és közvetítésével került József Attila versgeneráló elvei közé, meghatározó inspiráció volt. Ebben Tverdótának igaza van, figyelembevétele nélkül nem is igazán érthető meg a *Medáliák* típusú versek természete. Ám, s ezt Tverdota ellenében is célszerű fönntartani, mindez nem teszi fölöslegessé a szürrealizmussal való megismerkedés figyelembevételét. Számomra Bori álláspontja e téren helytállónak s meggyőzőnek tűnik föl. (Egyébként Tverdota maga is jól tudja, csak itt nem veszi számításba, hogy József Attila intellektuális alkatára éppen egy integratív, különböző indíttatásokat a saját értelmezői horizontján egybevonó beállítódás a jellemző. S alighanem ez volt a helyzet a *tiszta költészet* és a szürrealizmus egyidejű figyelembevételekor is.)

A magam, meglehet speciális nézőpontja számára Bori Imre leginspiratívabb villanásai mégis azok, amikor a gondolkodás mechanizmusába világít be egy-egy megjegyzésével. A 311. oldal egyik jegyzetében (82. jegyzet) pl. így ír: „A megfogalmazás nehézkessége az úttörés nehézségeivel magyarázható. A gondolatkapcsolások járatlan területeire hatolt be” – mármint József Attila. Ez s az ehhez hasonló, látszólag lazán odavetett megjegyzések, túl a szoros olvasásban érvényesülő interpretátori érzékenységen, úgy vallanak Bori észjárására, hogy ugyanakkor bevilágítanak magának a vizsgált műnek a képződésébe is. Az ilyesmik árulják el, hogy a szoros olvasás mechanizmusának hátterében Borinál valami mélyebb „logika”, valami érzékeny megfigyelési szempont is érvényesül, s ez a mintázat adja meg a jellegzetesen Bori Imre-s vonását értelmezéseinek. A mű tulajdonságainak és az azt létrehozó gondolkodásnak az összefüggése az irodalomról való gondolkodás egyik legizgalmasabb területe.

Bányai János, okkal s joggal, emlékeztet rá, hogy e régi s csak most nyilvánosság elé jutó könyv mellett Bori Imrének kb. ötven egyéb írása is van József Attiláról. Ezeket, mint Bányai is konstatálni kénytelen, szerzőjük soha nem gyűjtötte kötetbe, együttes – egymást kölcsönösen erősítő – kötetkiadásuk valamiért ugyancsak elmaradt. Nem tudom, ma újraolvasva ezeket az olykor csak pár flekkes (olykor persze szokásos méretű) cikkeket, milyen kép alakulna ki bennünk Bori 1959 utáni József Attila-értelmezéséről. Olvasmányemlékeim alapján (amelyek persze becsaphatnak) úgy gondolom, ezeket a cikkeket is érdemes lenne összeszedni, újraolvasni s kiadni. A Magyar Szóban s más, nem tudományos fórumon publikált rövid jegyzetek ugyan bizonyára jórészt véletlenszerű alkalmak szülöttei, „forgácsok” és „villanások”, de arról az irodalmi s intellektuális potenciálról, amelyet így is képviselnek, a mai viszonyok között hiba lenne lemondani. Mind az összeszűkülő és bezáródó vajdasági magyar szellemi életnek, mind a (megint) krízisen áteső József Attila-kutatásnak előnyére válna egy ilyen, posztumusz „figyelmeztetés”.

A doktriner illúziók bűvöletében ne mondjunk le arról, amink van, s ami – kis ráfordítással – elevenné tehető. Ne feledjük: nemcsak a régiek, az eljövendő, még csak ezután megszülető irodalommagyarázatok sem lehetnek „tökéletesek”. Ha ugyanis ezt tudjuk, meg tudjuk becsülni azt, ami mégis csak megszületett és még mindig segít bennünket világunk értelmezésében.

„Elveszett nemzedék”

Aaron Blumm: *Csáth kocsit hajt*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2006

Ha a kritikának lenne szava az elveszett nemzedékről szóló beszédhez, akkor talán elmondhatna valamit Virág Gábor új könyvéről, amelynek középpontjában generációja zsákutcába jutása áll. Virág prózája a szerző első közlései óta megtartotta generációs jellegét, melynek formajegyei mára kultúrkritikává nőttek. Virág Gábor nem tud nem reflektálni közelmúltunk politikai zajlásaira, miközben ironikus stílusát továbbfejleszti. Ami kezdetben az apák világával való infantilis szembenállás volt, az mára komoly elkülönböződésé vált. A szerző azt a világot tárja elénk, amelyet az apák hagytak hőseire, s amelyben a maguk módján boldogulnak. Így épül ki egy második valóság, ami Virág Gábor prózájának a realitása egyben.

Virág *toposza* a zsákutca, az a *közös hely*, melyet a szerző egy kis közösséggel népesít be. Nagyon hasonlít a *közhelyre*, ha az itt élők nem egy közös létforma kialakítói lennének, amely gyakran kényszeres, meghasonlott. A zsákutca(k) a kötet első és utolsó előtti szövegének közös címe, amely mintegy keretet ad Virág Gábor prózáinak. Ismétlődések, áthajlások emelik egy magasabb esztétikai szintre ezeket a szövegeket, amelyek egy látszatra egyszerű történetet mesélnek el egy zsákutca különös lakóinak életéből a 90-es évek háborús éveiben. A keretforma azért is jó megoldás, mert egyrészt perspektívát ad a köztes elbeszéléseknek, másrészt ezek a köztes elbeszélések értelmezik a „hólapátos” elbeszélő zsákutcai pozícióját. Az olvasó sokszoros áttételeken keresztül jut el a Zsák utca világába, amely összes kellékeivel együtt nem más, mint közelmúltunk kritikája, paródiája.

Virág rövidprózának nevezi szövegeit. Szerénysége alig érthető, mert minden eszköze adott, hogy eme prózák történetek legyenek. Egy többszörös újraolvasás vagy egy egybeolvasás során könnyen regisztrálható a szövegek térideje, amelyet a kritika Dombos-történetként interpretált. Fontos kiemelni, hogy Virág Gábor stílusa a Dombos-történetek óta gazdagodott, amennyiben egy világgép perspektívája a valóságelemek beemelésével kiszélesülhet. Az elveszett nemzedékért nem kell kötelezően szomorkodni. Inkább örülni lehet annak, hogy valaki ma, teremő erejének teljében, meg tudta fogalmazni generációja életérzését. Olyan világ ez, amely a nyelvhasználatán keresztül érvényesül, így adva pofont az apák nemzedékének: a viszonylag

szűk szótár, a fiatalok mindennapjainak szegényes kellékei, lebujaiknak ismétlődő nevei egy felnőtt nem tudó nemzedék szűkös világát, egyben pedig a beszűkülésből való kitörési szándékát fejezik ki. Egyszóval, az elveszett nemzedékről szóló beszédhez a kritika Virág Gábor prózájából választhat magának szavakat.

Az *Urban Legends Go To Kisbegyés*, az *Élet a falun*, a *Miért szeretünk óvodába járni?* és *A krpilonac nappal is támad* című történetek Virág Gábor új kötetének reprezentásai. Semmis kis szövegek ezek, „üres dumák”, ahogy a szerző egy alkalommal mondja, stílusukat tekintve azonban „telítették”, világkép és forma tekintetében komplettek. Az *Urban Legends Go To Kisbegyés* című szövegekben arról kapunk információkat, hogy a szerző újításainak igenis van elméleti alapja, mégpedig a dekonstrukció. Az *Élet a falun* a Dombos-horizontot szélesíti ki. A *Miért szeretünk óvodába járni?* az infantilizmusnak ad novellai formát csattanóval a végén. *A krpilonac nappal is támad* egy éjszakai lebukás története, melyet az elveszett nemzedék tagjai népesítenek be. Érdekes, hogy az elbeszélő nem nevezi néven hőseit, egytől egyig J. monogrammal szerepelnek, így adva kifejezést a nemzedék arctalanságának.

A *Csáth kocsi hajt* című szöveg Virág Gábor új kötetének címadó rövidtörténete. Már első közlésekor is „relytéesnek” számított, melyről Faragó Kornélia írt külön kis tanulmányt, kiemelve „a szerzői, az elbeszélői és a szereplői alany” összefonódottságát. Könyvcímként a helyzet még összetettebb, a Kosztolányi–Csáth barátság irodalmi referenciáira hívja fel a figyelmet. Az Aaron Blumm néven író Virág szövegei az Esti Kornél-történetekre asszociálnak: Csáth kocsiába akár Esti is beülhetett volna. „A szereplő poétikája: a név. De elegendő-e a névre, mint kulturális kódfunkcióra, mint tetszőleges jelentésre alapozni? Elegendő-e megnevezni a figurát, s ezután már csak a befogadó Csáth-képére apellálni?” – teszi fel a kérdést Faragó. Mint ahogy van Csáth-, Kosztolányi-kép, úgy van már Aaron Blumm-képünk is, máskülönben a címadó kis történet nem kerülhetett volna a kötet élére. A címválasztás nehézségei a szövegbe is bekerültek, mely szerint az első változat „Ifjúkorom felejtései” címet viselte volna. Ez a cím mindent megmagyarázna, ha a másik változat nem bizonyult volna találóbbnak. A már kötetben gondolkodó Virág egy olyan kis történetet írt, amelyben absztrahálhatta poétikáját, prózafelfogását, stílusát. Generációs jellegű írásai közben olyan eszközök birtokába jutott, amelyek lehetővé tették számára a prózaírói érvényesülést: Aaron Blumm irodalmilag felnőtté vált, és Csáthtal kocsiázhat.

A viszonylag keveset író Virág stílusa alakulóban van, továbbfejlődése várható. Új kötetében több utat tár elénk, melyek irányvetelei egy lehetséges generációs kritika megszületését várják – előre jelezzik.

Aaron Blumm vadul hajt

Aaron Blumm: *Csáth kocsit hajt*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2006

Az Aaron Blumm írásaival ismerkedni szándékozó olvasónak az eddigi szétszórt folyóiratközléseken és a kishegyesi Blumm–Szerbhorváth–Mirnics triász által jegyzett, 1998-ban megjelent *Dombosi történetek* című gyűjteményen kívül végre egy önálló kötet is rendelkezésre áll. A Forum Kiadó által az idei könyvhétre megjelentetett nem túl testes, *Csáth kocsit hajt* címet viselő kötet összesen huszonöt írást, a könyv műfaji önmeghatározása értelmében rövidprózát tartalmaz. A könyvborítón olvasható szerzői név mögött – és ez mára már kevesek előtt titok – pedig a vajdasági ifj. Virág Gábor áll (tovább árnyalja a játékot annak felidézése, hogy Darvasi egyik könnymutatványosa is ezt a nevet viseli). Az elmúlt másfél évtized magyar irodalmában nagy divattá vált álnévhasználat (Esterházy Pétertől Talamon Alfonzig rendkívül sok példa sorolható) az irodalmi köznyelv része lett, funkciója már nem a rejtőzködés, az inkognitó megőrzése, hanem a szerepjátszás, az alakváltás és nem utolsósorban a hús-vér szerző szövegektől való eltávolítása és egy fiktív, az írásoknak mégis valamiféle egységes alapot adó auktor beiktatása a befogadás és az alkotás folyamatába. A civil és az írói személyiség közötti különbség tételezése, az írás mint szerep problematikája máris felvillantja az első, ha nem is legfontosabb kapcsolódási pontot a kötet címében szereplő Csáthtal. A Brenner Józsefként tevékenykedő, szépirodalmi munkásságát azonban következetesen Csáth Gézaként jegyző író ezen túl nyilvánvalóan születési helyét tekintve is fontos figura lehet a vajdasági irodalom alkotói, így Aaron Blumm számára is. A szerzők írásaiban rendre visszatérő narkotikumok használata, a kábítószeres befolyásoltság látás- és érzékelésmódjának szövegszervező sajátságai szintén kapcsolatot létesíthetnek a két korpusz között. Csáth legendája és alakja fontos kiindulópontnak, origónak is tekinthető, talán egyfajta irodalmi apafiguraként is értelmezhető a Délvidék irodalmában, de legalábbis Aaron Blumm magánmitológiájában. A cím második felének interpretációja során az asszociációs láncban mindenképpen az első a Tudósok nevű formáció és a közelmúltban elhunyt Bada Dada Tibor által előadott, közismert zeneszám, az *Apa kocsit hajt*. Az Apa és a Csáth kifejezések az intertextuális játék értelmében akár fel is cserélhetőek, így Csáth irodalmi apa-figuraként való értelmezése még inkább alátámasztható. A Bada Dada-számhoz való viszony ezenkívül az avantgárdokkal és a neoavantgárdokkal való kapcsolatot, ennek szövegalkításban itt-ott megfigyelhető sajátságait

is előrevetíti (nagyon jó példa erre a szövegformálás, a radikális tipográfiai eljárások alkalmazása, az írott szöveg lehetséges vizuális aspektusainak kihangsúlyozása és az ezzel kapcsolatos szélsőséges kísérletező kedv), így a csáthi mellett egy attól nagyban eltérő, de a vajdasági magyar irodalomban elsősorban az Ex-Symposion révén mindig is erőteljesen jelen lévő hagyományba is beágyazza magát a kötet.

E két fontos és mindenképpen hangsúlyosan jelölt hagyomány mellett természetesen több író, filozófus idéződik meg valamilyen formában a könyv lapjain, noha nem mondható, hogy Blumm prózájában kifejezetten nagy szerepe lenne az intertextualitás alakzatainak. Ennek ellenére mottókban, szövegrészletekben Cervantestól Nietzschéig több szerző kerül elő, a magas irodalom toposzai, legfontosabb szerzői mellett azonban a populáris kultúra alakjai (Zámbó Jimmy, Cindy Crawford) is felbukkannak egymás kontextusát gyengítve, a szövegeket eklektikussá téve és minden megnyilvánulást – éppen emiatt a radikális keveredés miatt – valamiféle ironikus felhanggal ellátva. Az explicit módon jelölt kapcsolódási pontokon túl azonban talán más magyar irodalmi párhuzamok vizsgálata is releváns szempont lehet. A Tar Sándor prózájával, elsősorban *A mi utcánk* című kötettel való összevetés a *Zsákutcá(k)* és *Zsák utca(k)* címet viselő szövegek esetében kínálja fel magát egész egyértelműen. A Tar-prózával való rokonság azonban nemcsak itt, hanem több rövid szövegben is megfigyelhető. A szociografikus igény természetesen nem teljes Blummnál, és beszédmódja is egészen más, ugyanakkor figurái, jellegzetes helyszínei és az általános miliő rendkívüli hasonlóságot mutatnak. Bár Blummnál nincs meg a teljes, lezárt történetek elmondására való igény, és szövegszerkesztési eljárásai kevésbé klasszikusak, mint ahogy azt Tar Sándor írásaiban megszokhattuk, a falu életének bemutatása mindenképpen összeköti a szövegeket. Mindkét szövegüniverzumban gyakoriak a lecsúszott, periférián tengődő, gyakorta mentális problémákkal, alkoholizmussal küzdő figurák, a jellegzetes falusi kocsmák és törzsvendégeik és mindkét esetben ezzel az atmoszférával szükségszerűen együtt járó kilátástalanság lengi be az írásokat, adja meg azok alaphangulatát. *A mi utcánk* Dorogija, Hesz Jancsija, Sudákja, Papp Terkája és a fiatal vajdasági szerző Nikolája, Etus nénije, Pesti Karesza kétségtelenül egymás sorstársai, irodalmi rokonai. Közös továbbá a szövegekben – és ez az aspektus a Blumm-írások esetében ha lehet, még erősebb – hogy a fent említett téma és jellegzetes szereplők ellenére nem a tragikum az uralkodó minőség, hanem inkább a humor, elsősorban a satirikus és groteszk humor, és az ezáltal létrejövő tragikomikus feszültség a jellemző. Az abszurd és a groteszk elemek feltűnő dominanciája a Blumm-szövegekben pedig egy Tar Sándor szociografikus-realista világtól rendkívül távol eső korpuszt is bekapcsolhat, mégpedig Podmaniczky Szilárd rövidprózáit. Míg Tar Sándor prózájával főként a tematikus egyezések kötik össze a Blumm-kötet írásait, addig Podmaniczky első kötetei, a *Megyék egy kört az avázon*, a

Vastag sapka vagy akár a *Képlapok a barlangszájából* elsősorban beszédmódjuk miatt kínálják fel az összehasonlítás lehetőségét. A rövid, skiccszerű, éppen csak felvillantott kis történetekhez és jelenetekhez való vonzódás, a képzelet, furcsa képzettársítások és abszurd, már-már szürreális képek mindkét rövidpróza-világra jellemzőek. Blummnál például egészen gyakoriak az ehhez hasonló részletek: „...az Iszlám Férfiak Társasága azért szívesen fogad. Számos poént mondanak, férfi vagyok én is. Márta néni, miközben rakom ki a bűvös kockát, megkérdi, meddig leszek még gyerek. Beremegek a jobb fülemben a dobhártya, ezért sok fokhagymát eszek. Az Iszlám Férfiak társasága hozsonál: – Ótatánk az első nagy háború alatt orosz fogságba kerülve gmüzlít evett” (*Urban Legends Go To Kisbgyes*). Vagy: „Kék gyertya, amelyik most nem ég, egy tyúk szeme, amint néz, miközben hátul vagyok az udvarban, adok enni az állatoknak, a lelki válságban szenvedő kutyám nem is látszik. A kék öngyújtó eltűnt pillanatnyilag valahova, tegnap nem írtam, hogy van egy piros-szürke macska is, amely állandóan figyelni ezeket a dolgokat...” (*Volt egy zöld farkas*)

Blumm nyelvhez való viszonya és ebben a valóság és nyelv viszonyáról implikálódó képe tehát nagyon emlékeztet Podmaniczky elképzeléseire. De milyen nyomok találhatóak a szövegben erre vonatkozóan? Természetesen meglepő lenne, ha egy irodalomelméletileg és bölcséletileg is láthatóan felkészült szövegvilágban a nyelv valóságtükröző elképzelésével találkozoznánk, ehelyett nyilvánvalóan a nyelv teremtőerejét, konstruktív és ezért elsődleges szerepét hangsúlyozzák ezek az írások. *Az én halottak napi történetem* című írás elbeszélője például édesapja történetét vázolja fel, akit nem tanítanak meg az úgynevezett „csúnya” szavakra, mondván, hogy azok jelentéstartománya üres, jelöltek nem léteznek, hiszen a világban nincsenek „csúnya” dolgok. S mivel az édesapa nem kerül e szavak birtokába, a világ ezen része valóban hozzáférhetetlenné válik számára. Hisz ha nincs szó, nincs meg a hozzá tartozó valóságdarab sem, azaz a hiányos nyelvi kelléktárral rendelkező szubjektum számára nem elérhető: „Édesapám pedig ott állt megfürödve a felemás szókészletével. Senkiről nem bírt rosszat mondani, mert nem voltak hozzá szavai, és mert nem voltak szavai, rosszat gondolni se tudott róluk. Ezért védtelen maradt, minduntalan becsapták, és összeröhögtek a háta mögött.” A blummi értelmezés szerint tehát a valóság a nyelvtől nem független, hiszen maga a nyelv teremti meg azt. S így aztán az irodalom feladata nem lehet a valóság tükrözése, s nem lehet mimetikus funkciója egyik művészeti ágának sem, ahogy a már citált, egyik *Urban Legends Go To Kisbgyes* című szövegben egyértelműen megfogalmazódik: „Arra gondoltam, hogy a művészet messziről lefossa a valóságot. De nem akartam csúnya szavakat használni.” Az érintkezés tehát nem a régen elgondolt elv szerint történik, a művészet nem utánozza, hanem létrehozza a valóság egy-egy darabját. Az Aaron Blummszövegeket ezért – bár kétségtelenül lehetnek hasznos és releváns eredményei – nem feltétlenül hatékony referenciális szempontok alapján értelmezni.

Aaron Blumm, a fiktív szerző ugyanis füttyöl a valóságra. Legfontosabbnak nem azt tartja, mi az, ami megtörtént vagy megtörténik, hanem hogy mi az, ami megtörténhet („Arra gondolok mi történhet még.”), nem a dolgok aktualitása, konkrét megvalósulása érdeklí, hanem a potencialitás, az elképzelhető variációk, a lehetőségek. Az aktuális világ feltérképezése helyett a különböző lehetséges világok modellezése az igazi terepe, ahol igen otthonosan mozog.

Ennek megfelelően Blumm óriási képzelőerővel rendelkezik, szövegei egy meglódult fantázia működésébe, határtalan birodalmába engednek betekintést. Mindehhez birtokában van a szükséges nyelvi eszköztár, szókincs és kellő stilisztikai érzék, bár azt is meg kell jegyezni, hogy a szövegek nem ritkán kissé nyersnek, megformázatlannak tűnnek, mintha hasznukra lehetett volna még egyszeri átolvasás, újragondolás. Helyenként hányavetinek, összecsapottnak tűnnek a kötet írásai, olyan „lusta” szerző alkotásainak, aki nem mindig bibelődik a megfogalmazással és a feszes szerkezettel, mert valószínűleg nem ezt tartja az írások legfontosabb tétjének. Ha pedig így fogjuk fel, akár tudatos eljárás eredményének is tulajdoníthatjuk ezt a kissé hányaveti szövegegyütttest. Lehetséges, hogy azért marad kibontatlanul és átfésületlenül rengeteg ötlet és érdekes kísérlet, mert Aaron Blumm hasonlóképpen ír, mint ahogyan Virágék vásárolnak a kínai boltban (*Virágék a kínai boltban*). Összeszednek minden kacatot, hasznosat, haszontalant, különösebb megfontolás vagy meggondolás nélkül, s aztán majd meglátják, mire lesz jó. Ennek megfelelően a tárgyalt írások metaforája is lehet egy kínai bolt, ahol a külön-külön látszólag haszontalan, sokszor giccses, felesleges, gyakran nem túl igényesen elkészített holmik összessége valami egészen különleges, sajátos, eklektikus esztétikumává válik. Mint egy montázs, melynek darabjai nem biztos, hogy külön-külön is minden esetben megállják a helyüket, de a gyengébb és erősebb alkotórészek együttese végül valamiféle értékelhető és különleges produktumot hoznak létre. Úgy tűnik tehát, hogy Blumm nem babrál apró dolgokon, nem mindig csiszolja a lehető legtökéletesebbre a megfogalmazást, nem feszesíti a szerkezetet, hanem erős tempóban, neki-nekilóduló fantáziájára támaszkodva halad előre a szövegalakításban.

A kötet címadó novellájában az elbeszélő Csáth mellett utazik, és kéri, hogy hajtson lassabban, Csáth azonban elengedi a füle mellett a kérést: „Csáth vadul hajt, többször is erőteljesen rálép a gázpedálra, hiába mondom neki, hogy ne. Emlékszem, sáros és hepehupás az út, mondom Csáthnak, hogy menjen kicsit lassabban, de nem hallgat rám.” Nem hajt lassabban Aaron Blumm sem. S talán épp ez ennek a prózának a legfontosabb jellemzője, hogy szerzője egészen biztosan mehetne lassabban és megfontoltabban, de mégsem ezt teszi, hanem vadul hajt előre, sokszor zsákutcába juttatva szövegeit és olvasóját is, nem mindig válaszolva az említett novella elbeszélője által Csáthhoz intézett kérdésre, hogy „Most mi van?”

Játék a tűzzel

Brestyánszki & Co.: *Érintetlen*. Népszínház, Szabadka

„S köszönöm a tüzet.”
(Ibsen: *Nóra*)

A mottóként választott mondatot Rank doktor mondja Ibsen drámájában Nórának, miután a hölgy „tartja a gyufát”, s a doktor rágyújt, illetve mielőtt lelépne a színről, ami számára egyben az élet színterét is jelenti. Így búcsúzik a már nem éppen fiatal orvos az általa titkon szeretett fiatal nőtől és az élet-től is. Jelképes és tömény drámai pillanat; benne van egy emberélet minden reménye és kudarca.

De én nem a *Nóráról* s nem Rank doktorról akarok írni, hanem egy vajdasági magyar ősbemutatóról. Hogy mégis Ibsen művének fent idézett jelenete jut eszembe, ennek az a magyarázata, hogy az a bizonyos jelképes tűz a Brestyánszki & Co. által jegyzett *Érintetlen* című színpadi szövegben s ennek előadásában (rendező: Hernyák György) is „fellobban”, és nem is csak egy rövid epizódban van funkciója, hanem központi szerepet kap. Ennek ellenére azonban drámai hatása közel sem olyan perzselő, mint Ibsennél.

Mert: nincs dráma.

A tűz ez esetben is jelképes. És ugyancsak egy fiatal nővel kapcsolatos. Anamee-val, aki tűzzel gyógyít, s akitől ennek titkát meg kell szerezniük egy tudományos kutatóintézet erre megbízatást kapott munkatársainak. Csakhogy Anamee-vel és a vele foglyul ejtett fivérével, egy kihalt nép utolsó példányai ők, a tudósok nem tudnak szót érteni, mert nem értik egymás nyelvét. A két szerencsétlen ugyanis valamilyen érthetetlen nyelvet használ. Hogy mit mondanak egymásnak, s mit válaszolnak a titkukat megfejteni, megszerezni kívánó kutatóknak, azt sem ők, sem mi nem tudjuk meg, mert nincs fordítás, föliratozás. Ezek szerint, gondolom, nem is fontos. Az azonban ettől függetlenül világos, hogy a titkot mindenáron meg kell(ene) szerezni, mert ahogy a kiszivárogtatott rádióinformációból értesülünk, Anamee és fivére, akik a „fejlődéstől elszigetelve éltek [...] prelogikus gondolkodással [...], megőrizték évezredek ősztoni tudásukat [...], olyan képességek birtokában vannak, amelyeket mi hajlamosak vagyunk csodának nevezni. Pusztán

akaraterejükkel képesek gyógyító hatású tüzet generálni”, olyan titkok birto-
kosai (pontosabban csak a nő), ami „elsöprő jelentőséggel bír a gyógyászat, a
gazdaság és nem utolsósorban a hadászat terén is”.

Ez így érdekes újsághír lehetne egy szenzációkat tartalmazó oldalon,
vagy lehetne akár egy sci-fi sztorija. Bár van küzdelem, van szándék, s el-
lenállás is van – dráma még sincs. Pontosán érzi ezt a szerző, Brestyánszki
Boros Rozália is, aki a végleges szöveget a színészekkel együtt a próbák során
hozta létre, amikor a hiány pótlására többféle kísérletet tesz. Szembeállítja
a tudományt és az érintetlen természetet, utal rá, hogy a kutatóintézetbeli
férfiakat megérinti a titokzatos nő jelenléte, különböző jelképeket említ, vet
be stb. Hiába.

A természet és a tudomány konfliktusa eleve lejátszott meccs. Az utób-
bi, bár az intézeti munka alapján nagyfokú szervezettséget mutat, szinte tö-
kéletesnek tűnik, éppen ezért komikus, kisszerű. Ezért semmi esélye sem
lehet arra, hogy legyőzze a természetet, amely bár szenved, kiszolgáltatott,
de legyőzhetetlen. A férfiak közül ketten, Richárd és Artúr, sikertelenül
próbálkoznak Anamee megnyerésével, a harmadikat, az intézet vezetőjét,
Edvárdot, akit felesége féltékenysége sem tántorít el a kapott feladat sikeres
végrehajtásától, illetve Anamee-től, viszont kijátssza az érintetlen természet
érintetlen hölgye. Ha jól értem a történet végét, ami nem bizonyos, mert
több vonatkozásban is talányos. Nem tudom, például ki a színlap szerint
Aummaadaa-nak nevezett kőszoborszerű valaki, aki időnként feltűnik a szín
jobb oldalán, s elmond egy-egy, természettel kapcsolatos haikut, az előadás
végén pedig abban a kísérleti ketrecben látjuk, ahová Anamee-t és fivéré
helyezték megfigyelés céljából, majd leveti fekete csuháját, és a megszólalásig
hasonlít Edvárdra. Ennek bizonyítékul jelképes szerepe lenne. Akárcsak Ed-
várd álmának, amelyben miután körülmetsette az arcát, lehúzta róla a bőrt,
meglepődve tapasztalta, hogy a felszín alatt kék műanyag arca van. Ezzel
szemben a tudomány zárt terébe tévedt légy jelkép funkciója világos. Napjai,
órái éppen úgy meg vannak számlálva, mint Anamee-nek s fivérének. Lírai
motívum, mondhatnánk, amely jelképként színező hatású, nem több. Ennél
még kevesebb indokoltsággal bír például annak megállapítása, hogy Ana-
mee szűz vagy sem, aminek érdekében szabályos vizsgálat történik, jóllehet
nem tudni, miért, hiszen ennek, mint az egyéb vizsgálatoknak és méréseknek
(véryomás, koponya-, kar-, vállméret stb.), semmi szerepe nem lehet a gyó-
gyító hatású tűz titkának ellesésében, megszerzésében.

Csupa látszat, csupa tévedés.

Szükségyszerűen merül fel a kérdés: ilyen esetben mit tehetnek a rendező
és a színészek?

Keveset. Legfeljebb annyit, hogy helyzeteket és karaktereket szimulálnak,
ahogy Hernyák és színészei teszik, ki több, ki (többen) kevesebb sikerrel. A

rendező elsősorban a kutatóintézetbeli rend, szervezettség karikírozásában jeleskedik, és szerez így mulatságos pillanatok a közönségnek. Kérdés azonban, hogy ezzel nem devalválja-e a tudományt. Véleményem szerint ez történik, ami azért tévedés, mert ezzel eleve kioltja azt a kevéske drámaiságot is, ami még úgy-ahogy működtetné a drámát. Az írói panelmondatokból a színészek közül Magyar Attila (Richárd) tud karaktert formálni, és Mezei Zoltánnak is sikerül kiügyeskednie egy-egy hiteles pillanatot. Ennyi. Kálló Béla (Artúr) és Tényi Edit (Margó, Edvárd párja) viszont nem tud egyé-
níteni, sablont hoz, sablon marad. A két „vadember” szerepe azonban még erre sem nyújt alkalmat. Mind G. Erdélyi Hermina, mind Vukosavljev Iván szenved, s ezt nem a tudós kutatók okozzák, akik a titkuktól szeretnék őket megfosztani, hanem a feladat, amit nem tudnak, mert egyszerűen nem lehet megoldani. Hiszen Anamee csak folyamatosan riadt, semmi más, semmi több, fivére pedig sérült lábbal (a gyógyító tűz rajta nem segíthetne!?) biceg. Ennél többre nincs is lehetőségük. Kár. Ahogy azért is kár, hogy egy, pont tíz évvel ezelőtt végzett színészosztály nem igényesebb előadásban mutathatta meg máskor már igazolt szakmai tehetségét.

BRESTYÁNSZKI & CO.: ÉRINTETLEN
NÉPSZÍNHÁZ, SZABADKA

Rendező: HERNYÁK György

Színészek: MEZEI Zoltán, MAGYAR Attila m. v., KÁLLÓ Béla, TÉNYI Edit
m. v., G. ERDÉLYI Hermina, VUKOSAVLJEV Iván m. v., SZEDLÁR Ru-
dolf m. v.

Zene: PÁLFI Ervin

Díszlet és jelmez: Aleksandar SENKOVIĆ m. v.

Miért vagyok rosszkedvű?

Meglehetősen hisztérikus hangulat uralkodik mind az anyaországban, mind itt Szerbiában, nem hiszem tehát, hogy nagy feltűnést keltett volna a hír, miszerint a Forum Könyvkiadó Közvállalat igazgatóbizottságának az élére Kasza József közgazdászt, a VMSZ elnökét, az ország volt kormányfő-helyettesét nevezte ki a tartományi parlament. Érdekes döntés. A pártvezérnek vannak már tapasztalatai, ami egy igazgatóbizottság irányítását illeti, hiszen pillanatnyilag is a Vajdasági Vizek Közvállalat tanácsának az élén áll. Nem sütöm el az olcsó poént, hogy talán azért, mert úgy érezték: ő lesz az, aki tiszta vizet önt a pohárba. Mivel itt eurós milliókról van szó, lehet, hogy indokolt is közgazdászt kinevezni erre a posztra. Közgazdász, vízgazdász, nem értek hozzá. Feltételezem, hogy Kasza József úr jó közgazdász, hiszen egy banknak is az igazgatója. Mintha egy kicsit mégis túl sok lenne egy emberre ennyi felelősséget ráruházni. Végül még majd összeroppan.

Én Kasza József urat nem ösmerem. Fogalmam sincs, ki fia-borja, családi állapotáról sem tudok semmit, a pártvezéri idők előtti múltjáról még annyit sem, és a hirtelen meggazdagodásáról szóló pletykákban sem mélyedtem el soha, melyek polgármestersége idejére esnek. A VMSZ ténykedéséről van véleményem, mely nem mindig a leghízelgőbb, de higgyék el, kedves hallgatók, a legnagyobb megértéssel igyekszem a helyzetet elemezni. Nem kétséges ugyanis, hogy az igazgatóbizottság elnöki helye a VMSZ-t illeti meg, mint a legerősebb magyar pártot. Az sem kétséges, hogy a könyvkiadás egyre inkább gazdasági kérdés is, tehát ilyen szempontból is meg kell vizsgálni a kiadó működését, de alapjában véve az mégis másról szól. Szerkesztés-politikáról, művészetről, irodalomról, tudományról, szellemi értékek mentéséről, megőrzéséről. A helyzet szkizofrén, az igazgatóbizottság elnökének a szava, aki egyben még pártvezér is, nyilvánvalóan döntő lehet minden fontos kérdésben, miközben Kasza Józsefnek, a civilnek a véleménye érdektelen, nem számít, irreleváns. Lehetséges, hogy elnökünk nagy irodalombarát, és Branyó- vagy Varga Zoltán-regényekkel a kezében alszik el, de semmiképpen sincsen jogosítványa beleszólni, például a *Híd* vagy a *Létünk* szerkesztésponi-

litikájába, mivel tekintélyét más területeken szerezte, és nem a kultúrában. Hiába a címek, kinevezések, kívülálló ő, outsider.

Mi ennek a furcsa kinevezésnek az üzenete tehát? Miért nem ajánlott a VMSZ valaki hozzáértőbbet, kompetensebbet erre a helyre? Attól félek, a válasz erre eléggé egyértelmű. Hátrább az agyarakkal, mondja Kasza, hátrább azzal a nagy alkotói szabadsággal és értelmiségi önállósággal, művész urak, mert itt én vagyok a gazda.

Mégsem lehet azért olyan nagy olvasó tehát az elnök úr, különben tudná, hogy a művésztábor nehezen viseli el az ilyen megaláztatást, és mindig megtalálja a módját, hogy mint az angolna, kicsússzon a hatalom markainak a szorításából. De addig az, mármint a hatalom, sajnos, felbecsülhetetlen károkat tehet. Ezért vagyok rosszkedvű.

Elhangzott az Újvidéki Rádió Szempont című műsorában, 2006. október 3-án

Mi történik?

Megjött a *Színház* című folyóirat legújabb száma. Az októberi, melyből – mint évtizedek óta mindig – a Színikritikusok Díja eredményeit tudhatjuk meg. S melyben, mint évek óta, itteni kritikusként azt is figyelem/keresem, a vajdaságiak közül kik s hányszor bukkannak fel a különböző kategóriákban. Az utóbbi években jóleső érzéssel olvastam a kritikusok díjazásra tett javaslatait: gyakran fordultak elő vajdasági előadáscímek, színész-, rendezőnevek Szabadkáról is, Újvidékről is. Az utóbbi két évben, kivált a most értékelt 2005/2006-os évad esetében változott a helyzet. Kevesebb név fordul elő, és kisebb előadásoként a szóródás. Lényegében mindkét évadban csak egy-egy produkció váltott ki kritikusi elismerést. A 2004/2005-ös évadban a szabadkai *Murlin Murlo* dominált, bár az újvidéki *Dzsungel könyve* sem maradt észrevétlen. Az utóbbi szezonban viszont még inkább szűkült a kör. A szabadkai *Záróra* zenés/szórakoztató előadásaként kapott öt szavazatot, egy kritikus az előadás díszletét tervező Szilágyi Nándort is díjra nevezte. A legígéretesebb pályakezdő kategóriában kétszer találkozunk Pálfi Ervin, egyszer pedig Elor Emina nevével. Kevés? Az előbbi évadokhoz képest – kevés. (GL)

Krónika

MEGEMLÉKEZÉS

Október 7-én Újvidéken a Futaki úti temetőben családtagjai és tisztelői megemlékeztek Kalapis Zoltánról.

RENDEZVÉNYEK

CSEPE IMRE-EMLÉKNAP – Szeptember 22-én rendezték meg a Csépe Imre-emléknapot Kishegyesen.

HERCZEG FERENC-EMLÉKNAPOK – Szeptember 23-án és 24-én a 49. Szüreti Napok keretében tartották meg Versecen a Herczeg Ferenc-emléknapokat. Felavatták Herczeg Ferenc domborművét, emléktáblát helyeztek el az író szülőházának helyén álló épület homlokzatára.

PENAVIN OLGA-EMLÉKKIÁLLÍTÁS – Szeptember 30-án a magyar népmese napja alkalmából Penavin Olga előtt tisztelegtek Palicson születésének 90. évfordulója alkalmából. Megnyitották a Penavin Olga-emlékkiállítását, majd bemutatták Beszédes Valéria Seregek szárnyán és Raffai Judit A magyar mesemondás hagyományai című könyvét.

JUHÁSZ ERZSÉBET-EMLÉKNAP – Szeptember 29-én Juhász Erzsébet halálának évfordulója alkalmából Topolyán Juhász Erzsébet-emléknapot rendeztek. Az író nő sírjára elhelyezték a kegyelet virágait, majd megnyitották Csernik Attila és Csernik Emese képzőművészeti kiállítását.

KÖNYVBEMUTATÓK

Szeptember 13-án Kishegyesen bemutatták Virág Gábor legújabb könyvét, a Feketicsi móringleveleket.

Szeptember 26-án Újvidéken a szerzők, Góbor Béla, Ökrész Károly és Szungyi László Az idők emlékezetére. A temerini római katolikus plébánia története 1332–2006 című könyvüket ismertették.

Szeptember 29-én Újvidéken, a Matica srpska dísztermében bemutatták Herczenberger Sándor Emlékezés a szintókra című kétnyelvű kötetét, mely a vajdasági cigány zenészek történetével és életével foglalkozik.

Október 4-én Zentán bemutatták Vajda Gábor Remény a megfélemlítettségben című, A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete (1945–1972) alcímet viselő könyvét.

Október 5-én Szabadkán bemutatták Gulyás József Forradalom és nagymise című könyvét.

MEGJELENT

Sági Zoltán: Belső viharaink – Életjel, Szabadka, 2006

Gulyás József: Forradalom és nagymise – Grafoprodukt, Szabadka, 2006

Vladimir Popin: 1956 a belgrádi és a vajdasági sajtó tükrében – Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2006

Ne csak taníts, örökíts! A vajdasági magyar óvodapedagógia tíz éve. Összeállította és szerkesztette: Szőke Anna – Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2006

Friedrich Anna: Ez még nem történelem. 2000–1987. 13 év Belgrádtól Hágáig – Családi Kör, Újvidék, 2006

Celler Tibor: Szerbia és Montenegró uralkodó dinasztiái – Családi Kör, Újvidék, 2006

SZÍNHÁZ

40. BITEF – A 40. BITEF nemzetközi színházi fesztivál keretében két magyar alkotást is bemutattak: Nagy József *Az utolsó tájkép* és Schilling Árpád *Siráj* című előadását, az utóbbi kapta a fesztivál fődíját.

BEMUTATÓ A SZABADKAI NÉPSZÍNHÁZBAN – Október 2-án a szabadkai Népszínházban bemutatták Brestyánszki Boros Rozália *Érintetlen* című darabját. Rendező: Hernyák György. Szereplők: G. Erdélyi Hermína, Kálló Béla, Magyar Attila, Mezei Zoltán, Tényi Edit, Vukosavljev Iván, Szedlár Rudolf.

NOVÁK Anikó összeállítása

A Faludy-est köszönsége az Újvidéki Színház kistermében, 1989 májusában